

О.М. ГУБАР

ФІЛОСОФІЯ:

ІНТЕРАКТИВНИЙ КУРС ЛЕКЦІЙ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ – 2007

УДК 1(075.8)
ББК 87я73
Г 93

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2 – 1841 від 28.07.2005 р.)*

Рецензенти:

Макушина Т.О. – кандидат філософських наук, доцент Донбаської національної академії будівництва і архітектури;

Попов В.Ю. – кандидат філософських наук, доцент Донецького національного університету.

Губар О.М.

Г 93 Філософія: інтерактивний курс лекцій: Навч. посібник. – К.:
Центр учбової літератури, 2007 – 416 с.

ISBN 978-966-364-455-4

У навчальному посібнику втілені основні проблеми курсу філософії в історико-філософському аспекті. Історія вітчизняної філософії розкрита у контексті світового філософського процесу. Зроблено акцент на творчому засвоєнні філософського знання. Активне спілкування з читачем стимулює вивчення додаткових джерел, оригінальних філософських текстів.

ISBN 978-966-364-455-4

© Губар О.М. 2007.

© Центр учбової літератури, 2007.

ВІД АВТОРА

Шановний читач! Сподіваюсь, що ця книга допоможе Вам осягнути начала філософії. Філософія – одна з форм самопізнання й самоствердження людини у світі. Бажаю Вам, шановний читач, скористатися філософією як інструментом пізнання себе і світу.

Пропонований інтерактивний курс лекцій орієнтований на творче пізнання філософії. У кожній темі крім інформативної частини (формулювання основних категорій, опорні схеми, виклад найбільш важких і актуальних проблем) запропоновані індивідуальні творчі завдання, тести, кросворди які допоможуть Вам глибше засвоїти основні положення, змусять подумати, звернутися до інших джерел, оригінальних філософських текстах.

Дякую своїм колегам, рідним і студентам – усім, хто допоміг у підготовці і виданні цього підручника.

ВСТУП

Тема: ФІЛОСОФІЯ – СФЕРА ЛЮДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

План

1. *Філософія – це любов*
2. *Філософія як тип світогляду*
3. *Філософія як наука*

Починаючи свій шлях осягнення філософії, відкрийте свій зошит з назвою «Моя Філософія» і запишіть відповіді на два перших запитання:

1. Філософія це ...
2. Чому Я хочу вивчати філософію?

Можете замінити слово «хочу» словом «повинен»; хоча самі знаєте, що хотіти завжди краще. Людина підвладна перевести «повинен» в «хочу» і тоді будь-яку важку справу робити буде радісно.

Визначень філософії нескінченна безліч. Ваше визначення буде +1. Ми зупинимося на декількох визначеннях.

1. Філософія – це любов!

Яка це любов? Що за дурниця, визначати поняття через інше ще більш багатозначне і невизначене...Якщо це любов – то яка? – чую я відразу хор заперечень...

Спробую на них відповісти.

Етимологічно слово «філософія» відбулося від 2-х грецьких коренів:

Phileo – любов, люблю

Sofia – мудрість

і в дослівному перекладі означає: **Любов до Мудрості** або **Любов до Істини**

Як Ви думаєте, чому не просто – **Мудрість**, а **Любов до Мудрості**. Яка особлива риса закладена в цих двох словах?

І якщо любов це один зі способів відношення людини до світу (або частини світу) і до самого себе, то філософія містить у собі моральну, естетичну і інтелектуальну складову цього відношення.

У Людвіга Фейєрбаха є цікаве порівняння релігії і філософії: “Релігія – це перша любов, юнацька любов, та любов, яка думає, що вона пізнанням втрачає свій предмет. Навпаки, філософія – подружня любов, любов чоловіка, яка доставляє йому володіння і насолоду своїм предметом, але тому також руйнує всю принадність ілюзій, які пов’язані з таємничістю першої любові”¹.

Визначення філософії як інтелектуального Еросу (інтелектуальної любові) властиве багатьом філософам і виникає із слів: від грецького $\phi\lambda\epsilon\omega$ – люблю і $\delta\omicron\phi\iota\alpha$ – мудрість) – любов до мудрості (любомудріє) або любов до істини. “Філософія, любов розуму, – пише С. Трубецький, – направляєтья в дійсності на істину не емпіричну, але загальну, всесвітню. Філософ шукає цю загальну мудрість, цю **Софію** і любить її в рамках своєї системи”².

Філософія виникла приблизно три тисячі років тому відразу в декількох вогнищах людської цивілізації. У той час людина досягла певного рівня самолюбіві, бажання пізнати саму себе, відокремити себе від навколишнього світу, у чомусь підняти себе над світом.

Допитливий і критично настроєний співрозмовник відразу запитає: «Що, людина тільки три тисячі років тому почала пізнавати себе? А що вона робила інші п'ять мільйонів років? Або, не вдаючись в історію бітекантропів, згадаємо, що біологічна еволюція людини закінчилася 40-35 тисяч років тому; тобто Homo sapiens – (людина розумна) живе на Землі вже як мінімум 40-35 тисяч років»?

Цілком правильно мислите, шановний співрозмовник. І тут ми перейдемо до наступного визначення.

2. Філософія – це світогляд

Що таке світогляд?

У відповіді на це запитання намалюйте у своєму зошиті три сонечка (дуже важливо виконати цю інтелектуальну вправу в

---

¹ Див.: Фейєрбах Л. Фрагменти и характеристики моей философской биографии Соч., Т. 1. – С. 248.

² Див.: Трубецкой С.Н. Чему нам надо учиться у материализма // Вопросы по философии 1989. – №5 – С.109.

строгий послідовності і спонтанно, витягаючи поняття і образи з підсвідомості).

А тепер давайте проаналізуємо структуру Вашого світогляду. Ці три сонечка (Дивись схему 1) і є кістяк Вашого світогляду, тому що **світогляд це система поглядів на світ і місце в ньому людини, відношення людини до навколишньої дійсності і до самого себе.** У світогляді фіксується **пізнавальне** відношення людини до світу (світорозуміння, світогляд) і **емоційно-ціннісне відношення** (світовідчужання, світосприймання). Інакше кажучи, світогляд – це знання про світ і людину, а також переконання, ідеали, принципи людини, її ціннісні орієнтації.

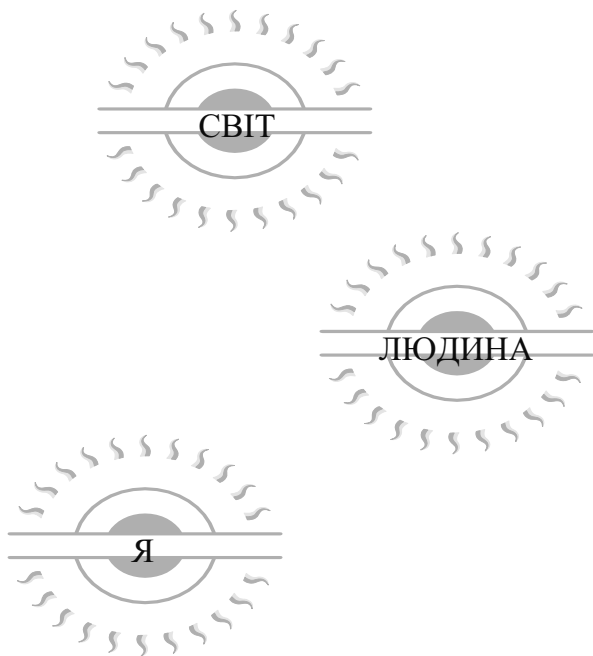

Схема 1. Образ світогляду

Світоглядне знання, як правило, емоційно пофарбоване; тому що людина не може байдуже вирішувати проблеми, які стосуються її самої (наприклад, що є людська душа? смертна вона чи безсмертна? в чому сенс життя? і т.п.).

Проаналізуйте, яке у Вас світовідчуття і світорозуміння. Що в Ваших сонечках вказує на такі складові світогляду як знання, емоції, принципи, переконання, система цінностей. Як Ви оцінюєте: де у Вас повсякденний, а де теоретичний рівень світорозуміння? Що в Ваших схемах вказує на зв'язок Вашого світогляду з міфологією, релігією, філософією?

Схема 2. Структура світогляду

Залежно від того, які методи використовуються в пізнанні світу і наскільки глибоко суб'єкт, який пізнає, проникає в сутність світу, виділяються **рівні світогляду: буденно-життєвий** (стихійні, несистематизовані уявлення про світ і людину, здоровий глузд) і **теоретичний, науковий** (пізнання світу і людини на рівні законів – істотних зв'язків, – систематизоване знання). Філософію звичайно пов'язують з теоретичним рівнем світогляду, так як вона являє собою систематизоване, логічно обґрунтоване знання. Філософія не просто висловлює судження про що-небудь, а і розгортає його в логічно-обґрунтовану систему. Однак існує і так звана життєва мудрість, здатність людини вирішувати універсальні загальні проблеми. От чому іноді стверджують, що кожна людина – філософ або філософом називають людину, схильну до загальних міркувань, до узагальнених висновків.

Для розуміння специфіки філософського світогляду порівняємо його з такими історичними типами світогляду як міфологія і релігія.

Міфологія – цілісне світорозуміння, в якому різні уявлення зв'язані в єдину образну картину світу, яка об'єднує у собі реальність і фантазію, природне і надприродне, знання і віру, думку і емоції. У міфологічному світогляді структура космосу, сутність людини, добро і зло, прекрасне і потворне виражені в **конкретних образах**, які часто є метафорами і символами. Наприклад, у слов'янській міфології, дерево – це образ світу. Дерево поєднує три головних “поверхи” світобудови: небо, землю і пекло. У “Вечорах на хуторі біля Диканьки” М.В.Гоголь пише: “Є десь, у далекій землі, таке дерево, яке шумить вершиною в самому небі, і бог сходить по ньому на землю в ніч перед світлим святом”¹.

Конкретнообразне міфологічне подання про світ було безпосередньо включене в сферу практичної життєдіяльності людини (єдність обряду і міфу в первісній культурі). Міфологія – це нерозчленована єдність релігійних вірувань (наприклад, анімізм², фетишизм³), зачатків наукових знань, моральних принципів (життя і діяльність героя у міфі було моделлю поведження людей, моральною повинністю або заборонаю), форм естетичного засвоєння світу (казка, героїчний епос, легенда, історичний переказ). Пізніше, коли окремі сфери культури, мораль, релігія, мистецтво, наука, знайшли своє відносно самостійне існування, міф все-таки залишився в духовній культурі, як специфічна мова в мистецтві, а також форма ідеології (політичний, соціальний міф). Якщо міфологія – це образне знання про світ, звернене до почуттів і емоцій людини, то філософія – це раціональне обґрунтоване знання, звернене до розуму.

Релігія – це історичний тип світогляду, в основі якого **віра в існування надприродних сил** і в їх головну роль у світобудові і житті людей.

Релігія, яка виникла в кам'яному віці 50-40 тисяч років тому, тривалий період залишалася пануючим світоглядом. Про-

¹ Див.: Гоголь Н.В. Вечера на хуторі близ Диканьки // Собрание сочинений в 8-ми томах – М.: Правда, 1981. – Т.2. – С. 110.

² Див.: **Анімізм** (від лат. Anima – дух, душа) одухотворення природи, наділ її властивостями, властивими людині.

³ **Фетишизм** (від fetiche – ідол, талісман) – поклоніння матеріальним предметам, фетишам, яким приписується надприродні властивості.

понуючи специфічні варіанти відповідей на складні світоглядні питання, вона і зараз існує і розвивається поряд з філософією і наукою. Філософія у своєму історичному розвитку то, зближалась (майже зливаючись) з релігією (середньовічна філософія – богослов'я, теологія), то віддалялася і протистояла їй (атеїзм). Історичний приклад: в 1770 році прокурор Паризького парламенту Сегье, вимагаючи офіційного осуду і спалення книги “Системи природи” П. Гольбаха заявив, що філософи зробилися наставниками людському роду. Свобода мислити – от їхній вигук і цей вигук чується з одного краю світу до іншого. Однією рукою вони прагнуть похитнути престол, а іншою хочуть перекинути вівтар.

Якщо релігія опирається на віру, то філософія в пошуку відповідей на ті ж світоглядні питання опирається на розум.

Філософія, як тип світогляду, інтерпретує основне питання будь-якого світогляду – питання про відношення людини і світу (*дивись схему 3*).

Основне питання філософії виникає із самопізнання, само-рефлексії людини. Куди повинна була подивитися людина, щоб задатися запитанням про співвідношення матеріального і духовного? Очевидно, що вона подивилася вглиб себе і помітила, що є носієм двох сутностей – матеріальної і духовної – душі і тіла. “Звідки взялися в мені ці дві сутності? – задає собі людина наступне питання – “Тіло те саме що природа, а душа?” Звідси і пішла філософія. Тому основне питання філософії можна визначити і як головне, і як вихідне, а **філософію, як один зі способів самопізнання людини, самоствердження її у світі**. В основному питанні фіксуються різні аспекти відносин матеріального і духовного. Два перших аспекти називаються першою і другою сторонами основного питання. Залежно від відповіді на питання: що первинно: матерія або свідомість? – всі філософи відносяться до одного із трьох напрямків:

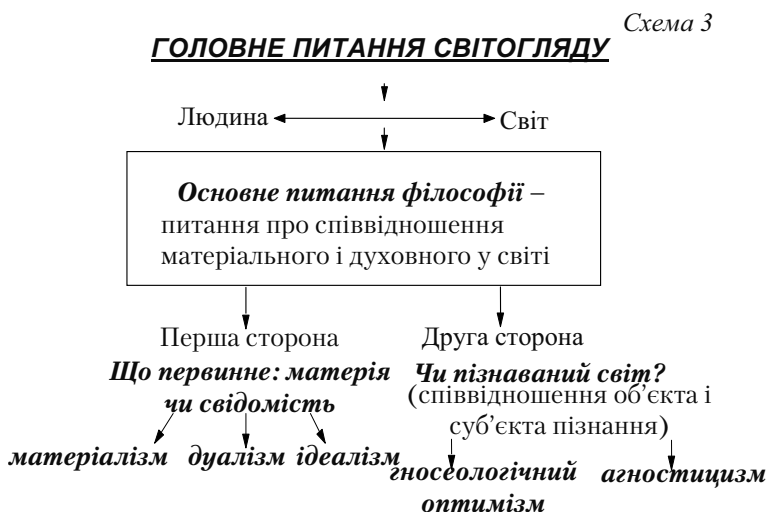
- **матеріалізм** – філософи, які обґрунтовують первинність матеріальної сутності світу; увесь світ – матерія, яка рухається; свідомість залежить від матерії і не може існувати без її;

- **ідеалізм** – філософія, що обґрунтовує первинність духовної сутності світу; виділяється **об'єктивний ідеалізм** – визнання первинним світового, об'єктивно – (незалежно) – існуючого духовного початку (бог, дух, “абсолютна ідея”, “світовий розум”) і **суб'єктивний ідеалізм**, що стверджує, що первинне – свідомість окремої людини (суб'єкта);
- **дуалізм** – філософія, яка обґрунтовує рівноправну єдність у світі двох початків – матерії і духу.

Слід зазначити, що первинність у філософії розуміється у двох аспектах:

1) первинно те, що з'явилося раніше (або існувало завжди), наприклад, у матеріалізмі – матерія нескінченна, несотворима, незнищувана; в ідеалізмі цією ж якістю володіє дух, свідомість;

2) первинно те, що важніше, головніше; те, що визначає, від чого залежить все інше; так в ідеалізмі дух може існувати сам по собі і маючи нескінченний творчий потенціал, на певному етапі розвитку створює матерію (природу).

В історії філософії виділяються три основні форми матеріалізму:

стихийний, наївний матеріалізм (дивись розділ “Антична філософія”);

➤ **метафізичний**, механічний матеріалізм розглядає першооснову світу – матерію, як пасивне начало, яке приводиться в рух якою-небудь зовнішньою силою;

➤ **діалектичний** матеріалізм трактує матерію як активну першооснову світу (саморух матерії – істотна властивість буття).

Друга сторона основного питання філософії фіксує пізнавальне відношення людини до світу. На питання: “чи можна пізнати світ?” – більшість філософів відповідають ствердно. Вони трактують пізнання як процес відбиття суб'єкта об'єктом – гносеологічний оптимізм (від лат. *gnosis* – знання, пізнання). Протилежна позиція – **агностицизм** (*gnosis* – знання; а – префікс “ні”, дослівно – незнання) – напрямок у філософії, які заперечує пізнаванність світу. В агностицизмі абсолютизується активність суб'єкта у пізнанні, отже, знання залежить не стільки від об'єкта, скільки від суб'єкта.

Тут схематично позначені лише **основні** філософські напрямки. Реальний філософський процес значно різноманітніший і багатший цієї схеми. Усередині кожного з напрямків існує розмаїтість шкіл, вчень, варіантів вирішення тих або інших проблем; є філософи, які у своєму розвитку еволюціонізувалися від одного напрямку до іншого; відомі також філософські школи, які заперечують світоглядні проблеми (позитивізм, наприклад) і тому не вписуються в наведену схему.

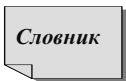
Застосовуючи метод підіймання від абстрактного до теоретично-конкретного ми надалі наповнимо цю абстрактну схему конкретно-історичним змістом.

Отже, **філософія – це теоретично сформульований світогляд, один зі способів духовного освоєння людиною світу**. В філософії, як у світогляді завжди, явно або неявно, присутня людина. Філософія вивчає Світ, Космос, для того щоб розуміти в них місце Людини. **Спрямованість до людини, гуманістичний пафос філософії полягає в тому, що вона**

покликана відповісти на смисложиттєві питання людини, в центрі філософських теоретичних узагальнень, пошуків стоїть людина. Філософія служить способом самопізнання і духовного розвитку людини і людства.

Проведемо інтелектуальний експеримент. Закрийте книгу і запишіть у свій словник, (він може бути наприкінці зошита, а може складатися по ходу) визначення таких термінів:

світогляд, міфологія, релігія, філософія, основне питання філософії, матеріалізм, метафізичний матеріалізм, діалектичний матеріалізм, ідеалізм, суб'єктивний ідеалізм, об'єктивний ідеалізм, дуалізм, монізм, плюралізм, агностицизм.

*Зрівняйте Ваші визначення з тими, які Ви читали в підручнику (можна взяти інший підручник або словник). Якщо за змістом більше 50% визначень вірні – то Ви попрацювали на **ВІДМІННО!** Ви почали шлях осягнення філософії. Я Вас поздоровляю і пропоную перейти до наступного інтелектуального випробування.*

Попрацюйте над такими тестами.

Тест 1.

Виділіть правильне визначення:

- a) Матеріалізм – це визнання того, що увесь світ, всі тіла і предмети складаються з однакових часток (атомів, електронів і т.п.).*
- b) Матеріалізм – це принцип життя, що полягає у визнанні примата матеріальних благ для життя людини.*
- c) Матеріалізм – це філософський напрямок, що затверджує первинність природи, матерії і вторинність свідомості.*
- d) Матеріалізм – це практично здоровий погляд на речі, відмова від ілюзорних, далеких від життя міркувань і т.п.*

Тест 2.

Виділіть правильне визначення:

- a) Ідеалізм – це прагнення обґрунтувати значення ідеалів життя, прагнення людини до досконалості.*

b) Ідеалізм – це визнання ідей, свідомості за первинне, що визначає, за все матеріальне.

c) Ідеалізм – це твердження, що ідеї, думки існують реально.

d) Ідеалізм – це ілюзорні, далекі від життя міркування, спроба забути про “прозу” життя і т.п.

Тест 3.

До якого філософського напрямку можна віднести тезу: “Буття не пов’язане з матеріальними особливостями емпіричного існування, оскільки акт існування здійснюється і може здійснюватися без матерії”?

a) Суб’єктивний ідеалізм.

b) Об’єктивний ідеалізм.

c) Дуалізм.

d) Метафізичний матеріалізм.

e) Діалектичний матеріалізм.

Тест 4.

До якого філософського напрямку відноситься наступне міркування? “Об’єкт і відчуття те саме... і не можуть тому бути абстрагованими одне від іншого”?

a) Діалектичний матеріалізм.

b) Метафізичний матеріалізм.

c) Об’єктивний ідеалізм.

d) Суб’єктивний ідеалізм.

e) Дуалізм.

Тест 5.

До якого філософського напрямку відноситься наступне вирішення основного питання філософії: “Об’єктивний світ і його закони є визначальним початком у відношенні до думок людей, наукових теорій”?

a) Об’єктивний ідеалізм.

b) Суб’єктивний ідеалізм.

c) Дуалізм.

d) Матеріалізм.

Тест 6.

До якого філософського напрямку відноситься наступне висловлення філософа: **“Дух і природа, мислення і буття суть дві нескінченних сторони ідеї, яка може істинно виступити лише тоді, коли її сторони вловлюються окремо в їх абстрактності і цілісності”?**

- a) Діалектичний матеріалізм.
- b) Метафізичний матеріалізм.
- c) Дуалізм.
- d) Об'єктивний ідеалізм.
- e) Суб'єктивний ідеалізм.

Тест 7.

До якого філософського напрямку відноситься наступне висловлення: **“Світ, єдиний із усього, не створений ні ким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем...”?**

- a) Об'єктивний ідеалізм.
- b) Суб'єктивний ідеалізм.
- c) Дуалізм.
- d) Матеріалізм.

Тест 8.

Який варіант вирішення основного питання філософії тут представлений: **“... Речі, які я сприймаю, суть мої власні подання, і ніяке подання не може існувати інакше, як у розумі”?**

- a) Об'єктивний ідеалізм.
- b) Суб'єктивний ідеалізм.
- c) Дуалізм.
- d) Метафізичний матеріалізм.
- e) Діалектичний матеріалізм.

Тест 9.

До якого філософського напрямку можна віднести наступну тезу: **“Сама по собі матерія являє собою пасивний початок; вона володіє тільки силою інерції; от чому щораз, як ми бачимо, що вона рухається, можна зробити висновок, що її рух виникає з іншого начала...”?**

- a) Об'єктивний ідеалізм.
- b) Суб'єктивний ідеалізм.
- c) Дуалізм.
- d) Метафізичний матеріалізм.
- e) Діалектичний матеріалізм.

Тест 10.

Який з філософських напрямків відображено в поетичному тексті Вольтера:

**Отож він – промінь, що з неба до нас іде,
Перед чім сяйвом юрба благоговіє!
Отож той дух, що нас переживе!
Він разом з почуттями породжений, росте, слабшає...
На жаль, він з ними і умре.**

- a) Об'єктивний ідеалізм.
- b) Суб'єктивний ідеалізм.
- c) Дуалізм.
- d) Матеріалізм.

Тест 11.

До якого філософського напрямку відноситься таке міркування філософа: “Поняття, що не мають ніякої підстави в природі, можна порівняти з північними лісами, де дерева не мають коріння. Досить пориву вітру, досить незначного факту, щоб перекинути весь цей ліс дерев і ідей”?

- a) Об'єктивний ідеалізм.
- b) Суб'єктивний ідеалізм.
- c) Дуалізм.
- d) Матеріалізм.

Тест 12.

До якого напрямку у філософії можна віднести автора цих рядків:

**Ваш світ – хоч він і блищить красою, -
Але коли завгодно вам, зліплю і я такий:
Матерії шматок... і я, сумнівів немає,
Створю стихії всі, тварин, вихрі, світло, -
Довідатися б тільки мені руху закон.**

- a) Об'єктивний ідеалізм.
- b) Суб'єктивний ідеалізм.
- c) Дуалізм.
- d) Матеріалізм.

Які відповіді правильні? Це Вам вирішувати. Не хочу при-
нижувати Вас підказками наприкінці книги; тим більше, що
лінь наша – це одна з головних спокус і пороків, з якими важ-
ко боротися (по собі знаю).

Давайте поміркуємо разом над двома завданнями, в яких
частіше інших роблять помилки. Порівняйте свої міркування
з моїми. Сходяться – добре! А не сходяться – ще краще! Зна-
чить у Вас критичне (нестандартне) мислення.

Тест 4.

*З яким філософським напрямком пов'язане наступне мірку-
вання? “Об'єкт і відчуття те саме... і не можуть тому
бути абстраговані одне від іншого”?*

- a) Діалектичний матеріалізм.
- b) Метафізичний матеріалізм.
- c) Об'єктивний ідеалізм.
- d) Суб'єктивний ідеалізм.
- e) Дуалізм.

Часто позначають це висловлення як дуалізм. Насправді ж
зведення об'єкта (об'єктивного світу) до відчуття (частини
свідомості) характерно для суб'єктивного ідеалізму. Дуалісти,
виділяючи дві сутності, першооснови буття (матерію і дух) не
зводять одне до іншому, навпроти стверджують, що вони вза-
ємопов'язані, але незалежні одна від іншої. Правильна відпо-
відь – d) Суб'єктивний ідеалізм.

Тест 10.

*Який з філософських напрямків відображено в наступному
поетичному тексті Вольтера:*

**Отож він – промінь, що з неба до нас іде,
Перед чийм сяйвом юрба благоговіє!
Отож той дух, що нас переживе!**

Він разом з почуттями породжений, росте, слабшає...

На жаль, він з ними і умре.

- a) Об'єктивний ідеалізм.
- b) Суб'єктивний ідеалізм.
- c) Дуалізм.
- d) Матеріалізм.

Тут є історична підказка: Вольтер (справжнє ім'я Франсуа Марі Аруе, 1694-1778) – філософ, письменник, публіцист; в художній формі критикував феодальні відносини, деспотичну форму правління, феодально-клерикальний світогляд. В “Філософських листах”, “Трактаті про метафізику”; “Філософському словнику” виступав як деїст, у той же час висловлював ідею про вічність і нестворення матерії, її об'єктивне існування і вічний рух. Дуже вплинув на французьких матеріалістів XVIII століття.

У перших трьох рядках Вольтер саркастично переказує думки релігійної філософії, а у двох останніх стверджує свою думку матеріаліста і атеїста: «На жаль, він (дух) з ними і умре». Отже, це матеріалізм (правильна відповідь – **d**)

І ще одне завдання для найвдумливіших, творчих і серйозно настроєних читачів.

Зробіть самоаналіз за такою схемою:

Із двох сутностей, з яких складаюся я:

a) Первинне тіло	б) Первинна душа
1.	1.
2. Приведіть 5 або більше	2.
3. аргументів будь-якого	3. Аналогічно
4. характеру	4.
5.	5.

Хто Ви більше після цього – матеріаліст чи ідеаліст? Поверніться тепер до запитань, які ми задали собі на самому початку нашого діалогу. Зрозуміло тепер, чому філософія не сама Мудрість, а шлях до неї і шлях цей нескінченний, як нескінченне пізнання **Світу – Макрокосмосу і Людини – Мікркосмосу?**

- Отже, ми розмірковували над двома визначеннями філософії:
- філософія – це любов;
  - філософія – це світогляд.

Звернемося ще до одного, який найчастіше зустрічається в сучасній культурі: **філософія – це наука.**

3. Філософія як наука

Філософія як теоретично сформульований світогляд завжди була близька до такої сфери культури як наука. Філософія зближається з наукою і по методах пізнання, і по способі побудови знання як теорії.

В цьому питанні охарактеризуємо дві проблеми:

1. Специфіка філософії як науки.
2. Взаємозв'язок філософії з іншими науками.

1. Специфіку будь-якої науки визначають по її предмету, методу і мові

1.1. Що є предметом філософії?

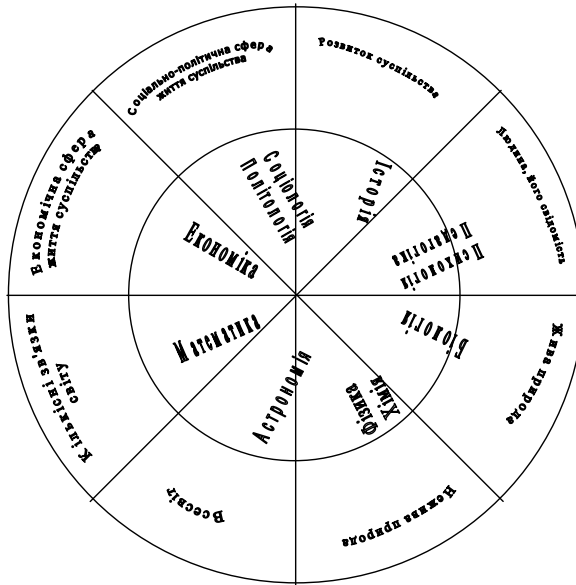
На цей, як і на багато інших питань, у філософії немає однозначної відповіді. По-перше, тому, що предмет філософії змінювався в її історичному розвитку, і, по-друге, у різних філософських напрямках по-різному визначається предмет.

Розглядаючи історичний аспект, можна виділити три основних етапи в розвитку предмета філософії.

Перший етап – давня філософія, як сукупна мудрість людства, містила в собі зачатки всіх наукових знань, отже, її предметом були загальні і конкретні закони буття, відомі в той час. Філософ – мудрець був тоді і математиком, і астрономом, і лікарем, і істориком. Звідти і вульгарне визначення філософії як “цариці наук” або “науки наук”.

Другий етап – процес диференціації науки і розпредмечування філософії. Від філософії поступово відгалужувалися і оформлялися у самостійні науки різні області знання, “несучи” із собою частину її предмета. Схематично всю область дослідження науки можна представити у вигляді великого пирога, розділеного на частини (дивись схему 3).

Процес диференціації науки і розпредмечування філософії

В XIX столітті проблема розпредмечування філософського знання була усвідомлена і знову в філософії почалися пошуки її предмета.

Третій етап – (XIX–XX ст.) характерний різноманітними точками зору на предмет філософії і її статус в системі наукового знання. Тут приведемо лише деякі (багато в чому протилежні) точки зору.

а) **Позитивізм** вважає предметом філософії **аналіз мови науки**, зводячи функції філософії до логіки і методології науки (докладніше про це дивіться в темі “Філософія XX століття”).

б) **Діалектичний матеріалізм** визначає філософію як науку **про найзагальніші закони буття**. Будь-яка наука серед нескінченного різноманіття зв'язків навколишнього світу виділяє і вивчає закони. **Закон – це істотний, загальний, необхідний, повторюваний зв'язок між явищами і процесами**. Однак у світі існують закони різного ступеня спільності. Фі-

лософію, на відміну від інших наук, цікавлять найзагальніші, універсальні зв'язки буття. Відомий американський фантаст і популяризатор науки Айзек Азімов представляє роль і місце філософії в сучасному науковому знанні в наступному образі. Сучасну науку, стверджує він, можна представити у вигляді великого саду розділеного на окремі ділянки. Кожний хазяїн освоює свою ділянку, знає в ній все до дрібних подробиць, але йому не цікаво, що робиться на ділянці сусіда. Так часто буває, коли фахівці навіть суміжних галузей науки не розуміють один одного, в силу вузької спеціалізації і особливості формалізованої мови тієї або іншої дисципліни. В такій ситуації ще більш необхідний узагальнюючий погляд з висоти або з боку. У цьому і полягає методологічна функція філософії.

в) *Ірраціоналістичний* напрямок у філософії вважає, що предмета у філософії зовсім немає, тому що вона не наука, а “... **мистецтво пізнання в свободі через творчість ідей, які противляться світовий даності і необхідності і проникають у поза межну сутність світу**”¹. Протиставляючи філософію науці, М.Бердяєв далі пише, що в науці є гірка нужда людини; в філософії – **розкіш, надлишок** духовних сил. Філософія не менш життєва, чим наука, але ця життєвість творчості пізнання, яке переходить межі даного, а не життєвість пристосування пізнання до даного для самозбереження в ньому... В філософії є щось святкове і для утилітаристів буднів настільки ж марне, як і в мистецтві.

Філософія вивчає універсальні, загальні зв'язки, проте, структурує свій об'єкт; тому традиційно в філософському знанні виділяються наступні напрямки або розділи:

Онтологія – вчення про буття;

Антропологія – вчення про людину;

Гносеологія – теорія пізнання;

Логіка – наука про закономірності абстрактного мислення;

Методологія – наука про методи пізнання і межі їх застосування;

Аксіологія – вчення про цінності;

---

¹ Див.: Бердяєв Н.А. Смысл творчества. – М.: Правда, 1989. - С.269

Соціологія – наука про загальні закони розвитку суспільства;

Етика – філософська теорія моралі і моральності;

Естетика – наука про закономірності існування і створення прекрасного у світі.

На різних етапах розвитку філософії і в різних філософських школах на перший план висуваються ті або інші проблеми. Це залежить від потреб суспільної практики і науки, а також від філософських традицій.

1.2. В чому ж специфіка філософських питань осягнення істини? **Метод** – *шлях, спосіб дослідження, пізнання, сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності. Філософський метод* являє собою **загальний підхід** до вивчення дійсності. В залежності від методологічної традиції виділяються основні типи філософствування: метафізичний¹ і діалектичний; раціоналізм і ірраціоналізм.

ТИПИ ФІЛОСОФСТВУВАННЯ

МЕТАФІЗИЧНИЙ

Підхід до вивчення світу, як це раз і назавжди даного, вивчення об'єкта в статичному стані. Мислення засноване на формальнологічному законі виключеного третього: чи так, чи ні – третього не дано: тяжіє до побудови однозначної, статичної, углядної картини світу.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ

Підхід до вивчення світу як процесу (вивчається динаміка об'єкта). Діалектичне мислення, вивчаючи рухливі зв'язки світу, перехід одного в інше допускає єдність протилежностей (і є, і немає – одночасно). В діалектиці картина світу оживає.

¹ Термін «метафізика» у філософії вживається в двох значеннях: 1) «метафізика» як синонім «філософія». Аристотель всі науки ділив на дві групи: фізика – наука про природу; метафізика (над фізикою) - наука про людину; 2) метафізика як протилежний діалектиці метод пізнання.

ТИПИ ФІЛОСОФСТВУВАННЯ

РАЦІОНАЛІЗМ

Філософія в пізнанні світу опирається на розум (*ratio*), використовуючи форми і методи абстрактного мислення: поняття, судження, висновки, гіпотеза, теорія, індукція, аналіз, синтез і т.п.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ

Філософія в пізнанні позаземної сутності світу опирається не на розум, а користується надраціональними (ірраціональними) способами осягнення істини: любов до істини, інтуїція, медитація, безпосередній зв'язок з космосом, екстрасенсорика і т.п.

Евристична сила філософських методів проявляється в тому, що вони можуть бути використані в пізнанні будь-якої сфери буття. В історії науки і філософії безліч прикладів того, як філософи, користуючись винятково силою свого мислення, робили відкриття, які на багато століть випереджали їх експериментальне підтвердження в природознавстві. Так в V столітті до нашої ери Демокріт відкрив атоми і тільки через 24 століття природознавство експериментально підтвердило їх існування. Німецький філософ Іммануїл Кант, не будучи ні фізиком, ні астрономом, висунув першу в історії науки космогенну гіпотезу про утворення планетної системи з первісної “туманності”, тобто з величезної хмари дифузійної речовини. Вихід із кризи фізики на початку XX століття був запропонований філософом В.І. Ленініним, який користуючись діалектичним методом і розширивши кордони пізнання, пояснив філософський і фізичний зміст нових відкриттів в науці (докладніше про це дивися в темі “Онтологічні проблеми у філософії”).

1.3. Особливість мови філософії полягає в тому, що на відміну від інших (зокрема природничих) наук вона практично не звертається до формалізованої мови, а користується природною мовою. Це дозволяє їй “проникати” в інші сфери культури і через них, через науку, мистецтво, мораль, впливати на життя людини, її свідомість. Філософія утворює і визначає самі загальні, абстрактні поняття – категорії: світ, космос, буття, людина, закон, сутність, причина, рух, пізнання, свідомість і т.п. і тому є необхідною умовою формування розвиненого теоретичного мислення.

Тому хто починає вивчати філософію, вона являється у вигляді “знайомої незнайомки”. З одного боку, людина завжди користується загальними поняттями (вони знайомі їй і до вивчення філософії), а з іншого боку, спочатку представляється важким оперувати настільки абстрактними поняттями, не звертаючись до конкретних образів. У мові філософії велику роль грає не тільки логічна структура, але і стиль. В цьому філософія зближається з мистецтвом. Філософія – це стиль, тому індійська, китайська, німецька, французька, російська, українська філософії відрізняються одна від одної. Говорять, що на пропозицію викласти свої погляди в популярному виданні французькою мовою, Гегель – німецький філософ діалектик, відповів з гордістю, що його філософія не викладається ні коротко, ні популярно, тим більше французькою мовою.

Спроби формалізувати філософію, представити її у вигляді загальної для всіх логічної структури (Р.Декарт, Б.Спіноза, сучасний позитивізм) не увінчалися успіхом. Філософія була і залишилася загальним умоглядним міркуванням про корінні проблеми людського буття.

Яке місце займає філософія в системі наукового знання? Як вона пов'язана з іншими науками?

Обговорюється три статуси філософії:

Над наукою, як компас; свідомо прийнятий “азимут” того, в системі яких філософсько-теоретичних категорій і ціннісних установок будувати науку.

Під наукою, як істотний системостворюючий елемент фундаменту наукової діяльності, як система категорій культури, частиною якої є філософія.

В науці, як непереборний компонент, як прагматичний аспект самої наукової діяльності, коли в вирішенні наукових завдань беруть участь категорії і методи науки і філософії. А.Ейнштейн, наприклад, стверджував, що наука без теорії пізнання (наскільки це взагалі мислимо) стає примітивною і плутаною.

В конкретних науках, особливо у представників природничих і технічних наук час від часу виникає скептичне відношення до філософії, неприйняття чисто умоглядних міркувань, заперечення всякої діяльності, що не дає безпосередніх практичних результатів (відома суперечка “фізиків” і “ліриків”). Тут пригаду-

ється образ створений Ф.Беконем (англійський філософ XVI-XVII ст.), де він порівнює філософію зі шлунком: ... мов, якось різні частини тіла подумали і прийшли до висновку, що давно настав час припинити всякі справи із цим паразитом – шлунком; треба б його відключити від загального зв'язку – адже від нього користі мало: сидить і жере собі результати нашої праці. Вирішили і відключили. Пройшов час і всі частини організму стали втрачати свої функції (ноги перестали ходити, руки – обмацувати і діставати, очі – бачити, вуха – чути і т.п.). Тоді вони, бачачи, що справи погані, знову пішли на зв'язок і дружбу зі шлунком.

Місце філософії в системі культури представлено в схемі 4.

Схема 4

¹ Див.: Бабушкин В.И. О природе философского знания. - М., Наука, 1978, - С.143-189.

Для чого людині потрібна філософія? Які блага вона йому дає і від яких зол звільняє? Філософія служить засобом самопізнання людини, орієнтації її у світі. Вона звільняє особистість від зовнішнього насильства, піднімаючи дух людський. Основу цієї визвольної діяльності філософії російський філософ В.Соловйов бачить в "... суттєвішій і корінній властивості людської душі, у силу якої вона не зупиняється ні в яких межах, не мириться ні з яким ззовні даним визначенням, так, що всі блага і блаженства на землі і на небі не мають для неї ніякої ціни, якщо вони не нею самою добуті, не становлять її власного внутрішнього надбання. Негативний процес свідомості є разом з тим і процес позитивний, і щоразу коли дух людський, розбиваючи якого-небудь старого кумира, говорить: Це не те, що я хочу, – він уже цим самим дає деяке визначення того, чого хоче, свого щирого змісту.

Це двоїста сила і цей подвійний процес, руйнівний і творчий, становить сутність філософії, разом з тим становить і власну сутність самої людини, того, чим визначається її достоїнство і перевага перед основною природою, так що на питання: Що робить філософія? – ми маємо право відповісти: **вона робить людину цілком людиною**"¹.

Ваш словник поповнюється наступними поняттями:

Словник

онтологія, гносеологія, логіка, метод, методологія, аксіологія, соціологія, етика, естетика, метафізика, діалектика, раціоналізм, ірраціоналізм.

І на закінчення вступної частини (древні її називали пропедевтика – тобто входження в систему понять якої-небудь галузі знання) перевірте себе в наступному диктанті – тесті. Вам пропонується 20 запитань. Ви пишете собі в зошит тільки номер запитання і коротку відповідь. Відслідкуйте час. Ви впоралися із завданням за 15 -20 хвилин? У Вас від 15 до 20 правильних відповідей? – **Відмінний результат!** Поїхали!

¹ Див.: Соловьев В.С. Исторические дела философии // Вопросы философии - 1988. - №8. - С.125.

1. Філософія – це світогляд, наука або сфера духовної культури?
2. Головне питання будь-якого світогляду?
3. Три історичних типи світогляду?
4. У якому типі світогляду сутність світу і людини пояснюється за допомогою надприродних сил?
5. Який тип світогляду опирається на розум, а не на віру?
6. Що складає структуру світогляду?
7. Основне питання філософії – це питання про...?
8. Як називається філософський світогляд, який вважає первинним матеріальний початок буття?
9. Назвіть основні форми ідеалізму?
10. Як називається напрямок філософії, який заперечує пізнанність світу?
11. Що таке метод?
12. Як називається вчення про методи пізнання?
13. Назвіть метод, протилежний метафізичному?
14. Назвіть метод, протилежний раціоналізму?
15. Як називається філософське вчення про пізнання?
16. Як називається філософське вчення про буття?
17. Філософське вчення про сутність прекрасного?
18. Як називається філософське вчення про мораль?
19. Філософське вчення про людину?
20. Що є предметом філософії?

Розділ I. ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Вітер історії вигадливо переплітає правду і вимисел, міф і реальність, поєднує в єдиний клубок надзвичайні і дивні оповідання, названі історією філософії. Історія світової філософії надзвичайно різноманітна, суперечлива, часом драматична. Філософська думка, відтворюючи дух історичної епохи, в той же час має власні закони і тенденції розвитку. І все-таки періодизація історії філософії, як правило, збігається з загальною історичною періодизацією. Перш ніж характеризувати докладно кожний з етапів, представимо їх у єдності, в вигляді таблиці (дивись таблицю 1).

Таблиця 1

Основні етапи історії філософії			
№ з.п.	Назва етапу	Історичний період	Особливості розвитку філософії (зв'язок її з іншими сферами культури)
1.	<p>Давня філософія</p> <p>↓ ↓</p> <p>східна антична філософія західна антична філософія</p>	VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.	<p>Філософія (Міфологія)</p> <p>Філософія виходить із міфології, тісно пов'язана з нею</p> <p>Філософія – сукупна мудрість, містить у собі всі наукові знання тієї доби</p>
2.	Середньовічна філософія	I–XIV ст.	<p>Філософія ↔ Релігія</p> <p>Філософія, як теологія вчення про Бога</p>
3.	Філософія епохи Відродження	XV–XIX ст.	<p>Філософія → Мистецтво</p> <p>Філософія тісно пов'язана з мистецтвом і гуманітарним знанням.</p>
4.	Філософія Нового часу	XVII–XIX ст.	<p>Філософія ↔ Наука</p> <p>Філософія на службі науки і соціологічного прогресу</p>
5.	Новітня, сучасна філософія	XX–XXI ст.	<p>Філософія ↗ НТР – наука позитивізм</p> <p>Філософія ↘ гуманітарне антропологічне знання гічні школи</p>

У цій схемі – періодизації є кілька помилок. Знайдіть принаймні дві і запишіть у свій зошит. Перенесіть цю схему в зошит в іншій формі (сходи, спіраль, дерево). Проявіть Вашу творчість.

В розвитку філософії своєрідно проявляється діалектика наступності і новаторства: зберігаючи наступність проблематики і основних підходів до розуміння дійсності, кожна нова філософська школа або великий філософ – індивідуальні і неповторні. Наступні етапи розвитку філософії не поглинають, не заперечують попередні; всі вони залишаються, як окремі діаманти в скарбниці світової культури. Часом людство забуває про існування тієї чи іншої філософської школи, але проходить час, і людина знову звертається до старих філософських систем і черпає з них живлющу вологу для розвитку своєї душі. У своєму історичному розвитку філософія більш схожа на мистецтво, чим на науку.

В науці нова теорія або відкидає стару, як неістинну або менш щирю, або включає в себе як окремих випадок (кумулятивний принцип); наприклад, класична механіка є окремим випадком квантової механіки.

У мистецтві ж, новий здобуток, більш злободенний і краще технічно виконаний, не витісняє зі сфери культури більше ранні художні образи. Тому не існує кращого способу вивчення філософії, чим осягнення її історії.

У вивченні історії філософії велику роль грає оригінальний текст (або першоджерело). Підручник в цьому випадку може виконувати функції букваря або компаса, який допоможе Вам орієнтуватися в океані філософської літератури. Для того щоб познайомити Вас із особливістю стилю окремих філософів або філософських напрямків, в кожній темі даного розділу запропоновані завдання в вигляді філософських текстів. Автор сподівається, що Ви не будете задовольнятися частиною (маленьким шматочком), а захочете пізнати ціле, і читання філософської літератури стане потребою для Вашої душі.

Тема: ДАВНЯ ФІЛОСОФІЯ

План

1. Філософія Давнього Сходу

1.1. Основні особливості східного типу філософствування

1.2. Філософія давньої Індії. Буддизм

1.3. Філософія давнього Китаю. Конфуціанство

2. Антична філософія

2.1. Періодизація історії Античної філософії

2.2. Основні особливості Античної філософії

2.3. Філософія Демокріта

2.4. Філософія Платона

I. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СХОДУ

1.1. Основні особливості східного типу філософствування

Філософія, як особливий спосіб духовного освоєння людиною світу, виникла в VII-VI ст. до н.е. майже одночасно в декількох вогнищах культури: на сході в Китаї і Індії; на Заході в Древній Греції. І відразу ж ясно позначилися два своєрідних типи філософського мислення. Незважаючи на те, що зв'язок між східною і західною філософією і наукою ніколи не рвався, специфічні особливості вирішення основних світоглядних проблем зберігаються на Сході і Заході дотепер (дивись таблицю 2).

**Порівняльний аналіз
східного і західного типів філософствування**

№ з/п	Ознака порівняння	Тип філософствування	
		східний	західний
1	Методологічна традиція. Які методи переважно використовує філософія в осягненні сутності буття.	Ірраціоналізм – філософія, осягаючи поза межні сутності світу, користується надраціональними методами пізнання: одкровення, інтуїція, медитація і т.п.	Раціоналізм – філософія раціонально обґрунтовує свої положення і висновки. Розум – головний шлях пізнання миру і людини.
2	Основні філософські проблеми	Переважає етична проблематика. Філософія звертається до внутрішнього світу людини і її головне завдання відкрити закони керування душею.	Відрізняється розмаїтістю проблематики. На різних етапах історичного шляху висувалися на перший план ті або інші проблеми: онтологічні (ранньогрецька філософія); етико-психологічні (середньовічна); гносеологічні (новий час).
3	Зв'язок філософії і науки	Наука осягає видимі сутності і добуває істину за допомогою розуму. Філософія відрізняється від науки тим, що вона пізнає невидимі сутності. Філософія близька до релігії. На сході релігія філософічна і філософія релігійна.	Наука і філософія розвиваються як правило в одному руслі, взаємозбагачуючи один одного. Навіть середньовічна релігійна філософія має форму науково-теоретичної побудови доказу.

№ з/ п	Ознака порівняння	Тип філософствування	
		східний	західний
4	Особливості стилю філософських творів	Літературно – художній стиль: байка, пригуча, переказ, афоризм, повчання. Більша частина знань передається усно від учителя до учня. Вчитель вчить не тільки мислити, але і жити: дихати, пити, приймати їжу, ходити, лежати, спілкуватися з людьми і т.п. Східна філософія – це певний стиль життя.	Наукоподібний стиль. Філософія будується як теоретична система зі своїми посилками, доказами, висновками, Західні філософи використовують літературно-художню мову, але як доповнення, як форму. Деякі філософські школи (екзистенціалізм, наприклад) використовують винятково літературний стиль, але це скоріше виключення, чим правило.
5	Відношення до філософської традиції	Філософські традиції надзвичайно сильні. Філософія змінюється вкрай повільно, залишаючись індиферентної до подій зовнішнього світу.	Філософія тісно пов'язана з життям, із соціально-політичними відносинами; тому змінюється, реагуючи на історичний прогрес. Філософія в своєму історичному розвитку більш динамічна.

1.2. Філософія Давньої Індії. Буддизм

У давньоіндійській філософії виділяються два напрямки або дві групи шкіл:

1) **Ортодоксальні школи**, які опираються на авторитет Вед¹: веданта, мімансу, санкхья, йога, ньяя, вайшешика;

2) **Неортодоксальні школи**: джайнізм, буддизм, локаята, чарвака.

Докладніше розповімо про одну із шкіл, яка впливає на світогляд людей і донині. **Буддизм** – релігійно-філософське вчення, що виникло в древній Індії в VI-V ст. до н.е. Засновник буддизму – індійський принц Сиддхартха Гаутама, пізніше отримав ім'я Будди, тобто пробудженого, проясненого. Поява буддизму в древній Індії можна зрівняти з духовною революцією, яка мала яскраво виражений гуманістичний характер: в країні, де “... людська особистість поглинена зовнішнім середовищем. ... поняття про людяність, тобто про значення людини як людини, не було зовсім, тому що людина з нижчої касті в очах двічі народженого представника вищої касті була гірше нечистої тварини, гірше падалі; і вся доля людини винятково залежала і заздальгідь визначалася випадковим фактом народження в тій або іншій касті.

І от в цій країні – країні рабства і поділу на касті, – кілька мислителів, які усамітнилися проголошують нове, нечуване слово: все є – одне; всі особливості і розходження суть тільки видозміни однієї загальної сутності, у всякій істоті треба бачити свого брата, самого себе”².

В буддизмі чітко виявилися характерні риси східної філософії: ірраціоналізм і етична спрямованість. Будда вважав, що безглуздо відповідати на запитання невизначені і марні з етичної точки зору, тому що для їхнього вирішення і відповідей немає достатніх можливостей. Це такі питання як:

---

¹ Веди – давньоіндійський пам'ятник літератури, збірка текстів, створених з середини II-го тисячоліття до н.е. по VI в. до н.е.; в них сформульовані поняття, що становлять основу індійського релігійного і філософського світогляду; брахман і Атман, Ріта, сатья, драхма, карма, мокша, бхава і абхава, майя, авідья.

² Див.: Соловьев В.С. Исторические дела философии // Вопросы философии. – 1988. – №8. – С.119–125

- чи вічний світ? Або він не вічний?
- чи кінцевий світ? Або він нескінченний?
- чи відрізняється душа від тіла?
- чи тотожна душа з тілом? і т.п.

Будда сказав: “Лише подібні до дитини стараються довідатися: чи вічний світ чи ні, чи обмежений він або нескінченний; вони же – якщо вони не браміні, заклопотані добробутом вівтарів – говорять про природу Драхми, якого не бачили ніколи. Єдине, що має значення, це боротьба зі стражданням, пошук шляху, який веде до звільнення від страждання, перебування в дорозі з вісьмома розгалуженнями. Все інше умогляд, гра розуму, розумова забава”¹.

Перш ніж читати текст далі запишіть у своєму зошиті вісім головних правил, якими Ви схильні керуватися в житті.

Чотири Шляхетні Істини становлять суть просвітління:

I. “От, ченці, шляхетна **істина про страждання**: народження – страждання, старість – страждання, хвороба – страждання, не досягнення бажань – страждання і, словом, вся п’ятерічна прихильність до земного – суть страждання.

II. От, ченці, шляхетна **істина про походження** страждання, це Тришна (бажання, прагнення), ... жага буття, жага тлінності.

III. От, ченці, шляхетна **істина про знищення страждання**: повне звільнення від цієї Тришни (бажань), кінцева перемога над пристрастями, їх знищення, відкидання, полишення.

IV. I от, ченці, шляхетна **істина про шлях, який веде до припинення всякої скорботи**: це воістину священний восьмирічний шлях”:

Правильне розуміння (самма – дитихи) – це не значить шукати постійно в світі минушому, красу в каліцтві, щастя в тому, що приносить страждання.

Правильна рішучість (самма – сангана) – рішучість перетворити своє життя і виконувати три правила:

- відмова від схильності до матеріальних “цінностей”,
- відмова від дурних намірів,

¹ Див.: По: Рогальская П. Основы буддизма // АУМ. Синтез мистических учений Запада и Востока. – №4. – 1990. – С.286-306.

відмова від ворожнечі до людей і всього живого, не заподіяння їм зла.

Правильне мовлення (самма – вага) – утримання від неправди, наклепу, жорстоких слів, образи, пліток, порожньої балаканини, фривольних розмов.

Правильне поводження (самма – команта) – утримання від знищення живого (від людини до комара), від крадіжок; пияцтва, обжерливості, розпусти, розбещеності, помсти.

Правильний спосіб життя (самма – аджива) – не можна підтримувати своє життя, завдаючи страждання іншим – не можна торгувати зброєю, людьми, алкогольними напоями, отрутою; бути мисливцем, птахоловом, рибалкою, грабіжником, тюремником, катом.

Правильне зусилля (сама – ваяла) – відмовитися від спокус, намагатися дивитися на життя спокійно, холоднокровно – так народжується мудрість.

Правильний напрямок думки або увага, або пильність (сама – кати) переконання, що тіло, почуття, розум – непостійні, тимчасові коштовності.

Правильне зосередження (самма – самадхи) – **медитація** – переживання цілісності буття, повна самозаглибленість.

 А тепер порівняйте Ваші правила із правилами буддистів і ще раз поверніться до таблиці порівняння східного і західного типів філософствування. Якщо є бажання, доповніть її таблицею порівняння Ваших правил (скоріше людини західної цивілізації) і правил буддизму.

Людина, яка звільнилася від страждань – Архат (святий), а стан звільнення – Нірвана. Досягти Нірвани – означає “померти”, “зникнути”, “йти далі”, “перейти в інший стан”, “продовжити своє існування”, “з'єднатися”, “злитись”, “повернутись”.

В основі буддизму лежить твердження принципу особистості, невіддільної від навколишнього світу і визнання буття своєрідного, психологічного процесу, у який виявляється залученим і світ. Творчим початком, кінцевою причиною буття виявляється психологічна активність людини, що визначає як утворення світобудови, так і його розпад.

Прочитайте невеликий фрагмент тексту: „Діалог Будди з його учнем” і дайте відповіді на запитання:

1. Як Ви зрозуміли, що таке реінкарнація душі?
2. Яка різниця у вирішенні проблем смерті і безсмертя в східній і західній культурах (зокрема, у Буддизмі і Християнстві)?
3. Коли Ви вперше задумалися про проблему смерті і безсмертя? Як протягом Вашого життя Ви її для себе вирішували? Якщо Ви схильні відповісти на це запитання, можете почати особливий розділ у своєму зошиті, який можна назвати: **Філософія мого життя** або **Моя духовна біографія**, або як-небудь ще. Творіть!

Діалог Будди з його учнем про душу і реінкарнації¹

Учень: чи віриш ти, Вчитель, що душа відроджується і еволюціонує протягом життя і що відповідно до закону карми вона пожинає те, що посіяла? Я тебе запитую про це тому, що, як мені сказали, відповідно до твого вчення душа не існує, і що твої послідовники прагнуть до повного знищення “я”, як вищої радості нірвани. Якщо ж “я” залишилося тільки комбінацією елементів, то при смерті “я” повинно розкластися і зникнути. Якщо “я” є тільки комбінація ідей, думок, почуттів і бажань, то, що ж буде зі мною, коли розкладеться моє тіло? Де ж є ця нескінченна радість, про яку говорять твої послідовники – просто порожнє слово без усякого змісту – ілюзія. Коли розмірковую над своїм навчанням, я бачу тільки “ніщо”, знищення, не існування, як кінцево мету людини. Мені здається, що ти проповідуєш високе вчення, але я не цілком зрозумів його. Отже, дозволь мені ще запитання: якщо не існує душі, то як може існувати безсмертя? Якщо припинити активність душі, тоді припиняться і наші думки.

Будда: Наша здатність мислити зникне, але наші думки продовжують існувати. Зникне міркування, але залишиться знання. Якщо людина бажає вночі написати лист, він запалює світло, пише лист, а коли він написаний, гасить світло. І хоч світло погашене, але залишився написаний лист. Так і міркування припиняється, але залишається досвід, знання, і таким чином, продукт наших добрих дій не втрачається.

¹ Див.: АУМ. Синтез мистических учений Запада і Востока. – №4. – 1990. – С.286-306.

Учень: Скажи мені, Вчитель, що буде з моєю особистістю, коли вона розкладеться на складові частини. Якщо мої думки зникнуть і моя душа стане вже не моєю, що ж це за особистість, дай мені пояснення.

Будда: Представимо людину, яка відчуває, думає, як і ти, діє, як і ти. Чи буде вона теж саме, що і ти?

Учень: Ні. В моїй особистості є щось, що її повністю відрізняє від інших особистостей. Може бути, що інша людина почуває, думає, діє і навіть називається, як я, але вона не буде я.

Будда: Правильно, ця людина не буде тобою. Твоя особистість, природа не полягає в матерії, з якої створене твоє тіло, в формі чи конфігурації твого тіла, в твоїх почуттях і твоїх думках. Твоя особистість – це комбінація елементів. Ти існуєш усюди, де перебуває ця комбінація. Таким чином, ти визнаєш у відомому сенсі тотожність із собою тієї твоєї особистості, існування якої триває в залежності від твоєї карми (тобто попередніх вчинків). Як же варто назвати це продовження існування, смертю чи знищенням, життям чи продовженням життя?

Учень: Треба назвати життям або продовженням його, тому що це продовження мого існування. Але що мене турбує, це продовження моєї особистості, тому що всяка інша людина, чи буде вона тотожною зі мною чи ні, є особистість зовсім інша.

Будда: У тебе сильна прихильність до особистості. Але це і є твоя помилка, яка тобі заповдіює занепокоєння. Хто прив'язаний до особистості, повинен пройти багато народжень і смертей. Ти будеш умирати постійно, тому що природа особистості є безперервна смерть.

Учень: Як це?

Будда: Де перебуває твоя особистість? Особистість, що ти так почитаєш, змінюється безперервно. Багато років тому ти був дитиною, потім юнаком, а тепер ти чоловік.

Учень: Я бачу мою помилку, але все-таки для мене ще не все ясно. Мені здається несправедливим те, що інші погнуть те, що я зараз маю.

Будда: Невже ти не розумієш. Що ці інші особистості є ти сам. Ти, і ніхто інший, погнеш те, що сієш. Ні в висотах неба, ні в надрах землі ти не зникнеш від результатів твоїх дій.

1.3. Філософія Давнього Китаю. Конфуціанство.

В давньокитайській філософії виділяються дві найбільш відомі школи, які значно вплинули на світосприймання і життя китайців і не тільки їх: **даосизм** (навчання Лао-Цзи про дао – шляхи речей) і **конфуціанство**.

Конфуціанство назване ім'ям автора вчення – Кун Цю або Кун-Цзи – вчитель Кун (551-479 рр. до н.е.), який прославився як педагог та суспільний діяч. В школі Конфуція викладалося чотири дисципліни: мораль, мова, політика і література, що свідчить про гуманітарний, гуманістичний характер навчання.

Конфуція не займають проблеми онтології і космогонії: “Не знаючи ще, що таке життя, як можна знати, що таке смерть?”; “Не вміючи служити людям, як можна служити духам?”

В центрі уваги – проблеми людини, його розумового і морального складу. Людина в будь-якому віці повинна прагнути до самовдосконалення, до досягнення ідеалу – **шляхетного** чоловіка (**цзюань-цзи**). Шляхетного – не по походженню, а завдяки вихованню в собі високих моральних якостей. “Шляхетна людина рухається нагору, а низька людина рухається вниз”.

Вчитель сказав:

Чи не радісно

Вчитися і постійно вдосконалюватися?

І чи не приємно

Бачити друга, який йде здалеку?

Чи не та шляхетна людина,

Яка не досадує, що не відома людям¹.

Шляхетна людина повинна володіти **жень** або **п'ятьома чеснотами**: “п'ять постійностей” **людинолюбством** (“чого не бажаєш собі, того і не роби іншим”); **почуттям обов'язку, благопристойністю, розумністю і правдивістю**. До них варто додати, так звані п'ять зв'язків:

Правителя і підданого, пана і слуги.

Ці відносини вважалися найважливішими у суспільстві і домінували над усіма. Безумовна відданість, вірність панові –

---

¹ Див.: Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: ИПЛ, 1991. – С.23.

основа характеру шляхетна людина. Для ідеального суспільства характерно строгий поділ обов'язків: “Правитель повинен бути правителем, а підданий – підданим, батько – батьком, а син – сином”.

Батьків і дітей. У цих відносинах акцентувалися незаперечні права батьків, в першу чергу, батька. В основі навчання Конфуція – концепція **сяо** – синові шанобливості, поваги до батьків і старших взагалі.

Чоловіка і дружини. Тут права чоловіка були безмежні, обов'язки дружини зводилися до беззаперечної покірності, зразкового поведіння і ведення господарства.

Старшого і молодшого. Обов'язковою вважалася повага не тільки до старшого за віком, але і до старшого по положенню, по чину, по званню, по майстерності.

Відносини між друзями повинні носити характер щирої і безкорисливої взаємодопомоги¹.

У процесі виховання Конфуцій надає великого значення **юе** – музиці, кращому засобу зміни поганих вдач і звичаїв; а також **лі** – етикету, тобто правилам благопристойності, які регулюють поведінку людини в різних життєвих ситуаціях.

Вчитель сказав:

Я на день себе тричі запитую:

Чи залишився я вірний тим, для кого стараюсь,

І чи зберіг я щирість у спілкуванні із друзями,

І чи повторив те, що мені передавалось²

Залишаючи людині широке поле свободи у моральному вдосконалюванні, Конфуцій у той же час вважає, що доля людини, положення її в суспільстві визначаються Небом – вищою духовною силою, яка впливає на природу і людину: “Життя і смерть визначаються долею, багатство і знатність залежать від неба”. Звідси концепція **чжен мін** – випрямлення (виправлення) імен, тобто приведення речей у відповідність із їхньою назвою.

---

¹ Див.: Маслов А.А. Традиції духовного і фізического виховання Китаю. – М.: Молодая гвардія, 1990. – 78 с.

² Див.: Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: ИПЛ, 1991. – С.23.

Вчитель сказав:
Якщо шляхетний муж не думає про ситість
І не прагне жити в спокої,
Моторно служить, обережно розмовляє
І виправляється від наближення до шляху,
Він може називатися люблячим вчителя¹.

Пізніше конфуціанство було використано для обґрунтування авторитарної влади імператора в Китаї і прийнято як офіційна доктрина.

Звертання давньосхідної філософії до вічних, загальнолюдських проблем, оригінальні способи вирішення їх, гуманістична спрямованість цієї філософії дозволили сучасному філософу і психологу К. Юнгу зробити такий висновок: “Якщо для багатьох християнське світосприймання побліднішало, то скарбниці символів сходу все ще повні чудес”².

2. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

2.1. Періодизація історії античної філософії

Антична філософія – це філософія давньої Греції і давнього Рима; виникла в VI столітті до н.е. у давньогрецьких містах-державках (полісах) і розвивалася до VI століття н.е., коли римський імператор Юстиніан в 529 році закрив останню Платонівську академію.

В історії античної філософії виділяються три основних періоди.

- 1. Класичний – VI-IV ст. до н.е.**
- 2. Ранній еллінізм – IV ст. до н.е.-I ст. н.е.**
- 3. Пізній еллінізм – I-VI ст. н.е.**

---

¹ Див.: Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: ИПЛ, 1991. – С.23.

² Див.: Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: ИПЛ, 1991. – С.23.

I. Класичний період (або антична класика) відрізняється великою розмаїтістю шкіл, навчань, напрямків. Тут в свою чергу виділяються два етапи.

1) Ранньогрецька філософія (досократики) – перші натурфілософи цікавилися здебільшого онтологічними проблемами: Що є суще? Із чого складається всі? Які першопричини і першооснови всього? Яка структура світобудови?

2) З софістів і Сократа починається поворот філософії до вивчення людини. Знаменитий заклик Сократа: “Пізнай самого себе!”.

Основні школи і найбільш відомі філософи класичного періоду:

Мілетська школа поєднує перших натурфілософів: **Фалес** (біля 625-біля 547 р.р. до н.е.) – намагався знайти матеріальну першооснову всього сущого, вважав такою першооснотою – вологу першоречовину (воду). **Анаксимандр** (610-біля 540 р.р. до н.е.) – вважав першооснотою світу – апейрон – нескінченну матеріальну першооснову, в основі його космогонії – діалектичний принцип єдності і боротьби протилежностей; йому належить перше загальне формулювання закону збереження речовини і енергії, а також здогад про еволюцію живої природи (поява “перших людей” із тварин). **Анаксимен** (друга половина VI ст. до н.е.) – розвив моністичну концепцію, вважав, що все складається з повітря; “безмежне” повітря у Анаксимена – джерело подиху і життя.

Геракліт з Ефеса (біля 520-біля 460 р.р. до н.е.). Світ цей, по Гераклітові ніким не створений і є “вічно живий вогонь, що повільно загоряється і повільно погасає”; в основі руху світу – єдність і боротьба протилежностей (живе і мертво, пильнує і спляче, прекрасне і потворне, чисте і брудне і т.п.).

Піфагор (друга половина VI ст.-початок V ст. до н.е.) – створив релігійно-містичне вчення, відповідно до якого вища етична мета людини – катарсис – очищення, який досягається: для тіла – через вегетаріанство, для душі – через пізнання музично-числової структури космосу, виражається символічно в “чеіверіці”, тобто сумі перших чотирьох чисел $1+2+3+4=10$, що містить основні музичні інтервали: октаву (2:1), квінту (3:2) і кварту (4:3). Піфагор обґрунтував релігійно-філософське братство (спілку), яке мало в свій час політичний вплив у Південній Італії.

Елейська школа (кінець VI-V ст. до н.е.), у яку входив **Парменід** (народився біля 515 р. до н.е.), **Зенон Елейський** (біля 490- біля 430 р.р. до н.е.) і **Меліс Самосський** (V ст. до н.е.). Елеати обґрунтували концепцію буття, протилежну першим натурфілософам. Буття, як сутність, першооснова світу – єдине і нерухоме, всякий рух всяка множинність приводять до протиріч, а значить, неможливі (про це знамениті апорії Зенона: “Ахілл”, “Дихотомія”, “Стадій” і “Стріла”).

Атомізм – **Левкіпп**, **Демокрит** (докладно про цю школу в наступному параграфі).

Софісти – **Протагор** (490-420 р.р. до н.е.), **Горгій** (480-380 р.р. до н.е.), **Антифонт** (V ст. до н.е.) і інші. Спочатку слово софіст означало мудрець, потім софістами почали називати платних викладачів красномовства і різних знань. Знамените висловлювання Протагора: “Людина є міра всіх речей” знаменує поворот філософії до людини. Софісти розробляли суб'єктивну діалектику, звернувши увагу на рухливість, мінливість, суперечливість понять у людському мисленні.

Далі варто назвати трьох стовпів античної класики, трьох найвідоміших філософів:

Сократ – **Платон** – **Арістотель**

Платон був учнем Сократа, а Арістотель – учнем Платона, і кожен з них створив своє оригінальне вчення, яке стало віхою в історії філософської думки.

Сократ (біля 470-399 р.р. до н.е.) – критикував натурфілософські спекуляції попередньої епохи, вважаючи вартої уваги лише людські проблеми; розробив методику діалогу, як способу знаходження істини. В етиці він дотримувався строгого раціоналізму, стверджуючи, що чеснота тотожна знанню і що людина, яка знає, що таке добро, не стане поступати погано. Життя Сократа, це втілений образ народного мудреця; він не написав жодного твору, розгулюючи по площам Афіньським і вступаючи в сперечання, бесіди з людьми. Наприкінці життя був засуджений і страчений за “введення нових божеств і розбещення юнацтва”.

Платон (докладно про життя і вчення у наступному параграфі).

Арістотель (384-322 р.р. до н.е.) – філософ і вчений – енциклопедист, засновник перипатичної школи. В філософії Арістотель виділяє три частини:

Теоретична (умоглядна) – перша філософія (метафізика) і фізика, і фізика яка вивчає першопричини буття; мета теоретичної філософії – знання заради знання.

Практична філософія, мета якої – знання заради діяльності – етика і політика.

Поетична (творча) філософія – знання заради творчості – риторика і поетика. Логіка не самостійна наука, а пропедевтика до всіх наук. Якщо Сократ і Платон розробляли діалектичну логіку, то Арістотель – автор формальної логіки. Пізніше, в середні віки, формально-логічна частина вчення Арістотеля була відірвана від змістовної і канонізована, використовувалася як методологічна основа середньовічної схоластики.

II. Ранній еллінізм – це період кризи античного рабовласницького суспільства, розчарування філософів у політичній діяльності, філософії була зведена до питань приватного особистого життя людини – етики. Філософія цікавилась не питанням: “Який світ?”, а питанням!: “Як треба жити?” У цьому періоді виділяються три відомі школи: скептицизм, стоїцизм, епікуреїзм.

Скептицизм: Піррон (IV-початок III ст. до н.е.), **Тимон** (біля 325-235 р.р. до н.е.), **Енесідем** (I в. до н.е.), **Агриппа Секст Емпірик** (друга половина II ст.-початок III ст. н.е.), – заперечували можливість достовірного знання на підставі того, що знання завжди суб'єктивне. Піррон, засновник школи, стверджував, що філософ – це той, хто прагне до щастя. Хто бажає досягти щастя, повинен відповісти на три питання:

- а) із чого складаються речі?
- б) як ми повинні ставитися до речей?
- в) яку вигоду отримаємо ми від нашого відношення?

Стоїцизм: Зенон з Китіона (біля 362-333 р.р. до н.е.), **Хрисипп** – (281/277-208/205 р.р. до н.е.), **Посидоній** (біля 135-51/50 р.р. до н.е.), **Сенека** (біля 5 р. до н.е.-65 р. н.е.), **Епіктет** (біля 50-біля 140 р.р. н.е.), **Марк Аврелій** (121-180 р. н.е.) – напрямок у філософії, в якому етика займає провідне місце,

опираючись на фізику (натурфілософію) і логіку. Кінцева мета людини, щастя визначаються як, життя яке узгоджується з природою, логосом. Стоїчний ідеал добродесної людини – це мудрець, який може розділити всі речі і справи на залежні від нього і не залежні: в перших – треба мужньо виконувати свій обов'язок всупереч всьому, а в другому – ігнорувати.

Епікуреїзм – матеріалістична школа в давньогрецькій і давньоримській філософії, заснована Епікуром (341-270 р.р. до н.е.). Епікуреїзм продовжує традиції філософії Демокріта атомізм і гедонізм. Головне завдання філософії вбачали в тому, щоб навчити людину бути щасливою, звільнити її від страждань.

III. Пізній еллінізм – філософія зближається з релігією, набуваючи частково містичний характер. Філософські школи цього періоду – неопіфагорейство і неоплатонізм – вплинули на середньовічну філософію.

Неопіфагорейство – **Ксенократ** (396-314 р.р. до н.е.), **Плутарх** (біля 45-біля 127 р. н.е.), **Нуменій** (друга половина II ст.) – відродження піфагорійської традиції – надання самостійного значення методам математичного символізму (в основі буття; єдине – багаточисельне, монада – діада, тотожність – розходження, парне – непарне, крапка – лінія – площина – тіло); в етиці – розвиток ідей аскетизму і катартих (від “катарсис” – очищення).

Неоплатонізм – **Плотін** (204/205-270), **Порфирій** (234-між 301 і 305 р.р.), **Ямвліх** (біля 245-330), **Прокл** (412-485) – продовження традицій платонівського ідеалізму. Головне завдання філософії – вивести з єдності бога послідовну традицію буття (першооснова всього – Єдине, його прояви: розум – душа – космос; розум і душа здійснення Єдиного у вічності, космос – у часі. Єдине, універсум – те, до чого прагне загублена в просторах космосу душа, побувавши в тутешньому світі як у театрі (де є добро і зло, герої і раби – для розмаїтості п'єси), душа повернеться до свого батька і возлюбить його чистою любов'ю.

2.2. Основні особливості античної філософії

Виділимо деякі загальні ознаки, характерні для всієї Античної філософії.

Антична філософія відрізняється **розмаїтістю** шкіл, напрямків, проблем. Це багатocвіття обумовлене культурно-історичним середовищем. Античне суспільство – це рабовласницька демократія з досить високим ступенем свободи особи, а там, де свобода – там різноманіття і прогрес. Рабовласницьке суспільство – це суспільство, у якому здійснювався третій великий поділ праці – відділення розумової праці від фізичної. Наслідком цього був зліт духовної культури і, зокрема, розквіт філософії. Не випадково говорять: “Стародавні греки придумали все”; тому вивчення Античної філософії буде завжди актуальним.

Істотною ознакою Античної філософії є її **зв'язок з міфологією**. Філософія поступово виділяється з міфології, відбувається рух від міфу до логосу. Вплив міфологічного світогляду проявляється в особливостях стилю античних філософів: часте звертання до образів, до метафор, до притчі, до поезії, до діалогу. В грецькій міфології Всесвіт виникає в жарких обіймах богів і богинь, які самі – живе уособлення сил природи: землі і неба (Гея і Уран), земних надр (Тартар) і сяючого дня (Гомера), шумного моря Понта і глибокого Океану. Всесвіт виникає з деякої єдності (Хаос) і управляється єдиним принципом (солодко млосний Ерос або Майора – доля). В філософії цій картині надається раціональна форма і все різноманіття світу виводиться з єдиного організуючого принципу: у Геракліта – це живий вогонь, Логос, у піфагорійців – музична гармонія небесних сфер, у Емпедокла – Любов і Ворожнеча. Від міфології античні філософи успадкували художньо-естетичне сприйняття світу.

Філософія в давні часи була осередком всього наукового знання. Наука ще не звертається до дослідно-експериментальної методології, користуючись, як і філософія, **умоглядними методами осягнення істини**.

Наприклад, Тит Лукрецій Кар у своїй знаменитій поемі “Про природу речей”, користуючись методом аналогії і поетичної метафори, так доводить атомарну побудову світу:

*Це перед нами завжди і на наших очах відбувається
От подивися: щораз, коли сонячне світло проникає
В наші житла і морок прорізає своїми променями
Безліч маленьких тіл у порожнечі ти побачиш, миготючи,
Мечуться назад і вперед у променистому сяйві світла;
Наче то у вічній боротьбі вони б'ються в боях і битвах
У сутички кидаються раптом по загонах, не знаючи спокою
Або сходячись, або знову безперервно знову розлітаючись
Можеш із цього ти усвідомити собі, як невпинно,
Першооснови речей у порожнечі неосяжній метуться.*

Космоцентризм – головна відмінна риса античної філософії. Світ представляється як вічний, живий, який розвивається, є розумним, одухотвореним, самодостатнім Космосом. Небозвід був для древніх вічною красою, абсолютним розумом, самим божеством. Цицерон, наприклад, приводить такий текст Арістотеля: “Якби існували такі люди, які б завжди жили під землею в гарних яскраво освітлених житлах, прикрашених статуями і картинами, були забезпечені вдосталь усім, що вважається необхідним для щастя, якби ці підземні люди ніколи не виходили на поверхню землі, а тільки по слухах знали, що є якісь могутні боги, далі, якби в якийсь час земля розверзлась, і вони, ці люди, змогли зі своїх підземних жител вийти на світло в ті місця, де ми живемо; і отут вони раптово побачили б землю і моря, і небо, і громади хмар, відчули б силу вітрів, глянули б на сонце і пізнали б як його велич і красу, так і його силу, як воно, розливши своє світло по всьому небу, утворить день, а з настанням ночі вони побачили б небо, все засіяне і прикрашене зірками; вони побачили б, як всі ці світила сходять і заходять і помітили незмінність і постійність цих шляхів протягом всієї вічності, – то, побачивши все це, люди, які вийшли з під землі, звичайно, вирішили б і що боги існують і що все велике, що їм відкрилося, саме боги і створи-

ли”¹. Людина – космічна істота, мікрокосмос – повинен наслідувати рух небесних тіл “... через сприйняття гармоній і круговоротів світу виправити круговороти у власній голові ... інакше кажучи, домогтися, щоб те що споглядає, як і вимагає початкова його природа, стало подібно тому що за яким споглядають...”².

Для античної філософії характерний **розвиток діалектики**. Древні помітили мінливість, рухливість, суперечливість самого світу (натурфілософія): “Це космос, той же самий для всіх, не створив ніхто ні з богів, ні з людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, мірами що розпалюється і мірами загасаючим”³, а також суперечливість, мінливість нашого пізнання – звідси діалоговий характер давньої філософії.

Герцен О.І. в “Листах про вивчення природи” звертає увагу на таку особливість античної філософії як її **зв’язок з життям**: “Тоді наука черпала з життя і негайно поринала в нього. Діяльність філософа в Греції не обмежувалося школою, у стінах якої можуть цілі століття тривати суперечки, до того, коли хто-небудь почує їх за стіною, – там філософ був здебільшого вчитель народу, тим хто дає йому раду: Емпедоклу і Геракліту пропонували корону; Зенон загинув в героїчній боротьбі; повага до Піфагора доходила до поклоніння; Перикл ходив по площі афінській зі своєю дружиною, благаючи прощення Анаксагору; Пилип Македонський благословляв долю, за те, що його син народився в часи Арістотеля; Платона афіняни назвали божественним”⁴.

2.3. Філософія Демокріта

Демокрит з Абдер – давньогрецький філософ – атоміст і вчений-енциклопедист, народився близько 460 р. до н.е., рік смерті невідомий, за деяким даними прожив більше ста років. Демокрит – нащадок багатого і знатного роду, величезну спа-

¹ Див.: Лосев А.Ф.. Страсть к диалектике. – М.: Советский писатель, 1990. – С.57-58.

² Див.: Платон. Сочинения. – М., 1971. – Т.3 – Ч.1. – С.539.

³ Див.: Гераклит // Антология мировой философии. – Киев: УМК ВО, 1991. – Т. 1 – Ч.1 – С. 55.

⁴ Див.: Герцен А.И. Письма об изучении природы // Сочинения в 2-х томах. – М.: Мысль, 1985. – Т.1. – С.287.

дщину витратив на подорожі в далекі країни з метою одержання знань. По одній з легенд, на батьківщині був притягнутий до суду за марну розтрату спадщини; під час виправдувальної промови прочитав суддям один із своїх творів і був визнаний невинним.

Філософія Демокріта – це **атомістичний матеріалізм**. Увесь світ, всі тіла, відповідно до цієї концепції, складаються з атомів (atomos – неподільний) – дрібних матеріальних неподільних часток. Рух – внутрішня властивість атомів (здогад про внутрішнє джерело матерії, яка є в русі); різноманіття явищ навколишнього світу пояснюється розходженням форм атомів. Послідовно проводячи матеріалізм, Демокріт вважав, що душа складається зі сферичних, рухливих, вогнених атомів. Людина відрізняється від тварини особливим розташуванням атомів душі, які чергуються з атомами тіла. Після смерті душі розпадаються і атоми розсіюються в просторі. Боги також мають атомарну структуру і складаються із круглих вогнених атомів, які нелегко руйнуються, але все-таки не вічні.

Космологія. Демокріт розвиває концепцію Левкіппа про космічні вихри, які породжують незліченні світи, різні за розміром і структурою. В одних світах сонце і місяць більше наших, в інших – більша кількість світил, у третіх – немає зовсім. Світи, розрізняються за віком: одні тільки народжуються; інші – перебувають у розквіті; треті – гинуть зіштовхуючись один з одним.

Для філософії Демокріта характерний **твердий детермінізм** – заперечення випадковості; все, по Демокріту, закономірне і має свої причини. Філософ стверджував, що люди вигадали ідол випадку, щоб користуватися ним як приводом, який прикриває їх власну нерозсудливість. Демокріту приписують авторство забавної притчі: Один раз лиса людина йшла по пустельній місцевості і їй на голову з неба впав камінь. Людина померла. – Якщо ми не будемо затрудняти себе поясненнями, то скажемо, що це відбулося випадково. Однак, спробувавши знайти причину, ми довідаємося, що в цій місцевості живуть хижі птахи, які своєрідним способом полюють на черепах – піднімають у пазурах камінь і кидають його зверху на панцир черепахи й, розбиваючи його, ласують м'ясом чере-

пахи. У нашому випадку птах лисину сприйняв за панцир. Мораль: завжди шукай причину, закономірність того, що відбувається.

Теорія пізнання. Демокріт виділив два ступені пізнання: **почуттєвий досвід**, який виникає внаслідок витікання від об'єктів прозорих матеріальних образів, які попадають в наші органи почуттів і мислення. Почуття, що є джерелом будь-якого пізнання саме по собі може дати лише “темне”, тобто неповне, поверхнєве знання, тому що сутність речей – атоми, можуть бути осягненні умоглядним шляхом.

Етика Демокріта – це етика щастя – **гедонізм**. Метою життя філософ вважає гарний настрій – **евтюмію**, що означає безтурботний щасливий стан, коли людина не піддається дії пристрастей і страху. Найбільшою чеснотою є безтурботна мудрість, яка дає людині дар правильно мислити, правильно говорити і правильно поступати.

В соціально-політичних поглядах Демокріт був прихильником **демократичного устрою держави**, стверджуючи, що бідність у демократії настільки краще так званого благополуччя громадян при царях, наскільки свобода краще рабства.

2.4. Філософія Платона

Платон Афінецький (427-347 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, засновник платонізму, об'єктивного ідеалізму. Він народився на острові Егіна (недалеко від Афін) у знатній аристократичній сім'ї; у молодості захоплювався літературою, музикою, живописом; філософії вчився у Кратіла і Сократа. В 399 році після страти Сократа залишає Афіни на 12 років, багато подорожує, служить при дворі Діонісія Молодшого на Сіракузах, намагається на практиці здійснити ідею мудрого державного правління. Одного чудового дня Платон стає негодним тиранові і обертається в рабство. В 40 років, визволений із рабства друзями, філософ повертається в Афіни і у гаю героя Академа створює свою школу – знамениту Платонівську Академію. Ідеї платонізму були центральними в пізній античній і ранній середньовічній філософії.

Філософія Платона – це **об'єктивний ідеалізм**: поряд зі світом речей, який сприймається почуттями, є самостійно існуючий світ ідей (ейдосів).

Космологія. Космос по Платону – жива істота, наділена душою і розумом, і народився він воістину, за допомогою божого провидіння. “У центрі космосу – незрима світова душа, яка дає початок “неминучого і розумного життя за всіх часів”. Небесні тіла, нерухливі зірки – “вічносущі божественні істоти”. Надсвітова душа втілюється послідовно в усі менш піднесені форми творіння: зірки, сонце і планети, земля, олімпійські боги, люди і, нарешті, тварини. Вчення Платона, телеологічне¹ весь світ у своєму розвитку має мету – прагнення до Блага.

Теорія пізнання. Пізнання Платон трактує як пригадування (анамнезис) душі того часу, коли вона була в царстві чистих ідей і знала все. Навчання Платон визначає, як постійне бажання пізнання буття, здатність споглядання істини, якою вона є; завзяття душі поєднане з правильним міркуванням.

Методологія. Платон слідом за Сократом розробляє **суб'єктивну діалектику**, тобто показує мінливість, суперечливість людського пізнання, використовуючи для цього свій образний метод і стиль творів – діалог. Багато творів Платона написані у вигляді діалогу, центральним персонажем багатьох діалогів є Сократ. Спочатку діалектика визначається як діалог – мистецтво вести ефективне сперечання, вона спрямована на взаємне зацікавлене обговорення проблем, з метою досягнення істини шляхом протиборства думок.

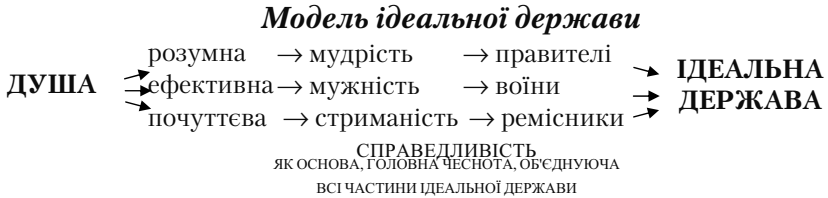
Етика. Сократ і Платон – творці **етичного раціоналізму**. Мудрість, стверджували вони, є вища чеснота; знання – достатня умова моральності. Якщо людина знає, що таке добро і зло, справедливість і несправедливість, вона не буде поводитися погано. Ці ідеї пізніше були розвинені в філософії Просвітництва. Етика є основним і зв'язуючим началом філософії Платона; свою діалектику він ілюструє, визначаючи етичні категорії: добро – зло, справедливість – несправедливість, правда – неправда, користолюбство – безкорисливість і т.п.

---

¹ Телеологія – вчення про об'єктивну доцільність.

Етика і психологія служать Платонові як основи **моделі ідеальної держави**. Трьом початкам людської душі (прагнення, запал, розважливість) відповідають три основних чесноти (помірність, мужність, мудрість) і три класи в ідеальній державі: ремісники, воїни, і правителі-мудреці. (Дивись схему 5).

Схема 5

Обґрунтовуючи ідею просвіченої монархії, Платон стверджував, що поки в містах не будуть царювати філософи, або щиро і задоволено філософствувати нинішні царі і володарі, поки державна сила і філософія не об'єднуються, доти ні для держав, ні для людського роду не буде кінця злу. Історії поки не вдалося здійснити цю ідею, однак, пам'ятаючи, що філософи завжди могли заглядати далеко в майбутнє, не будемо вважати її абсолютною утопією.

Прочитайте один з діалогів Платона «Про справедливість» і дайте відповіді на запитання:

1. Чому діючі особи в діалозі Сократ і його друг?
2. Дайте своє визначення справедливості?
3. Чи прояснив Сократ учневі, з чого складається справедливість? Якщо так, то в чому суть справедливості по Сократу? Якщо ні, то навіщо була затіяна суперечка про справедливість? Що хотів цим сказати Платон?
4. Як у цьому діалозі відображені особливості античної філософії?
5. Як діалог показує особливості філософської системи Платона?

ПЛАТОН¹
ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ
(Сократ і його друг)

Сократ: Чи можеш ти нам сказати, що таке справедливість? Чи ти вважаєш цей предмет невартим обговорення?

Друг: Ні, я його вважаю навіть дуже гідним.

Сократ: Так що ж це таке?

Друг: Але чим же це може бути, як не тим, що вважається справедливим.

Сократ: Ні, не відповідай мені так: адже якби ти мене запитав, що таке око? Я б сказав тобі: це те, чим ми дивимось; і якби ти попросив це довести, я б довів. А якщо ти запитаєш мене, що ми називаємо душею, я б відповів: називаємо цим ім'ям те, чим ми пізнаємо. Знов-таки, якщо ти запитаєш, що таке голос, я відповім тобі: це те, за допомогою чого ми розмовляємо. І точно так ти запитай у відношенні справедливого: для чого ми його використовуємо? Відповідай приблизно в тому дусі, як я зараз запитував.

Друг: Але я не можу тобі відповісти.

Сократ: Що ж. Якщо ти не можеш відповісти таким чином, може моє запитання пролунає легше ось так: скажи, яким чином ми розрізняємо більше і менше? Чи не за допомогою вимірювальної лінійки?

Друг: Так.

Сократ: Ну а яке мистецтво використовується цією лінійкою? Чи не вимірювальне?

Друг: Так, вимірювальне.

Сократ: А як ми розрізняємо легке і важке? Чи не за допомогою терезів?

Друг: Так.

Сократ: Ну а яке мистецтво користування терезами? Чи не мистецтво зважування?

Друг: Безсумнівно воно.

Сократ: Так скажи мені, за допомогою якого інструмента розрізняємо ми справедливе і несправдливе, а також, насам-

---

¹ Див.: Платон. Диалоги. – М.: Мысль, 1986 – 607 с.

перед за допомогою якого мистецтва, коли ми користуємося цим інструментом? Хіба і тепер тобі не ясне питання?

Друг: Ні, не ясно.

Сократ: Ну от. А коли ми сперечаємося один з одним про справедливі і несправедливі речі, до кого ми звертаємося і хто вирішує нашу суперечку? Скажи.

Друг: Ти маєш на увазі, Сократ?

Сократ: Це добре сказано. Давай же спробуємо відповісти на наступне: як вирішується питання про справедливість і несправедливість? Відповідай.

Друг: Я не можу.

Сократ: Скажи, чи не за допомогою мовлення.

Друг: Це вірно.

Сократ: ... очевидно, слово – той інструмент, за допомогою якого справедливе відділяється від несправедливого.

Але що ж таке при цьому справедливе і несправедливе? Представ, що хтось запитав би нас: оскільки вимірювальна лінійка, вимірювальне мистецтво і вимірник вирішують питання про велике і менше, чим є більше і менше? Ми відповіли б йому, що більше – це переважаюче. Менше ж – те, що переважає. Точно в такий же спосіб, якби хто запитав нас: оскільки суперечка про справедливе вирішує слово, судове мистецтво і суддя, чим же є справедливе і несправедливе? Що ми йому відповімо? Чи ми поки що не можемо відповісти?

Друг: Не можемо.

Сократ: А як ти думаєш: от це несправедливе – добровільна властивість людей чи мимовільна? Я маю на увазі наступне: люди чинять несправедливість добровільно чи мимоволі?

Друг: Думаю, Сократ, що добровільно – в силу своєї негідності.

Сократ: Виходить, ти вважаєш, що люди бувають дурними і несправедливими з власної волі?

Друг: Так, я так вважаю, а ти – ні?

Сократ: Ні, якщо вірити поетові, який сказав: Не буває ніхто добровільно дурним і мимоволі блаженним. Скажи ж, що ти вважаєш справедливим – брехати або говорити правду?

Друг: Звичайно говорити правду.

Сократ: Виходить, брехати – несправедливо?

Друг: Так.

Сократ: Ну, а справедливо вводити в оману чи ні?

Друг: Не вводити звичайно.

Сократ: Виходить, уводити в оману – несправедливо.

Друг: Так.

Сократ: Далі, справедливо – шкодити або приносити користь?

Друг: Приносити користь.

Сократ: Виходить, шкодити – несправедливо?

Друг: Так.

Сократ: Отже, говорити правду, не вводити в оману і приносити користь – справедливо, а брехати, шкодити і вводити в оману – несправедливо?

Друг: Безсумнівно, клянуся Зевсом!

Сократ: Те ж саме і у відношенні до ворогів?

Друг: Ні, ні в якій мірі.

Сократ: Насправді справедливо шкодити ворогам і несправедливо приносити їм користь.

Друг: Так.

Сократ: Ну, а брехати, щоб заспокоїти ворогів і їм ушкодити, хіба несправедливо?

Друг: Справедливо?

Сократ: Далі ти стверджуєш, що допомагати друзям справедливо?

Друг: Так, я так говорю.

Сократ: А робити треба без заспокійливого обману чи обманюючи для їх же користі?

Друг: І обманюючи, клянуся Зевсом!

Сократ: Чи значить це, що справедливо приносити користь тільки заспокоєнням, але не неправдою? Або тут потрібна також і неправда?

Друг: Справедливим у цих випадках буде також і брехати.

Сократ: Схоже, що і брехати, і говорити правду буде в один і той же час справедливим і несправедливим.

Друг: Так.

Сократ: А також справедливо і несправедливо заспокоювати їх і не заспокоювати.

Друг: Очевидно.

Сократ: І подібно цьому шкодити і приносити користь буде справедливим і несправедливим.

Друг: Так.

Сократ: І всі такого ж роду речі будуть справедливі і несправедливі.

Друг: Мені здається, так.

Сократ: Послухай, адже у мене, як і у всіх людей є праве і ліве око? ... і права і ліва ніздря? ... і рука, права і ліва?

Друг: Безсумнівно.

Сократ: Виходить, коли говорять про одне і те ж саме, ти одне в мені називаєш правим, а інше – лівим, то на моє питання, що саме ти називаєш, ти можеш відповісти: праве – те, що перебуває праворуч, а ліве – ліворуч?

Друг: Так, можу.

Сократ: Далі виходить, і коли одне і теж іменуєш, то справедливим, те несправедливим, ти можеш відповісти, що саме справедливо, а що – ні?

Друг: Отже, мені думається, що справедливе все, що робиться належним чином і вчасно, те ж, що не робиться належним чином, несправедливо.

Сократ: Думка твоє чудова. Виходить, хто робить всі речі належним чином і в належний час поступає справедливо, а той, хто не робить цього належним чином – несправедливо?

Друг: Так.

Сократ: Виходить, справедливий той, хто поступає справедливо, несправедливий той що поступає навпаки?

Друг: Це так.

Сократ: Ну, а хто здатний у належний час робити розрізи, припікання і відчувати тепло?

Друг: Лікар.

Сократ: Тому що він знаючий або по якійсь іншій причині?

Друг: Тому, що він знаючий.

Сократ: Виходить, і у всьому іншому діло йде у такий же спосіб: знаюча людина здатна робити те, що повинна, належним чином і в належний час. А недосвідчений – ні?

Друг: Так, так.

Сократ: Стало бути, і брехати, і приносити користь знаюча людина може належним чином і в належний час, а недосвідчена – ні?

Друг: Ти правий.

Сократ: А той, хто робить належним чином і в належний час, справедливий?

Друг: Так.

Сократ: Адже він це робить в силу знання.

Друг: Як же інакше?

Сократ: Виходить, справедлива людина справедлива в силу знання?

Друг: Так.

Сократ: А несправедливий буває несправедливий у силу того, що протилежне справедливості?

Друг: Очевидно.

Сократ: Виходить, справедлива людина справедлива в силу мудрості?

Друг: Так.

Сократ: А справедливий несправедливий по неуцтву?

Друг: Схоже що так.

Сократ: Очевидно та мудрість, що залишили нам у спадщину предки, і є справедливість, а залишене ними неуцтво – несправедливість?

Друг: Очевидно.

Сократ: А люди неосвічені по добрій волі чи мимоволі?

Друг: Мимоволі.

Сократ: Значить вони мимоволі і несправедливі?

Друг: Очевидно.

Сократ: А, несправедливі люди погані?

Друг: Так.

Сократ: Отже, вони мимоволі несправедливі і погані?

Друг: Безсумнівно, так.

Сократ: А чинять вони несправедливість, тому що несправедливі?

Друг: Так.

Сократ: Значить по неволі?

Друг: Звичайно.

Сократ: Адже добровільне і виникає по неволі.

Друг: Розуміється, ні.

Сократ: Й несправедливий вчинок виникає в силу несправедливості вдачі?

Друг: Так.

Сократ: Несправедливість же зневолена?

Друг: Так, зневолена.

Сократ: Отже. Люди бувають несправедливими і роблять несправедливі вчинки мимоволі?

Друг: Здається так, мимоволі.

Сократ: Виходить, поет не збрехав?

Друг: Здається, ні.

Поповніть свій словник термінами:

східний тип філософствування, західний тип філософствування, буддизм, нірвана, конфуціанство, шляхетний чоловік, антична філософія, космоцентризм, атомізм, детермінізм, софіст, суб'єктивна діалектика, гедонізм, етичний раціоналізм.

Перевірте себе в наступному диктанті-тесті. Відповідьте на 20 питань за 15-20 хвилин.

1. Що характерно для всієї давньої філософії?
2. Головна методологічна традиція в східному типі філософствування?
3. Головна методологічна традиція в західному типі філософствування?
4. Назвіть школи давньоіндійської філософії?
5. У якій філософській системі використовується термін «нірвана»?
6. Як в одній з давньоіндійських шкіл називали проясненого?
7. Яке вчення заснував китайський філософ Лао-Цзи?
8. Якими чеснотами повинна володіти шляхетна людина відповідно до вчення Кун-Цзю?
9. Назвіть три періоди античної філософії?
10. Головна особливість античної філософії?
11. Хто із давніх філософів першоосновою буття вважав вогонь?
12. Який античний філософ першоосновою буття вважав числа?

13. Як називається принцип, відповідно до якого все у світі відбувається по необхідності, випадкового у світі немає?

14. Назвіть найбільш відомого учня Сократа?

15. Філософські школи: скептицизм, епікуреїзм, стоїцизм – як називається цей період в античній філософії?

16. На яких чотирьох чеснотах Платон будував ідеальну державу?

17. Хто з античних філософів був автором ідеї атомізму?

18. Хто з античних філософів написав першу Утопію?

19. У який зі шкіл античної філософії доводилася неможливість пізнання істини людиною?

20. З якого знаменитого девізу починається сократівський період в античній філософії?

Знайдіть будь-який текст давньої філософії (або фрагмент тексту), прочитайте і запишіть у зошит свої роздуми над цим текстом.

Тема: СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ

План

1. *Теоцентризм філософії середніх віків*
2. *Онтологія середньовічної філософії*
3. *Пізнання як одкровення*
4. *Дискусія про універсалії: реалізм-номіналізм*
5. *Християнська антропологія*

1. Теоцентризм філософії середніх віків

Середньовічна філософія – це філософія феодального суспільства з пануванням релігії і церкви у всіх сферах соціального буття. Звідси і основна особливість філософії цього періоду – **теоцентризм** (від грецького $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ – бог); головними об'єктами філософського пізнання стають не космос і природа (як в античній філософії), а бог і людська душа. Девіз релігійної філософії викладений у трьох коротких лапідарних (стихлих) судженнях Августина:

Хочу зрозуміти Бога і душу.

І нічого більше?

Зовсім нічого.

Філософія цього періоду або підпорядкована теології, або ототожнюється з нею. Теологія (богослов'я, вчення про бога) визначається як сукупність релігійних доктрин про сутність і дію бога, побудованих у формі ідеалістичного умогляду на основі текстів, прийнятих як божественне одкровення.

У середні віки на зміну язичеським, політеїстичним (політеїзм – багатобожжя) релігіям приходять монотеїстичні (монотеїзм – єдинобожжя) релігії (буддизм, християнство, іслам). Європейська, візантійська і слов'янська філософії розвивалися в християнській традиції. Християнство (від грецької $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ – помазаник, месія) монотеїстична релігія, яка виникла в першому столітті нашої ери в Палестині в рамках іудаїзму і поширилася по всьому світу завдяки космополітизму (проголошується рівність всіх перед Богом, незалежно від со-

ціальної і національної приналежності) і універсалізму християнського світогляду – ідея всемогутності єдиного Бога – творця і два основних догмати: догмат триєдності: Трійця – Бог – Батько – (безпочаткова першооснова), Бог – Син або Логос (символічний або принцип, що оформляє), Бог – Святий Дух (животворящий принцип), догмат Боговтілення – Ісус Христос – боголюдина, який прийняв страждання і смерть заради спокути людських гріхів і воскрес після смерті. Ці і інші особливості християнської доктрини вплинули на філософські ідеї середньовіччя, а філософія того часу багато зробила для обґрунтування і систематизації релігійних догматів.

В історії середньовічної філософії виділяються два періоди: патристика і схоластика.

1. Патристика (від грецької *patris* – батько) – II-VII ст. – діяльність батьків церкви, філософське обґрунтування догматів християнської релігії, боротьба проти ересей і язичества. Для філософії періоду патристики характерний зв'язок з ідеями Платона і неоплатонізму.

В II-VI-ому століттях в Римській імперії і Візантії співіснували дві культурних філософських традиції: з одного боку до VI століття триває антична культурна традиція, з іншого боку – розвивається і зміцнюється християнська. Причому, якщо Римська імперія була завойована варварами, то в Візантії антична культурна традиція не переривалася. Саме візантійські мислителі, наприклад, Псевдо-Діонісій Ареопажит (V ст.), інтерпретували християнське вчення в термінах неоплатонізму. Візантійська і західноєвропейська філософія в середні віки розвивалася в рамках християнської традиції, були тісно пов'язані і відчували сильний взаємовплив.

Патристика у свою чергу ділиться на три періоди.

(1). **Апологетика** (від апологет – захисник) – II-III ст. – захист християнської релігії, перші спроби побудувати філософську систему на основі християнських догматів. Серед апологетів виділяється фігура – **Орігена** (біля 185-253 або 254 рр.), який розробляє доктрини про три смисли біблії – “тілесний” (буквальний) (моральний) і “духовний” (філософськи-містичний); вчення про апокатастасіс – неминучість повного

“порятунку” просвітителя і об’єднання з богом всіх душ і духів; у Орігена вперше зустрічається термін “боголюдина”. Під час чергової хвилі антихристиянських репресій Оріген був кинутий у в’язницю і підданий катуванням, від яких незабаром помер.

(2). *Другий період патристики* – IV-V ст. – характеризується систематизацією доктрини християнської релігії на основі ідеалістичного умовиводу. Найбільш відомі філософи цього періоду.

Василь Великий Кесарійський (біля 330-379 рр.) – глава каппадокійського гуртка у Візантії, куди входили Григорій Богослов, Григорій Нісський. Василь відомий як автор “Шестиднева” – тлумачення біблійної книги Буття про шість днів творення. В православній традиції – один із трьох головних “святителів” церкви (поряд з Григорієм Богословом і Іоанном Златоустом).

Григорій Богослов. Григорій Назіанзін (біля 330-біля 390 рр.) відомий способами адекватного опису християнської концепції ступенів пізнання бога в термінах філософії. Його автобіографічні поеми “Про сенс життя”, “Про мою долю” і “Про страждання моєї душі” вирізняються глибоким психологізмом і культурою самоаналізу.

Григорій Нісський (біля 335-біля 394 рр.) – під впливом ідей Платона і Оригена наближався до неортодоксальної позиції, наприклад, у вченні про людину виходив не з ідеї індивіда, а з ідеї людства, як органічного цілого (плерома), якоїсь колективної особистості, сутність якої вбачається в інтелекті.

Августин Аврелій, Блаженний (354-430 рр.) відомий розробкою двох нових проблем: динаміки людської особистості – “Сповідь” і динаміки людської історії – “Про град Божий”, написаному під враженням взяття Рима ордами Алариха в 410 році Августин виділяв два види людської спільності: “град земний”, державність, яка заснована “на любові до себе, доведеної до презирства до бога” і “град божий” – духовна спільність, яка заснована “на любові до бога, доведеної до презирства до себе”.

(3). *Третій період патристики* – VI-VIII ст. – характеризується стабілізацією доктрини, підпорядкуванням теології

всіх наук впливом аристотелізму. Великий внесок у систематизацію догматів внесли:

Боецій (біля 480-425 рр.) – відомий як перекладач і коментатор Аристотеля, вплинув на формування схоластики; твір “Розрада філософією”, написаний у в'язниці і присвячений темі свободи духу серед текучої видимості життєвих справ, був одним із творів, які читаються протягом цілого тисячоліття.

Іоанн Дамаскін (біля 675-помер до 753 рр.) – візантійський філософ, вирішував завдання щодо упорядкування наук під егідою теології і на основі аристотелівської логіки, створив основи схоластичного методу. Праці Дамаскіна були першими філософськими творами, перекладеними на старослов'янську мову, і, дуже вплинули на формування філософії східних слов'ян.

2. Схоластика¹ (від school – школа) – XI-XIV ст. – тип релігійної філософії, підпорядкованої теології, для якої характерні зв'язок догматів з раціоналістичним поясненням і особливий інтерес до формально-логічної проблематики. В схоластиці виділяються також три періоди: рання, зріла і пізня.

(1). **Рання схоластика** – IX-XII ст. – сформувалась в умовах підйому феодалізму і папської влади, під впливом августиновського платонізму. В цей період вперше виявляються протилежні позиції в суперечці про універсалії: реалізм – номіналізм.

Ансельм Кентерберійський (1033-1109 рр.) – теолог, архієпископ Кентерберійський розумів віру як передумову раціонального знання: “Не шукаю порозуміння, щоб увірувати, але вірую, щоб порозуміти”, розвивав онтологічний доказ бога, який виводить його буття із самого поняття бога, як щонайдосконалішої сутності; в трактаті “Чому бог оприлюднився?” намагався логічно довести необхідність втілення бога в людині.

П'єр Абеляр (1079-1142 рр.) – учень Росцеліна і Гільома із Шампо, виступаючи проти крайнього реалізму і номіналізму, створив власне вчення – концептуалізм (докладніше дивися в цій главі); вважав розум попередньою умовою віри; “розумію, щоб вірити”; у творі “Та і ні” розробляє схоластичний метод, як логічний аналіз протилежних думок по якому-небудь питанню.

---

¹ Пізніше, в епоху Відродження і Освіти термін «схоластика» придбав негативне значення і став означати безплідне і безмістове розумування, порожню словесну гру.

Михайло Пселл (90-і рр. XI ст.) – візантійський письменник, філософ, історик, учений – енциклопедист, прагнув до створення синтезу античного і християнського поглядів, включав в нього окультизм неоплатонівського типу, хоча в той же час критикував уявлення про чудесне.

(2). **Зріла схоластика** – XII-XIII ст. – розвивалась в середньовічних університетах (загальноєвропейським центром був Паризький університет); платонізм поступово витісняється аристотелізмом. Ідеї філософії Арістотеля прийшли в Європу через арабську філософію і були по-різному тлумаченні: у дусі аверроїзму¹ – **Сігер Брабантський** (біля 1235-біля 1282 рр.) і в ортодоксальному напрямку – **Альберт Великий** (біля 1193-1280 рр.) і **Фома Аквінський**.

Фома Аквінський. Томас Аквінат (1225 або 1226-1247 рр.) – систематизатор середньовічної схоластики, засновник **томізму**, чернець-домініканець, учень Альберта Великого, в 1657 році визнаний п'ятим учителем церкви. В XIX-XX століттях вчення Фоми Аквінського стає основою неотомізму. В основних працях “Сума теології” і “Сума проти язичників” підведені підсумки теологічно-раціоналістичних пошуків зрілої схоластики.

(3). **Пізня схоластика** – XIII-XIV ст. – пізнала вплив суперечливого розвитку феодалізму.

Іоанн Дунс Скот (біля 1266-1308 рр.) протиставив інтелектуалізму системи Фоми Аквінського свій волюнтаризм, відмову від завершеної системи і гострий інтерес до індивідуального буття.

Вільям Оккам (біля 1285-1349 рр.) – англійський філософ, логік, політичний діяч; представник номіналізму, відстоював теорію двоїстої істини, пріоритет свободи над розумом, передбачив деякі ідеї Реформації і емпіризму як методології досвідченого знання.

---

¹ Аверроїзм – філософське вчення, висхідне до ідей арабського філософа Ібн Рушда (Аверроес), матеріалістичне трактування вчення Арістотеля, стверджується вічність матерії і руху, бог розглядається лише як першопричина сущого. Розглядаючи душу як форму матерії, аверроїсти заперечували безсмертя індивідуальної душі, стверджуючи єдність і вічність світового розуму.

Порівняйте два невеликих фрагменти тексту Августина Аврелія і Фоми Аквінського. Чим відрізняються міркування про Бога цих двох філософів? Ще раз зверніть увагу на те, чим відрізняються два основних періоди середньовічної філософії: патристика і схоластика?

Августин Аврелій

Сповідь

“Пізно полюбив я Тебе, Краса, така древня і така юна, пізно полюбив я Тебе! Ось Ти був у мені, а я – був у зовнішньому і там шукав Тебе, у цей благообразний світ, Тобою створений, вламувався я, потворний! Зі мною Ти, з тобою я не був. В даліні від тебе тримав мене світ, якого б не було, не будь він у тобі. Ти покликав, крикнув і прорвав глухоту мою; Ти блиснув, засяяв і прогнав сліпоту мою; Ти розлив пахощі свої, Я вдихнув і задихаюсь без тебе. Я покуштував Тебе і Тебе бажаю і хочу; Ти торкнувся мене, і я загорівся про світ Твій”.

Августин. Сповідь.

Фома Аквінський

Сума теології

“... Бог є першопричина всіх речей як їхній зразок. Щоб це стало очевидним, варто мати на увазі, що для продукування якої-небудь речі необхідний зразок, тобто оскільки, продукт повинен додержуватися певної форми. Справді, майстер продукує в матерії певну форму відповідно до спостережуваним ним зразком, будь то зовнішній зразок, що споглядається ним, або ж такий, який зачатий у надрах його розуму. Тим часом, очевидно, що всі природні породження сліднують певним формам. Але цю визначеність форм треба звести як до своєї першооснови до божественної премудрості, яка замислила світопорядок, що складається в різності речей. І тому треба сказати, що в божественній премудрості перебувають приречення всіх речей, які ми назвали ідеями, або зразковими формами в розумі бога... Отже, сам бог є первинний зразок всього. – Однак же і серед створених речей деякі можуть іменуватися зразками інших відповідно до того, як одні з них сліднують подобі або в силу приналежності до того ж роду, або в силу аналогії деякого наслідування”.

Фома Аквінський. Сума теології

Окремо варто сказати про специфіку **арабської філософії**¹. Вчення Арістотеля послужило методологічним обґрунтуванням середньовічної схоластики. Західна Європа сприйняла його спочатку в інтерпретації Авіценни, Аверроеса, Олександра Афрадизійського. Давида Динантського. Арабська середньовічна філософія розвивалася в тісному зв'язку з наукою (філософи були і математиками, і астрономами, і лікарями) і тому в ній виражені матеріалістичні тенденції. Назвемо деяких найвідоміших філософів.

Аль-Кінді (800-879) – перший арабський філософ, інтерпретатор Арістотеля. Він визнавав природні закономірності світу, вважаючи бога лише “окремою причиною всіх явищ”, розробляв проблеми логіки і гносеології, зокрема логічного обґрунтування догматів віри. Відома його схема трьох ступенів пізнання: математика і логіка – природничі науки – філософія.

Ібн-Сіна (Авіценна біля 980-1037) – видатний вчений-енциклопедист, філософ, лікар – заперечував створення світу в часі, пояснюючи його як позачасову еманцію бога – “першопричини”, надалі природа розвивається за принципом саморуху.

Ібн-Рушд (Аверроес, 1126-1198) – його раціоналістичні коментарі Арістотеля дуже вплинули на європейську філософію, утворивши цілий напрямок в ній – Аверроїзм. Стверджуючи вічність світу і безначальність першоматерії, розуміє створення богом у тому сенсі, що бог совечний світу перетворює в дійсність потенційні форми першоматерії. Висловлене ним розмежування раціональної і образно-алегоричної релігії стало одним із джерел теорії двоїстої істини.

Вся середньовічна філософія і схоластика, зокрема, є філософствування у **формі інтерпретації тексту** (або божественного одкровення – священних книг, або творів Арістотеля, канонізованого теологією) – в цьому вона протилежна новоєвропейській філософії, яка прагне відкрити істину через аналіз досвіду, а також містици з її спробою побачити істину в стані екстатично-

---

¹ Тут арабська філософія розуміється як арабомовна, яка включає всі країни, що були під впливом Арабського Халіфату.

го споглядання. Середньовічна філософія, будучи “служницею богослов'я”, відмовившись від вивчення природи, протиставивши себе науці, проте, зберегла інтелектуальну наступність розробкою раціональних методів пізнання, розвитком логіки.

2. Онтологія середньовічної філософії

Основи християнської онтології складають три основних принципи:

- ✓ *монізм*;
- ✓ *креаціонізм*;
- ✓ *оптимізм*.

Монізм. В поясненні основи світу, першопричин буття, релігійна філософія виходить із однієї духовної першооснови – бога (об'єктивний ідеалізм). Справжнім буттям володіє тільки Бог; він вічний, незмінний, самодостатній і трансцендентний (тобто перебуває за межами почуттєво сприйманого світу).

Креаціонізм (від creatio – створювати, творити) – ідея створення світу богом. Бог, як правило, нескладове буття, творить світ з нічого (“creatio ex nihilo”) і не в силу необхідності, а в акті вільної волі.

Оптимізм. Заснований на наступному умовиводі: оскільки світ створений Богом, а Бог є вище благо і добро, то і світ по природі своїй добрий. Зло, диявол – це небуття, що прикидається буттям. Добро править світом і зло не в змозі його перемогти. Обґрунтування цього принципу – теодицея (виправдання бога) – захист досконалості Бога і того, що їм створене, перед лицем існуючого світу зла – традиційна проблема християнської філософії. Стверджується, що зло як недолік, позбавлення, порча існує для того, щоб благо могло розгорнути всі свої потенції. При цьому зло не рівнозначно благу. Воно не має самостійного джерела, а лише є присутнім в благої, та і то тільки акцидентально, тобто випадково, а не по сутності. Зло применшує благо, “однак ніколи не може його цілком знищити”¹.

---

¹ Див.: Фома Аквінський Сумма теології // Антологія мирової філософії – М., 1969. – Т.1 – Ч.2 – С. 841

 Теодицея – виправдання Бога за існування зла у світі. Відповідь на питання:

«Чому Бог як вище Благо і Добро зміг допустити існування зла у світі?».

Як би Ви відповіли на це питання?

Які є варіанти теодицеї в середньовічній філософії і сучасній культурі?

З перерахованих вище онтологічних принципів слідує, що Бог і Світ багато в чому протилежні один одному (дивись схему 6).

Схема 6

Характерні риси

<i>Бого</i>	<i>Світу</i>
Бог вічний, причина самого себе	Створений богом (має початок і кінець)
Нескінченний	Має межі, кінцевий
Незмінний	Мінливий, нерухливий
Абсолютна досконалість, благо, краса	Недосконалий

В релігійній філософії велика увага приділяється **доказу буття Бога**. Ця проблема має кілька варіантів обґрунтування.

Точка зору **очевидної істини**, відповідно до якої буття бога очевидне саме собою. Іоанн Дамаскін вважав, що знання про бога “природно вкладено у всіх” і тому немає необхідності доводити його існування раціональними засобами. Буття Бога – це істина одкровення.

Онтологічний доказ буття бога, висунутий Ансельмом Кентерберійським, ґрунтується на твердженні, що із самого поняття “бог” з очевидністю слідує буття бога.

“Природний доказ”, розпочатий Фомаю Аквінським і заснований на русі розуму від наслідку до причини. Очевидні результати творення бога (наслідки доводять його існування як причини. Аквінат формує п’ять “ доказів-шляхів” буття бога.

Доказ від руху (кінетичний) виходить із того, що всі види перебувають у русі, а всі які рухаються приводиться в рух чимось іншим, а ті, в свою чергу, третім; ланцюг двигунів може бути нескінченним, і ми доходимо до першої причини, яка ні-

ким не рухається і яка все рухає – такою причиною є чиста форма, чистий акт або Бог.

Доказ від виробляючої причини говорить, що в матеріальному світі існує певний причинний порядок, що бере свій початок від першої причини, тобто Бога.

Доказ від необхідності і випадковості. У світі випадкових явищ “... необхідно покласти якусь необхідну сутність, необхідну самою по собі, що не має зовнішньої причини своєї необхідності всіх інших; по загальній думці, це є бог”¹.

Доказ від ступеня досконалості виходить із передумови, що в речах проявляються різні ступені досконалості (добра, краси); про різні ступені можна судити лише знаючи абсолютну досконалість і її ми іменуємо Богом.

Доказ від божественного керівництва світом. Зі спостережуваної доцільності і гармонії світу варто зробити висновок, що “... є розумна істота, яка є ціль для всього, що відбувається в природі, і її ми іменуємо Богом”².

Бог у християнській онтології – уособлення сутності буття. Виходячи із сутності, Фома Аквінський вибудовує онтологічну ієрархію залежно від того, наскільки ця сутність актуалізується в тих або інших речах. У класифікації основних сфер буття (дивись схему 7) Аквінат використовує аристотелівські поняття. “Матерія” і “Форма”, розуміння під формою активний, організуючий початок пасивної матерії.

Із трактування сутності буття впливають і певні гносеологічні принципи, рівні і форми пізнання. У зв'язку із цим Фома пише: “Міркую про тіло, щоб міркувати про душу, а про неї міркую, щоб міркувати над окремою субстанцією, над нею ж міркую, щоб думати про Бога”³.

---

¹ Див.: Боргош Ю. Фома Аквинский – М.: Мысль, 1975. – С.73.

² Див.: Там же. - С.75.

³ Див.: Там же. – С.43.

Онтологічна ієрархія в концепції Фоми Аквінського

		<i>forma perse (separata)</i>
		розумна душа – форма сама по собі, окремо від матерії – вище зі створених суцїх
	<i>causa efficiens</i>	
		тварини – форма як діюча причина, суще має не тільки ціль, але і початок діяльності
	<i>causa finalis</i>	
		рослини – форма як кінцева причина, внутрішньо властива доціль-
<i>causa formalis</i>		ність
		неорганічні стихії і мінерали – форма становить зовнішню визначеність речі

3. Пізнання як одкровення

У пізнанні сущого середньовічні філософи виділяють два рівні.

Перший рівень – вищий – знання надприродного. Головний спосіб пізнання – **одкровення** – передача людям істин, які виходять від Бога і відображають його волю. Бог є не тільки абсолютне благо, але і абсолютна істина, тому один раз отримане в одкровенні знання є догматом, тобто положенням, що не вимагає доказу або аналізу, а прийнятим на віру. У християнстві основними видами одкровення є тексти Біблії або Євангелія.

Другий рівень – нижчий – **знання ества, яке відшукується людським розумом**. Тут зразком, нормою вважали тексти Платона і Арістотеля, а також коментарі їх арабськими філософами.

Співвідношення цих двох рівнів пізнання інтерпретувалися в середньовічній філософії у проблемі співвідношення розуму і віри, науки, філософії і теології. Позначимо деякі крайні варіанти вирішення цієї проблеми.

Точка зору повного заперечення цінності науки. Пріоритет віри над розумом. Відповідно до Петра Даміані (1007-1072) раціональне мислення повертається проти віри, будь-яка філософська думка небезпечна для віри і вважається основою ересі і гріха.

Раціоналістична точка зору, представлена Абеляром і його учнями, які обґрунтовували необхідність піддати догмати віри оцінці розуму, як вищого критерію істини і омани. **Примат розуму над вірою** відстоював також Роджер Бекон (1214-1292).

Точка зору двоїстої істини, висунута латинськими авероїстами. Стверджує, що істини теології і філософії черпаються з різних джерел і коштовні кожна по своєму. Вільям Оккам, наприклад, стверджував, що буття бога – предмет релігійної віри, а не філософії, яка опирається на доказ. **Розмежування віри і розуму.**

Примирення віри і розуму при збереженні пріоритету віри характерно для філософії Ф. Аквінського. Філософія і конкретні науки виконують по відношенню до теології пропедевтичні, службові функції. Відоме положення Фоми про те, що теологія не звертається до інших наук як до вищих стосовно неї, але прибігає до них як ближчим до неї служницям. Теологія не черпає з філософії і інших наук ніяких істин – вони є в одкровенні – але використовує їх з метою повчання. Використання їх не є предметом слабості теології, а навпроти, на думку Фоми, впливає з убогості людського розуму. Раціональне знання посереднім і вторинним чином полегшує розуміння відомих догматів віри, наближає до пізнання “першопричини” всесвіту, тобто Бога.

Істина релігійної філософії – це відповідність знання догматам віри. Кожна річ іменується істиною, оскільки наближається до подібності з Богом. Таким чином, логічна істина є нижчим видом істини, який підпорядкований істині онтологічній, божественній.

Яка з точок зору Вам здається найбільш логічною і зрозумілою. Аргументуйте свою відповідь.

4. Дискусія про універсалії: реалізм – номіналізм

Характерною рисою середньовічної філософії є дискусія про універсалії – загальні поняття. У цій дискусії обмірковувались як онтологічні проблеми: що є реально суще; чи володіє загальне ознаками реального буття чи ні; як співвідносяться загальне і одиничне у світі; так і гносеологічні проблеми: яким чином існує ідеальне; чи можливе раціональне понятійне пізнання; як співвідносяться мислення і дійсність.

У трактуванні сутності загального, співвідношенні загального і одиничного виділяються дві крайні позиції: реалізм і номіналізм.

Реалізм – філософський напрямок, який визнає існування загального, загальних понять (ідей) поза речами, до існування речей в божественному розумі. Концепцію реалізму в середньовічній філософії розвивали: Августин Аврелій, Ансельм Кентерберійський, Альберт Великий, Фома Аквінський. На відміну від крайнього реалізму, який стверджує, що загальне існує тільки поза речей, Фома Аквінський обґрунтував позицію помірною реалізму, який стверджує трояке існування універсалій:

- до речей у божественному розумі; ідеї як вічні прообрази речей;
- у речах, як їх сутності, субстанціональні форми;
- після речей, у людському розумі, як поняття, результат абстракції.

Номіналізм (від лат. *nomen* – ім'я) – філософське вчення яке заперечує онтологічний зміст універсалій. Номіналісти стверджують, що реально існують тільки одиничні речі, а загальне – це результат діяльності розуму, який знаходить зв'язки між речами. Представники цього напрямку в середньовіччі: Росцелін, Іоанн Дунс Скотт, Вільям Оккам, Микола з Отрекура, Іоганн Бурідан та ін.

Крайнощі двох протилежних позицій знімаються в концептуалізмі Абеяра.

Концептуалізм (від лат. *conceptus* – поняття) – філософське вчення, яке, не приписуючи загальним поняттям самос-

тійної онтологічної реальності, стверджує, що в одиничних предметах існує щось загальне, на підставі чого в пізнанні виникає концепт – поняття, виражене словом.

Дискусія про універсалії виявила дві позиції філософів і на проблему створення світу. Реалісти вважають, що розум – це головне і в акті творіння (Бог створює світ завдяки ідеям, зра-зкам, які споконвічно в нього існують), так і в акті пізнання. Номіналісти ж стверджують, що головне в творінні світу не розум, а воля (Бог створює світ в акті вільної волі).

5. Християнська антропологія

Середньовічну філософію відрізняє інтерес до внутрішнього світу людини і висока оцінка *людини як образу і подоби Бога*. Тільки людині, як вінцю творіння, бог в цьому акті передає свої якості: *розум і невимушену волю*. Іоанн Дамаскін підкреслював, що людина може уподібнитися Богові завдяки трьом речам: *мудрості* – знанню істинного блага; *справедливості*, яка полягає в рівності і неупередженості суджень і *благочестю*, яке вище справедливості тому що вимагає відповідати добром на зло. Християнська ідея боговтілення також свідчить про високу оцінку людини. М. Бердяєв писав, що християнство звільнило людину від влади космічної нескінченності, у яку вона була занурена у давньому світі, від влади духів і демонів природи. Воно поставило його на ноги, зміцнило його, привело до залежності від Бога, а не від природи.

 Виконайте такі морально-інтелектуальні справи.

Крок перший. Напишіть п'ять своїх найкращих моральних якостей.

Крок другий. Напишіть найкращі якості, до яких Ви прагнете (хочете, щоб вони у Вас були).

Крок третій. Складіть і заповніть таблицю «Порівняльний аналіз чеснот у різних культурах».

Порівняльний аналіз чеснот у різних культурах

	Конфуціанство	Антична культура	Християнство	Вітчизняна культура	Культура модерну	Сучасна культура	
						реальність	ідеал
Чесноти							

Зараз Ви можете заповнити 1, 2 і 3 стовпчики таблиці (для цього, можливо, потрібно перегорнути книгу назад), а також два останніх стовпчики. Реальні чесноти сучасної культури – це Ваші кращі якості. Ідеальні чесноти – це ті якості, до яких Ви прагнете. Четвертий і п'ятий стовпчики нехай залишаться поки порожніми. До них ми повернемося трохи пізніше...

В пошуках відповіді на традиційне антропологічне запитання про співвідношення душі і тіла в людині середньовічні філософи розвивали дві позиції: перша – про душу як про самодостатню духовну субстанцію (ця теза полегшувала доказ безсмертя душі, але утрудняла пояснення її взаємозв'язку з тілом); друга – про духовну і тілесну цінність людини (людина прекрасно влаштована із розумної душі і тіла – ця теза, однак, ускладнювала обґрунтування автономії і безсмертя душі). Загальним для християнської антропології є теза про пріоритет душі над тілом. М. Пселл говорив, що душа сутність саморушна і тому безсмертна, тому що таке-все саморушне. Визнаючи в естві загрозу для релігійної людської духовності, християнство втримується від обговорення тілесності взагалі. "Піклування про плоть не перетворюйте в похоті" – говорить біблійне наставлення; тобто про тіло варто піклуватися як про допоміжний інструмент: тримати його в чистоті, схоронності, спокої.

Наявність у людині двох сутностей: божественної і природної, безсмертної і смертної, духовної і тілесної обумовлює суперечливу природу людини. З одного боку людина – майже бог; з іншого боку – грішник. Гріхопадіння – перший акт неслухняності богові, який скоїли перші люди – дає людині спокусу в пізнанні добра і зла: (“Відкриються очі ваші, і ви будете, як боги, які знають добро і зло” Біблія, Буття 3;5), і, отже – волю – здатність самостійно будувати свою поведінку. Грішник, відповідно до старозавітного визначення, похваляється в душі, говорячи: “Я буду щасливий, незважаючи на те, що буду ходити по сваволі серця мого” (Біблія, Второзаконня, 29;19).

Августин розвив євангельський поділ видів гріховності: похоті плоті, похоті очей і життєвої гордості. Перша – це хтивість і обжерливість; друга – допитливість, пристрасть до досліджень; третя виражається в бажанні страху і любові навколишніх як самоцілі. Християнський ідеал існування людини – це не боротьба, активна життєдіяльність і не спокійна безболісність стоїчного мудреця, а “серце боляще”, напружена боротьба із собою і боління за всіх; лише “приймаючи свій хрест”, людина може перемагати зло в собі і навколо себе. Будь-яка покірність – це вправа, в якій людина “відтинає свою волю” і через це парадоксальним чином стає вільною.

Концепція гріховності людини служить відправним пунктом есхатологічного трактування історії. (Есхатологія – релігійне вчення про скінченність долі світу і людини). В християнському вченні історія має свій початок – акт творення Богом світу і людини і кінець – акт страшного суду. Есхатологічний час почався з пришествя Ісуса Христа – Месії. При першому його пришестві, коли він переміг силу гріха, “звільнив” людей з рабства сатани, прийнявши катування і мученицьку смерть, історія виявляється знятою лише “незримо” і продовжує тривати, хоча під знаком кінця; друге пришествя (в якості судді живих і мертвих) повинне виявити цю незримую реальність.

Таким чином, навіть конспективний погляд на історію середньовічної філософії переконує нас, що це особливий тип філософування: не однозначне ортодоксальне релігійне вчення

(як іноді репрезентують), а напружена інтелектуальна боротьба думок, позицій, концепцій; не застій, а розвиток раціонального пізнання, логіки, методики аналізу тексту; не приниження людини, а сходження людини на нову сходинку самопізнання.

Поповніть свій словник:

теологія, теодицея, креаціонізм, християнство, патристика, апологетика, схоластика, реалізм, номіналізм, конвенціоналізм, одкровення, есхатологія, благочестя.

Визначте правильні відповіді в наступних тестах:

1. Визначте серед названих філософів представників патристики

- а. І.Дамаскін
- б. Демокріт
- в. Конфуцій
- г. А.Аврелій
- д. Р.Декарт

2. Визначте серед названих філософів представників схоластики

- а. А.Великий
- б. А.Аврелій
- в. Ф.Аквінський
- г. П.Абеляр
- д. Г.Богослов

3. Позначте, що не є принципом середньовічної онтології

- а. Монізм
- б. Креаціонізм
- в. Космоцентризм
- г. Оптимізм
- д. Геоцентризм

4. Хто автор відомого твору «Сповідь»

- а. Боецій
- б. І.Дамаскін

- в. А.Кентерберійський
- г. А.Аврелій
- д. Ібн Сіна

5. Кого із середньовічних філософів визнають систематизатором схоластики

- а. П.Абеляр
- б. А.Кентерберійський
- в. Ф.Аквінський
- г. А.Великий
- д. У.Оккам

6. Яке з доказів буття бога наведене нижче:

„І в матеріальному світі існує певний причинний порядок, який бере свій початок від першої причини – Бога”

- а. Доказ від ступеня досконалості
- б. Доказ від божественного керівництва миром
- в. Доказ від необхідності
- г. Доказ від діючої причини
- д. Доказ від руху

7. Яке з доказів буття бога наведене нижче:

„Про різні ступені досконалості (Добра і Краси) в речах можна міркувати, лише знаючи абсолютну досконалість – Бога”

- а. Доказ від ступеня досконалості
- б. Доказ від божественного керівництва миром
- в. Доказ від необхідності
- г. Доказ від діючої причини
- д. Доказ від руху

8. Яке з доказів буття бога наведене нижче:

„Все у світі рухається чимось іншим. Ланцюг двигунів може бути нескінченним. Але є перша причина – Бог”

- а. Доказ від ступеня досконалості
- б. Доказ від божественного керівництва миром
- в. Доказ від необхідності
- г. Доказ від діючої причини
- д. Доказ від руху

9. Хто із середньовічних філософів привів п'ять природних доказів буття бога

- а. Т.Аквінат
- б. І.Дамаскін
- в. Ібн-Рушд
- г. А.Великий
- д. М.Пселл

10. Хто із середньовічних філософів був засновником томізму

- а. Ф.Аквінський
- б. І. Дамаскін
- в. Ібн-Рушд
- г. А. Великий
- д. М.Пселл

11. Як називається напрямок, який визнає існування загальних понять (ідей) поза речами.

- а. Номіналізм
- б. Креаціонізм
- в. Матеріалізм
- г. Реалізм
- д. Монізм

12. Як називається напрямок, який стверджує, що ідеї, загальні поняття – це імена речей.

- а. Номіналізм
- б. Креаціонізм
- в. Матеріалізм
- г. Реалізм
- д. Монізм

13. Хто з перелічених філософів був представником реалізму

- а. Росцелін
- б. А.Великий
- в. У.Оккам
- г. А.Аврелій
- д. Ф.Аквінський

14. Хто з перелічених філософів був представником номіналізму.

- а. Боецій
- б. І.Дамаскін
- в. А.Кентерберійський
- г. А.Аврелій
- д. Ібн Сіна

15. Як називається спосіб пізнання – передача людям істин, що виходять від Бога і відображають його волю.

- а. Визнання
- б. Одкровення
- в. Благочестя
- г. Волевиявлення
- д. Боговтілення

16. Праці якого візантійського середньовічного філософа вперше були перекладені на старослов'янську мову.

- а. Ф.Аквінський
- б. І.Дамаскін
- в. В.Великий
- г. П.Абеляр
- д. М.Пселл

17. Як називається принцип виправдання Бога за існування зла у світі.

- а. Детермінізм
- б. Монізм
- в. Теодицея
- г. Трійця
- д. Боговтілення

18. Як називається релігійне вчення про кінцеві долі світу і людини.

- а. Психологія
- б. Есхатологія
- в. Фізіологія
- г. Логіка
- д. Риторика

19. Виділіть основну рису середньовічної філософії.

- а. Матеріалізм
- б. Концептуалізм
- в. Геоцентризм
- г. Ірраціоналізм
- д. Космоцентризм

20. Виділіть богоподібні сутності людини (з погляду релігійної філософії).

- а. Тіло
- б. Одяг
- в. Розум
- г. Вільна воля
- д. Гроші

Прочитайте якийсь текст середньовічного автора і запишіть у свій зошит все, що здається цікавим і корисним для Вас. Порівняйте по змісту і стилю тексти давньої філософії і середньовічної.

Тема: ФІЛОСОФІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

План

1. Джерела вітчизняної філософії
2. Явище Софії
3. Буття і пізнання як промисел Бога
4. Людина як мікрокосмос

1. Джерела вітчизняної філософії

Шукаючи виток (як початок) і джерела, (як те, що дає початок чому-небудь), у вітчизняній філософії ми неминуче зіштовхуємося із двома вихідними проблемами.

Перша проблема – проблема національної специфіки або діалектики загального і особливого в розвитку культури і філософії східних слов'ян. Інакше кажучи, яку філософію ми будемо називати вітчизняною: слов'янську, українську або російську? Серед безлічі точок зору на цю проблему позначимо три крайніх.

1. В розвитку культури і філософії східних слов'ян загальне переважає над особливим. Вилившись з одного джерела – давньоруської філософської думки, білоруська, російська і українська філософії до XV-XVI століть відносно відокремилися, набули національно-регіональної специфіки. В XVII-на початку XVIII століть українська і білоруська філософська думка вплинули на розвиток російської філософії. Українські і білоруські мислителі зіграли особливу роль в організації філософської освіти і викладанні філософії в Росії. Для ідейно-філософських взаємозв'язків і взаємовпливів російського, українського і білоруського народів XVII-XVIII століть характерна поява мислителів бінаціональної і навіть полінаціональної приналежності: Сімеон Полоцький, Феофан Прокопович, Стефан Яворський.

2. Точка зору, яка підкреслює перевагу особливого національного над загальним. Стверджується, що українська і російська – це дві різних культурних традиції і що духовним спадкоємцем культури Київської Русі став тільки український

народ. Що українці, зазнавши впливу від Заходу в період формування народності, придбали особливі, багато в чому протилежні росіянам, риси менталітету (пріоритет індивідуального, особистісного над соборним, повага до інших мов і звичаїв, натхненність, пріоритет духовного над матеріальним, любов до природи, матері – землі)¹.

3. Існує також точка зору, що своєрідної філософії у східнослов'янських народів, у Росії (мається на увазі Російська імперія і всі землі які ввійшли у її склад) взагалі не було. “Філософією в Росії займалися і займаються, але говорити про російську філософію в тому розумінні, в якому говорять про французьку, німецьку або англійську не можна: національного філософа, яким є, наприклад, Декарт для французів, Кант для німців, Бекон для англійців, в Росії не було”².

 Ваша думка з цього приводу? Яку точку зору Ви можете назвати більш аргументованою, виходячи з Ваших знань історії вітчизняної культури?

Друга проблема – проблема початку вітчизняної філософії або, починаючи з якого періоду можна говорити про своєрідну філософію? Ця проблема упирається в діалектику становлення і завершення самого процесу розвитку і вже розвинених (класичних) форм.

Більшість істориків і філософів початок слов'янської філософії пов'язують з прийняттям християнства на Русі, тобто з X-XI століттями.

Однак, деякі пов'язують початок вітчизняної філософії з появою розвинених на власній основі, класичних філософських вчень, які виникли у зв'язку з поширенням університетської освіти – XVII-XVIII століття. Так, О.Ф. Лосєв пише, що вперше філософські інтереси пробуджуються в Росії в XVIII столітті, коли російський розум був зачеплений ідеями французького просвітництва і одночасно ідеями освіченого абсолютизму.

---

¹ Див.: Костомаров М. Книга буття українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. К., 1990. – Т.1. – С. 162-169.

² Див.: Россия: Энциклопедический словарь. – Л.: Лениздат, 1991. – С.833.

Своєрідність вітчизняної філософії визначається історичною долею слов'янських народів. Слов'янські етноси, як більш молоді опинилися в руслі культурного впливу більш розвинених цивілізацій. В VI-VIII століттях у слов'янських племен йде процес розкладу родового ладу, виникнення феодално-суспільних відносин, формування в IX-X століттях (в результаті об'єднання східнослов'янських племен) єдиної держави – Київська Русь. Філософія Київської Русі, яка формувалась в цей час, черпала ідеї із двох джерел: давньослов'янської язичеської міфології і християнського віровчення, яке прийшло з Візантії.

Слов'янська міфологія пов'язана із землеробською культурою. Серед безлічі богів і духів, в яких вірили і яким поклонялись наші предки, виділяються боги, пов'язані із працею на землі: бог грози – Перун, бог сонця – Даждьбог, бог вогню – Сварог, бог животворящих сил природи – Ярило, бог худоби – Велес. Микола Костомаров вважав, що слов'яни, незважаючи на видиме багатобожжя, визнавали одного бога – батька природи... З літопису Нестора, – пише він далі, – видно, що слов'яни мали поняття про єдину верховну істоту, яку по праву називали богом і відрізняли від Перуна, головного із другорядних божеств. Інші божества були істотами, які походять або впливають від верховного... Отже, кореневий принцип слов'янської традиції – еманация; по слов'янському уявленню і моральна, і фізична природа представляється живучою, вона містить в кожному явищі свій життєвий дух, який виходить від зіждителя”¹. Таке приховане єдинобожжя, мабуть, було однієї із причин того, що слов'яни порівняно швидко прийняли нову монотеїстичну релігію – християнство.

В образно-метафоричній міфологічній картині світу часто використовується образ дерева. Світ як дерево, яке своїми коріннями йде в пекло, а кроною впирається в небо (небо – земля – пекло – вертикальна структура світу); яке обіймає чотири вітри (горизонтальна структура світу). В цьому дереві закладене основне протиріччя буття – життя і смерть (зелене і сухе дерево). Далі ми побачимо, що образ дерева пізніше був використаний християнськими мислителями у вивченні людини та її душі.

---

¹ Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – Київ: Либідь, 1994. – С.201.

Діалектичність міфологічної картини миру виявляється в образному баченні основних протиріч буття: життя – смерть, доля – недоля, небо – земля, чет – нечет, вогонь – волога, сонце – місяць, білий (Білобог) – чорний (Чорнобог), близький – далекий (будинок – ліс, тридев'яте царство), священний – мирський.

Прийняття Руссю християнства, безумовно, можна назвати революцією в сфері духу, тому що воно змінювало (часто на протилежні) багато світоглядних орієнтирів (дивись таблицю 3).

Таблиця 3

Порівняння язичеського і християнського типів світогляду

№ з/ п	Язичеський міфологічний світогляд давніх слов'ян	Християнський світогляд
1.	Світ як самодостатній, надісторичний Космос	Примат духовного над матеріальним, моністична, об'єктивно-ідеалістична картина світу. Спрямованість історичного часу від початку до кінця.
2.	Людина не виділяється із природи: нерозривність людини зі світом вічного руху і відновлення природи.	Людина – духовна істота, виділяється із природи. Людина між природою і Богом.
3.	Обожнювання природи – пантеїзм.	Протиставлення матеріального і духовного в світі.
4.	Політеїзм – багатобожжя, поклоніння стихіям, ідолам.	Монотеїзм – єдинобожжя: “Бог – це усе”.
5.	Пріоритет загального, общинного над індивідуальним, культ роду.	Пріоритет індивідуального, особистісного. Вища особистість – Бог – творець.
6.	Визнання астральної (космічної) залежності людини.	Головне в людині – моральна відповідальність.

Разом з християнством в середньовічну Київську Русь прийшла і європейська культура, а також елементи античної культури. Саме Візантія, зберігши античну культурну традицію, передала її іншим народам. Ухвалення християнства послужило початком підйому духовної культури Давньокиївської держави. Візантійські монахи Кирило і Мефодій створюють слов'янський алфавіт. Своя писемність стала сильним каталізатором в розвитку духовної культури, адже мова є універсальним засобом збереження і передачі культурних цінностей.

Один з перших книжників Київської Русі Київський митрополит Іларіон так пише про історичне значення християнізації Русі:

“... И подобало благодати и истине воссиять над новым народом... Так и свершилось. Ибо вера благодатная распростерлась по всей земле и достигла нашего народа русского... И уже не идолопоклонниками зовемся, но христианами, не без упования еще живущими, но уповающими на жизнь вечную. И уже не капища сатанинские воздвигаем, но церкви Христовы созидаем...”

Тогда как пуста и иссохшая была земля наша ибо идольский зной иссушил ее, внезапно разлился источник Евангельский, напоя всю землю нашу.

Тогда как слепы мы были и невидали света истины, но блуждали во лжи идольской, к тому же глухи были к спасительному учению, помиловал нас Бог – и ввоссиял и в нас свет разума к познанию Его, по пророчеству: Тогда отверзнутся очи слепых, уши глухих услышат”¹.

Багато дослідників помічають, що два основних джерела культури Київської Русі: давньослов'янська міфологія і християнська релігія, незважаючи на протилежність, становили своєрідний синтез; утворилася “довіра” – діалог старої і нової культури (це відрізняє слов'янську культуру від західноєвропейської, в якій кілька століть ішла непримиренна боротьба античної і середньовічної християнської культурної традиції). Із цієї довіри і вийшла філософія Київської Русі, яка стала

---

¹ Іларіон, митрополит Киевский. Слово о законе и благодати // Златоуструй. – М., 1990. – С.113-114.

згодом загальним джерелом білоруської, російської і української філософії, які сформувалися в класичному варіанті до XVII-XVIII століть (дивись схему 8).

Схема 8

Джерела і періодизація вітчизняної філософії

2. Явище Софії

Філософія, Софія – мудрість, премудрість явилась в Київську Русь в християнському релігійному одязу і це визначило її своєрідність.

Основні особливості першого періоду вітчизняної філософії

Народження філософії. В цей період відбувається народження, генезис філософії, тому не можна говорити про розвинуту філософію. Ми бачимо лише зародки філософського світогляду, який тільки почав виділяти себе з міфологічного і повсякденного світогляду.

Культурний синкретизм¹ Київської Русі. Філософія не виділяється з інших галузей знання і об'єднується з богослов'ям. Утворюється своєрідний синтез міфології, християнського віровчення і зародків наукових знань.

¹ Синкретизм – злитий, нерозчленований, який характеризує первинний, нерозвинений стан.

Релігійний характер філософії. Слідом за Іоанном Дамаскіним давньоруські мислителі визначають філософію, як пізнання всього сущого, як любов до мудрості, а оскільки справжня мудрість є Бог, то любов до Бога і є істинна філософія. В умовах сильної централізованої влади тиск християнської догматики на філософську думку був значним. Філософські ідеї розвивалися в основному релігійними діячами, і знайшли своє відображення в літописах, повчаннях, житіях, молитвах, апокрифах¹.

Практична спрямованість філософських ідей, а також тісний зв'язок з міфологією і мистецтвом (насамперед літературою, усною народною творчістю) визначили особливості стилю вітчизняної філософії. Образна притчова форма, метафоричність, афористичність, моральна схвильованість, художня майстерність характерні для письмових джерел Київської Русі.

Ствердження неминучої цінності натхненності, ученості, мудрості проходять червоною ниткою через всі письмові джерела Київської Русі, які дійшли до нас. Підтвердження тому – слова Кирила Туровського: “Давайте не просто поговоримо, мовою написане вимовляючи, але, з міркуванням вчитавшись, постараємося справою виконати це. Тому що солодко – медвяні стільники, і добре – цукор, обох же краще книжкове знання: тому що воно – скарб вічного життя... Сюди і підходить євангельська притча, яка говорить: “Всякий книжник, який пізнав царство небесне, подібний до мужа домовитого, який зі скарбів своїх роздає і старе і нове”².

Назвемо найбільш відомих Київських книжників, мудреців, чії духовні пошуки – і є джерелами вітчизняної філософії.

Феодосій Печерський (біля 1008-1074 рр.) – один з відомих церковних ідеологів Київської Русі, провідник концепції релігійного аскетизму, виділяється крайньою ортодоксальністю поглядів і непримиренністю до інших вір. Будучи спадкоємцем багатой і знатної сім'ї, Феодосій в 17 років таємно при-

---

¹ Апокрифи – твори, написані на сюжети Старого і Нового завітів, але Біблії, що не увійшли до канонічного тексту, визнані офіційною церквою “помилковими” і забороненими для читання

² Кирилл Туровский. Притча о человеческой душе и о теле // Златоустрий. – М., 1990. – С.193-194.

йшов із Курська в Київ і оселився в печері Антонія, де провів 30 років у працях і молитвах, скоряючи свою плоть. В 1062 році був обраний ігуменом Києво-Печерського монастиря. Феодосій – автор 11-ти творів: двох послань до князя Ізяславу Ярославовичу, восьми Слів, Повчань і Молитов, наприклад: “Слово про терпіння і любов”, “Слово про терпіння і про любов, і про піст”. Після смерті Феодосій Печерський був канонізований – прилічений до лику святих.

Іларіон, митрополит Київський (роки народження і смерті невідомі) – В 1051 році Ярослав Мудрий і собор єпископів Київської Русі поставив Іларіона Київським митрополитом. З 1053 року чернець, а потім ігумен Києво-Печерського монастиря, соратник Ярослава Мудрого у боротьбі за об'єднання Русі, поборник освіти і незалежності давньоруського народу. Іларіон – автор літописного збірника, а також добре відомого публіцистичного твору: “Слово про закон і благодать”, в якому один з перших висловив ідею про універсальність, цілісність історії людства. Іларіон протиставляє два етапи людської історії: **перший етап – закон** – епоха Старого завіту, коли відносини людей ґрунтувалися на принципах рабства, **другий етап – благодать** – епоха Нового завіту, де панують воля та істина.

Володимир Мономах (1053-1125 рр.) – старший син Всеволода Ярославовича, по-батькові онук Ярослава Мудрого, по-матері онук візантійського імператора Костянтина Мономаха, з 1113 року – київський князь, автор відомого “Повчання”, у якому надане оригінальне трактування багатьох етичних і політичних проблем. “Повчання” Володимир написав “на санях сидячи”, тобто на схилі віку, готуючись відійти в світ інший, тому цей твір можна розглядати як духівницю дітям і всім князям давньоруським, заклик пам'ятати про обов'язки влади, про її відповідальність за долю землі і народу. Цей заклик Володимира, його ідея про нерозривність моральних і політичних принципів влади надзвичайно актуальна і сьогодні.

Никифор, митрополит Київський був присланий в Київ константинопольським патріархом в 1104 році і займав митрополичий престол аж до своєї смерті в 1121 році. Никифор був радником і другом Володимира Мономаха. Обидва твори Никифора, які дійшли до нас – це послання до князя Володи-

мира сина. “Послання Никифора, митрополита Київського до князя Володимира, синові Всеволода, сина Ярослава про піст і помірність почуттів” – це пам'ятник філософської думки Київської Русі, де автор, розглядаючи основне питання походження добра і зла в людині, докладно характеризує основні сили душі – розум, почуття і волю; аналізує вічні моральні і сучасні йому політичні проблеми.

Климент Смолятич (XII ст.). “... Був книжник і філософ, яких у Руській землі не було” – читаємо ми про Климента в літописі. Він народився в Смоленську, був ченцем Зарубського монастиря біля Києва, був схимником, один час мовчальником, відрізнявся широкою ерудицією і літературною майстерністю. Климент Смолятич, як представник “Руської порослі”, який боровся із засиллям в давньоруській церкві грецьких ієрархів. В 1147 році він став другим на Русі (після Іларіона) митрополитом з русичей. В 1154 році митрополитча кафедра повернулася під контроль Візантії і Климент залишає Київ. До нас дійшов лише один його твір – послання-відповідь смоленському священикові Фомі. Головне питання, яке викликало суперечку між Климентом і Фоною, – чи можна допускати розширене, символічне тлумачення Священного писання? Климент, відстоюючи права людини тлумачити священні книги, вибирає своєрідний стиль, який поєднає елементи раціоналізму із символіко-алегоричною методикою. Климент першим висловлює ідеї некорисливості – відмови монастирів від майна, підкреслює пріоритет духовного, вічного над скоморичним, матеріальним.

Кирило Туровський (1130-1182 рр.) – найбільш відомий мислитель і письменник Давньої Русі, названий “другим Златоустом”. Все життя прожив в Турові, невеликому місті на Прип'яті, виріс у багатій сім'ї, одержав прекрасну освіту, потім пішов у монастир. Чернечі тяготи не задовольняють Кирила і “на більшая подвигъ желая”, він залишає обитель і зачинається “у стовп” – невелику відокремлену вежу, де затворник віддається міркуванням і літературній діяльності. Через якийсь час із ініціативи князя Юрія Ярославовича Туровський одержує сан єпископа і опиняється в гущі політичної боротьби того часу. Туровський залишився відомим як мисли-

тель, який простежував проблеми людини: зміст її буття, співвідношення душі і тіла та інші, а також як чудовий стиліст, який талановито використовує метод символіко-алегоричного тлумачення. Через притчу, в якій окремих приклад дозволяє піднятися на максимальне узагальнення, філософ звертається до людини, до душі і совісті кожного. Відомі його твори: “Притча про людську душу і тіло”, “Повість про Білоризця – людину і про чернецтво”, “Слово про розслабленого”, “Повчання”.

Розпад великої Київоруської держави на окремі князівства, татаро-монгольська навала, литовсько-польський вплив у західних землях призупинили бурхливий процес народження самобутньої культури Київської Русі, але не зупинили повністю. В XIII-XVI століттях в Українських землях філософські ідеї розвиваються в агіографічній літературі (від грецького агіос – святий – житіє святих), в творчості українських полемістів. Велику роль у розвитку духовної культури відіграли братства – об’єднання заможних громадян, прибічників православ’я, які були ініціаторами створення братських православних шкіл, видавництва книг, збереження і розвитку національної культури. Найбільш відомими діячами того періоду були: Дрогобич Юрій (Юрій Котермак, Георгій з Русі, Юрій з Львова, 1450-1494), Павло Русин (біля 1470-рік смерті невідомий), Станіслав Оріховський – Роксолан (1513-1566), Гарасим Смотрицький (помер 1594 р.), Стефан Зізаній (біля 1570-помер до 1621), Мелентій Смотрицький (біля 1578-1633). Ці і інші культурні діячі, розвиваючи і поширюючи ідеї гуманізму, підготували ґрунт для українського просвітництва – наступного етапу розвитку української культури і філософії.

3. Буття і пізнання як промисел Бога

Філософія Київської Русі, яка зазнала вплив європейської середньовічної філософії, повторює основні ознаки і риси останньої: теоцентризм, креаціонізм, монізм (дивіться тему “Середньовічна філософія”).

Головним принципом побудови картини світу є ідея “божественного устрою”, доцільності всього суцього. Основні поло-

ження релігійно-ідеалістичної картини світу відображені в “Повісті минулих літ”, у відносно самостійній частині цього літопису, яка зветься “Мовлення філософа”.

“І почав філософ говорити:

на початку, у перший день, створив Бог небо і землю. У другий день створив твердь посередині води. У той же день розлилися води – половина їх зійшла на твердь. У третій день створив він море, ріки, джерела і насіння. У четвертий день – сонце, місяць, зірки і прикрасив Бог небо. Побачив все це перший з ангелів – старіший чину ангельського і подумав: “Зійду на землю, і оволодію нею, і буду подібний до Бога, і поставлю престол свій на хмарах північних”. І негайно ж був скинутий з небес і слідом за ним впали ті, хто перебував під його впливом – десятий ангельський чин. Було ім'я ворогові – Сатанал, а на його місце Бог поставив старійшину Михайла... Потім, у п'ятий день, створив Бог китів, риб, гадів і птахів пернатих. У шостий день створив Бог звірів, скотів, гадів земних створив і людину. У сьомий же день, тобто в суботу відпочив Бог від справ своїх. І насадив Бог рай на сході в Едемі і ввів в нього людину, яку створив, і заповів йому їсти плоди кожного дерева, а плодів одного дерева – пізнання добра і зла не їсти. І був Адам у раю, бачив Бога і славив його разом з ангелами... І підкорив Бог Адамові звірів і худобу, і володів він всіма і всі його слухалися. Диявол же, побачивши, як ушанував Бог людину, став йому заздрити, перетворився у змія, і прийшов до Єви і сказав їй: “Чому не їсте від дерева, що росте посередині раю?”. І сказала дружина змієві: “Сказав Бог: не їжте, якщо ж з'їсте, то смертю вмрете”. І сказав дружині змій: “Смертю не вмрете, тому що знає Бог, що в день той, у який з'їсте від дерева цього, відкриються очі ваші і будете як Бог, пізнавши добро і зло. І побачила дружина, що дерево їстівне і взяла плід, і дала чоловікові своєму, і їли обоє, і відкрилися очі обох і зрозуміли вони, що голі, і зшили собі перепоясаніє з листя смоківниці. І сказав Бог: “Проклята земля за твої справи, в печалі будеш насичуватися всі дні життя твого” ... І вигнав Господь Бог Адама з раю...”¹.

---

¹ Див.: Речь философа // Повесть временных лет // Златоустрий. – М., 1980. – С.62-63.

Світ як витвір бога – це в першу чергу світ розуму, світ гармонії, тому основним пафосом християнської онтології є милування мудрістю творця, мудрим устроєм створеного світу.

Доцільність суцього є джерелом пізнання буття, людини і Бога.

Климент Смолятич виділяє два способи пізнання істини: перший – благодатний – безпосереднє одкровення істини святими і апостолами; другий – приточний (від слова притча). Притча (знак) не є образ, а лише прообраз, який необхідно тлумачити. Бог будучи непізнаваний сам по собі, може бути пізнаний через свою “тварину”, “через зовнішній порядок”. Пізнання розумності природи трактується як шлях до пізнання бога і вищий зміст людського життя. Якщо доцільність і розумність навколишнього нас світу – результат “Божого промислу”, то через свої вчинки, звернені і не звернені до бога, людина може впливати на навколишній світ, а Бог у свою чергу, на людину. Ничипір, митрополит Київський, обґрунтовує можливість богопознання через розум на підставі того, що людський розум – лише частина загального розуму Бога.

В філософії Київської Русі дивним образом переплітаються раціоналізм (тобто опора на розум у пізнанні світу) з літературно-художнім, притчовим стилем філософських творів, із символіко-алегоричним методом пізнання і малювання світу. Ця особливість стане пізніше однією з головних характерних рис як української, так і російської філософії.

4. Людина як мікрокосмос

Антропоцентризм, бачення людини як мікрокосмосу, як мети філософських збагнень, звернення до внутрішнього світу людини притаманні із самого початку українській філософії. Кирило Туровський у “Слові про розслабленого” в уста Ісуса Христа вкладає таке звертання до людини: “Тобі всю тварину в служіння створив. Небо і земля тобі служать: ти вологою, а це плодами. Заради тебе сонце світить, гріє, і місяць із зірками ніч висвітлює! Для тебе хмари землю дощем напувають, і зем-

ля в службу тобі зрощує всяку траву насінну і дерево плідне! Заради тебе ріки приносять рибу, а пустелі харчують звірів”¹.

Антропологія цього періоду ґрунтується на головній тезі: людина створена богом, вона складається з духовних і тілесних начал. Проблема взаємозв'язку душі і тіла в людині є однієї із центральних у філософії Київської Русі. Никифор, митрополит Київський, наприклад, вважав, що між душею і тілом іде постійна ворожнеча: плоть протривить духу, дух – плоті. Довіреним Никифор визнає такий стан, коли дух панує над плоттю, приборкує тілесні страсті. Сама душа створена “божественним натхненням”, вона безсмертна, перебуває в голові і володіє трьома силами: “словесною” (розум), “нестямною” (почуття), і “бажаною” (воля). Перше місце серед них, на думку філософа, займає словесна сила, яка “старіша є і вища всіх”, вона відрізняє людину від всіх тварин, при її допомозі людина пізнає навколишній світ і бога; вона ж веде людей до гордині і ідолопоклонства. Почуття – “нестямна сила” – зір, слух, нюх, дотик, смак – “слуги” душі, перша з них – зір.

Пріоритет духовного, вічного, над скороминучим матеріальним характерний для світогляду всіх філософів тієї пори. Але одні, Феодосій Печерський, Кирило Туровський, наприклад, доводять його до теорії аскези, необхідності подавлення плоті; інші, Володимир Мономах, вважає, що самотництво, аскетизм не єдиний спосіб порятунку душі, що добрими діяннями в миру можна надолужити свій гріх. Феодосій Печерський стверджує, що шлях порятунку лежить через подавлення в людині споконвічного властивого йому земного, гріховного, пов'язаного з світом диявола, плотського ества. Служіння Богові повинне проявлятися в “діяльних справах” – у терпінні і стражданні, милостині і любові. Кирило Туровський також зміст людського життя вбачав у повній відмові від мирських, плотських насолод, у відході від суєтного і повсякденного до вічного, тобто до промислів про бога. На цьому заснована його ієрархія людських чеснот, які філософ представляє у вигляді дерева: “Що таке дерево життя? *Смирennemудрість*, початок якій покаяння... Стовбур того кореня – *благовір'я*... Від того

---

¹ Див.: Туровский К. Слово о расслабленном // Златоустрий. – М., 1980. – С.211.

стовбура багато різних віток, багато адже сказано, видів пока-
яння: сльози, піст, чиста молитва, милостині, смиренність, во-
здихання та інше. Тих віток добродесний плід: **любов, слух-
няність, покірність, нищелюбіє**, – багато шляхів спасіння”¹.

Людина применшується перед особою безмежного Абсо-
люту – Бога, однак, її малість розглядається не як привід для
приниження, а як передумова для розвитку людини. Через ус-
відомлення своєї гріховності людина стає динамічно спрямо-
ваною до морального вдосконалювання. Ідеал людини – це
подвижник, борець за віру, страждалець за істину. Традиція
морально-загостреного відношення до життя і до самого себе
пронизує всю вітчизняну культуру і філософію. Совість, мо-
ральна чистота, прагнення творити добро, робити духовні по-
двиги розглядаються як фундамент особистісної самосвідомос-
ті. І сьогодні для нас актуальні слова “Повчання” Володими-
ра Мономаха: “Їжі і питву бути без шуму великого, при стар-
ших мовчати, мудрих слухати, старшим коритися, з рівними
собі і молодшими в любові перебувати, без лукавого наміру ро-
змовляючи, а побільше вдумуватися; не шаленіти словами, не
засуджувати мовленням, не багато сміятися, соромитися ста-
рших, з дурними жінками не розмовляти: донизу очі тримати,
а душу вгору – уникати їх; не ухилятися вчити ласих на владу,
ні в що ставити загальне шанування...”

Навчися, віруюча людина, поступати благочестиво, навчися
по євангельському слову, “очами керуванню, мови втриманню,
розуму смиренності, тіла підпорядкуванню, гніву придушенню,
думці чистоту дотримувати, спонукаючи себе до добрих справ
Господа заради. Тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – лю-
би, переслідують – терпи, хулять – моли, умертви гріх”².

 *Ще раз прочитайте два останніх абзаци і виділіть п'ять
головних чеснот людини, які вказали перші книжники Русі.
Поверніться до таблиці «Чесноти в історії культури» і за-
повніть в ній 4-ий стовпець: головні чесноти у вітчизняній ку-
льтурі.*

¹ Див.: Туровский К. Притча о человеческой душе и о теле // Златоуструй. – М., 1980. – С.199.

² Див.: Владимир Мономах. Поучение // Златоуструй – М., 1980. – С.165.

Прочитайте притчу К. Туровського «Слово про сліпого та кульгавого» і дайте відповіді на такі питання:

- ✓ *які морально – філософські проблеми в ній порушені?*
- ✓ *як ці проблеми ставляться і вирішуються в інших світоглядних концепціях і філософських системах?*
- ✓ *зверніть увагу на символізм, алегоризм мови давньоруських філософів і спробуйте “розшифрувати” їхні символи.*

Кирило Туровський
Притча про людську душу і про тіло
або Слово про сліпого та кульгавого

“Сказав Господь. Була одна домовита людина; вона насадила виноградник і відгородила огорожею, і викопала яму для віджимання вина, залишила вхід, – улаштувала і ворота, але не зачинила входу. І вертаючись додому, сказала вона: “Кого залишу я сторожем мого винограднику? Якщо залишу когонебудь із рабів, які мене служать, то, знаючи мою поблажливість, розтопчуть вони моє добро. Але от що зроблю: приставлю до воріт кульгавого і сліпого. Якщо хто з ворогів моїх захоче обікрасти мій виноградник, то кульгавий побачить, а сліпий почує. Якщо ж хто-небудь із них двох захоче вийти у виноградник, то кульгавий не маючи ніг, не може проникнути усередину; сліпий же, якщо і увійде, то, заплутавшись, у прірві розіб’ється”. І, посадивши їх у воріт, дав їм владу над усім, що навколо винограднику, і їжу, і одяг приготував легку. “Тільки, – сказав, – того що усередині винограднику, не трогайте без мого веління”. І потім пішов, сказав, що повернеться згодом і тоді плату їм за роботу з собою принесе, але пригрозив їм покаранням, якщо ті заборону його переступлять...

Після того як, вони посиділи якийсь час, сказав сліпий кульгавому: “Що це за пахощі з воріт винограднику овівають мене?” Відповідав кульгавий: “Багато доброго усередині винограднику є в пана нашого, а на смак – неказанно приємного. Але тому що пан наш мудрий, посадив тебе тут сліпого і мене кульгавого, і не можемо ніяк насититися добрими плодами”. Відповідав сліпий, говорячи: “Чого ж ти не сказав давно мені цього, ми б не терпіли, але це дане нам володіння, давно б ро-

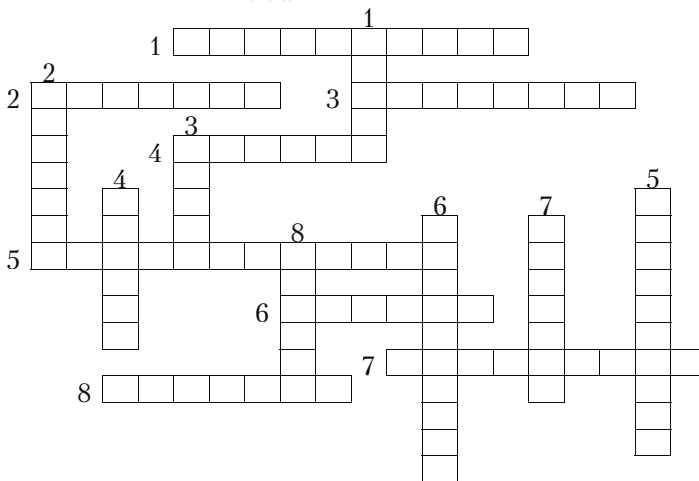
зібрали. Хоч я і сліпий, але маю ноги і сильний, можу носити і тебе, і вантаж... Бери кошик і сідай на мене; я тебе понесу, ти ж указуй шлях і все добро пана нашого ми обірвемо; не думаю я, що прийде сюди наш пан” ... І сів кульгавий на сліпого, і, увійшовши всередину винограднику, обікрали все бувше там добро пана свого...

Коли прийшов пан взяти плоди у винограднику і побачив його обікраденим, призвав кульгавого і з'єднав його зі сліпим, і почали вони викривати один одного. Кульгавий говорив сліпому: “Якби ти мене не поніс, ніяк би я не міг достатися туди, тому що я кульгавий”. Сліпий же говорив: “Якби ти не показав мені дорогу, то ніяк би я не міг достатися туди”. Тоді пан, сівши на суддівське крісло, почав судити їх обох”. І сказав: “Як ви крали, так і тепер – нехай сяде кульгавий на сліпого”. І коли кульгавий сів, наказав перед всіма рабами нещадно карати їх у зовнішній темниці для мук”.

Перевірте себе. Розгадайте кросворд «Явище Софії в Київській Русі». Відгадали? Відмінно! Поповніть свій словник частиною цих термінів.

КРОСВОРД „ФІЛОСОФІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ”

По горизонталі:

1. Один з перших книжників на Русі, автор «Слово про сліпого та кульгавого».
2. Один з творців слов'янського алфавіту
3. Ім'я ігумена Києво-Печерського монастиря в ХІст, автора «Слово про терпіння і любов».
4. «Доля – .....», протилежне поняття.
5. Одне із джерел філософії Київської Русі.
6. Бог вогню в давньослов'янській міфології.
7. Назва другого етапу людської історії в історико-філософській концепції Іларіона, митрополита Київського.
8. Співвідношення, єдність, діалог двох джерел філософії Київської Русі.

По вертикалі:

1. Як називалася філософія (мудрість) у Давній Русі?
2. Київський князь, автор «Повчання».
3. «Чет – ....» Протилежний термін.
4. Жанр давньоруських текстів.
5. Одна з особливостей культури Київської Русі, злитість, нерозчленованість її елементів.
6. Вчення про бога (слов'янський варіант).
7. Митрополит Київський у ХІ столітті, автор «Слово про закон і благодать».
8. Один з перших літописців на Русі.

Тема: ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І НОВОГО ЧАСУ

План

1. *Антропоцентризм філософії епохи Відродження*
2. *Основні особливості Європейської філософії XVII–XVIII століть*
3. *Дилема емпіризму і раціоналізму у філософії Нового часу*
4. *Механістична наукова картина світу*

1. Антропоцентризм філософії епохи Відродження

Епоха Відродження (Ренесанс – від фр. Renaissance) – перехідна епоха від середньовіччя до Нового часу, від феодалізму до капіталізму, звернення до культурної спадщини античності. Почавшись в XIV столітті в Італії, ренесанс в XV–XVI століттях поширюється в інших західноєвропейських країнах.

Які основні особливості філософії цього періоду?

Антисхоластичний характер філософії. В епоху Відродження проходить процес секуляризації – звільнення духовної культури від релігії і церкви. Філософія, звільняючись від релігії, перетворюється знову у світську діяльність, у своєму ідейному розвитку тісно переплітаючись із гуманітарним знанням і мистецтвом.

Антропоцентризм – ствердження ідеалу гармонічної, розкріпаченої, творчої особистості, краси і гармонії дійсності, звертання до людини, як до вищого сенсу буття. Відомий філософ – гуманіст **Піко делла Мірандола Джовані** (1463–1494) в “**Промові про гідність людини**” так формулює основний принцип світогляду нової епохи – епохи відродження, тоді погодився бог з тим, що людина – утвір невизначеного образу, і, поставивши його в центрі світу, сказав: “... Я ставлю тебе в центрі світу, щоб звідти тобі було зручніше обдивлятися все, що є у світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний майстер, сформував себе в образі, якому ти віддаси перевагу. Ти

можеш переродитися в нижчі, нерозумні істоти, але можеш переродитися по велінню своєї душі і у вищі, божественні¹.

Діячі епохи Відродження називали себе *гуманістами* (від лат. *humanus* – людський), підкреслюючи цим свою спрямованість до чисто людських земних інтересів. У світогляді цієї епохи підкреслюється творча воля людини. *Мішель Ейкем де Монтень* (1533-1592) у своїх “Досвідах” стверджує, що: доля не приносить нам ні зла, ні добра, вона поставляє лише сиру матерію того і іншого, і здатне запліднити цю матерію сім’я. Наша душа, більше могутня щодо цього, чим доля, використовує і застосовує їх за своїм розсудом, будучи, таким чином, єдиною причиною і розпорядницею свого щасливого або тяжкого стану². Завдяки такій світоглядній установці епоха Відродження дала світу таких видатних особистостей, як писав Ф. Енгельс – „... титанів по силі думки, пристрасті і характеру, по багатосторонності і ученості. Люди, які заснували сучасне панування буржуазії, були всім чим завгодно, але тільки не людьми буржуазно-обмеженими. Навпаки, вони були більш-менш овіяні характерними для того часу духом сміливих шукачів пригод. ... Звідси та повнота і сила характеру, які роблять їх цільними людьми³. Різнобічність – ось ідеал людини епохи Відродження. Теорія архітектури, живопису і скульптури, математика, механіка, картографія, філософія, етика, естетика, педагогіка – таке коло занять, наприклад, флорентійського художника і гуманіста *Леона-Баттиста Альберті* (1404-1472), *Леонардо да Вінчі* (1452-1519) був не тільки великим живописцем, але і великим математиком, механіком, інженером, *Альбрехт Дюрер* (1471-1528) був живописцем, гравером, скульптором, архітектором, винайшов систему фортифікації; *Нікколо Макіавеллі* (1469-1527) був державним діячем, істориком, поетом, і, крім того, першим гідним згадування військовим письменником нового часу⁴. Людина в поданні гуманіста Альбе-

---

¹ Див.: Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека // Эстетика Ренессанса: Антология в 2 т. – М.:, 1981. – Т.1. – С.249.

² Див.: Монтень. Опыт. – М.: Правда, 1991. – С.61.

³ Див.: Энгельс Ф. Диалектика природа. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.20. – С.346-347.

⁴ Див.: Энгельс Ф. Диалектика природа. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.20 – С.346-347.

рті, не “вуглий човен”, “не лампада на вітрі”, як вчила церква, а герой, який прийшов у життя робити подвиги і великі діяння.

Оптимізм світогляду епохи Відродження заснований не на благості божественного творіння (як у середньовіччя), а на вірі в життєві, добрі, творчі сили людини, здатності її змінити світ на кращій.

*Я в мир пришел порок развеять в прах
Яд себялюбья всех змеиных злее
Я знаю край, где зло ступит не смеет,
Где Мощь, Любовь и Разум сменят страх
Томмазо Кампанелла*

 Повернемося до нашої таблиці «Чесноти в історії культури». Заповніть наступний стовпець, відповідаючи на запитання: які чесноти шанувалися, культивувалися в епоху Відродження?

Пантеїзм – ще одна характерна риса світогляду і філософії епохи Відродження. Пантеїзм (від грец.: *παν* – всі і *θεος* – бог) – філософське вчення, яке ототожнює бога і світ; бог розчинений у світі, у природі, природа – обожнена. **Микола Кузанський** (Микола Кребс, 1401-1464), наприклад, розглядаючи бога як нескінченний максимум і наближаючи його до природи, як до обмеженого максимуму, сформулював ідею нескінченності Всесвіту. Бог немов спускається на Землю і розчиняється в природі.

Натхнення, обожнювання природи, магіко-алхімічне її тлумачення характерне для концепції філософа, натураліста і лікаря – **Парацельса** (псевдонім; справжнє ім'я Пилип Аурелол Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм, 1493-1541). Ґрунтуючись на розумінні природи як живого цілого, перейнятого єдиною світовою душею, Парацельс допускає можливість магічного впливу людини на природу за допомогою таємних засобів. Пізнаючи свою душу, а також осягнувши архей (одушевлений початок будь-якого елемента природи) і вступивши з ним у магічний контакт, людина може керувати природою. Крім основних першоелементів (земля, вода, повітря і небо) Парацельс виділяє три алхімічних початки: ртуть (відповідає

духу), сірка (душа) і сіль (тіло). Оскільки вся природа по Парацельсу населена духами і демонами, то завдання медицини – відновлювати порушений вторгненням чужого духу порядок; тобто лікар повинен лікувати і тіло, і душу, і дух хворого.

Проведіть порівняння понять: *теїзм, пантеїзм, атеїзм, політеїзм, монотеїзм*

Методологічна стратегія пізнання визначається тим, що Відродження – перехідна розумова епоха, час звільнення думки від оковів схоластичної мудрості. Вірі в авторитет гуманісти відродження з великою енергією протиставляють **необмежену силу розуму, досвід, спостереження, критичне мислення**, вільне від забобонів. В той же час, для мислителів епохи відродження не характерний крайній, сухий раціоналізм, світ для них не втратив ще своєї багатобарвності, не перетворився в абстрактну чуттєвість геометра, а розум виступає в ролі комплексного, часом навіть напівфантастичного мислення, часом не позбавлений здатності в наївній простоті вгадувати дійсну діалектику реального світу. В концепції Миколи Кузанського, наприклад, розум є вищим ступенем пізнання (із трьох основних: відчуття, розсудок, розум), оскільки саме розум здатний поєднувати протилежності й, отже, пізнавати нескінченне. Універсальний шлях сходження до істини, по Кузанському, у з'єднанні видимих протилежностей згідно їх природної єдності.

Леонардо да Вінчі обґрунтував ідею про необхідність сполучення практичного досвіду і його наукового осмислення як головного шляху відкриття нових істин. Він стверджував, що закохані в практику без науки, немов керманіч, що ступає на корабель без керма або компаса; він ніколи не впевнений, куди пливе...¹.

Натурфілософія епохи Відродження. Пантеїзм і нова методологія стимулюють вивчення природи. Природа знову стає об'єктом філософського аналізу “Револьюційним актом, яким дослідження природи заявило про свою незалежність і як би

¹ Див.: Леонардо да Винчи. Избранные естественно-научные произведения. – М., 1955. – С.23.

повторило лютеровське спалення папської булли, було видання безсмертного твору, у якому Копернік кинув – хоча і нерішуче і, так сказати, лише на смертному одрі – виклик церковному авторитету в питаннях природи. Звідси починає своє літочислення звільнення природознавства від теології”¹. Енгельс має на увазі відому працю **Миколи Коперніка** (1473-1543) “Про обертання небесних сфер”, у якому обґрунтовується **геліоцентрична модель**² сонячної системи. Вчення Коперніка спростувало багатовікову геоцентричну (від “Гея” – Земля) традицію Арістотеля – Птолемея, стало вихідним пунктом розвитку нової астрономії і фізики. В філософії геліоцентризм став відправним пунктом формування нової методології природознавства. Якщо раніше панувала гносеологічна установка, відповідно до якої видиме ототожнювалося з дійсним, то у вченні Коперніка вперше реалізується протилежний принцип – видиме не є вірогідність, а є “переверненим” відображенням схованої за явищами сутності. Якщо **Галілео Галілей** (1564-1642) і **Йоганн Кеплер** (1571-1630) математично і експериментально довели правильність ідеї геліоцентризму, то заслуга філософського осмислення цієї ідеї належить **Джордано Філіппо Бруно** (1548-1600), який стверджував, що існують незлічимі сонця, незліченні землі, які кружляються навколо своїх сонць, подібно тому, як наші сім планет кружляються навколо нашого. В 1592 році, потрапивши в руки інквізиції, після катувань Д.Бруно підтвердив: “Вважаю, що в кожному із цих світів існують моря, ріки, гори, прірви, вогонь, тварини, дерева...” Про одну із книг Джордано Бруно переляканий схоласт говорить філософові: “Подібного роду твердженнями ви хочете перевернути світ нагору дном!” На що філософ відповідає: “Тобі здається, що було б погано, якби хто-небудь захотів перевернути нагору дном перевернений світ?” У натурфілософії Д.Бруно міцні елементи матеріалізму і діалектики, він обґрунтовує принципи заповнюваності Вселеної матерією, єдності матерії і життя, саморуху матерії. Джордано – філософ і поет – так виражає принцип загальності та невинищуваності руху:

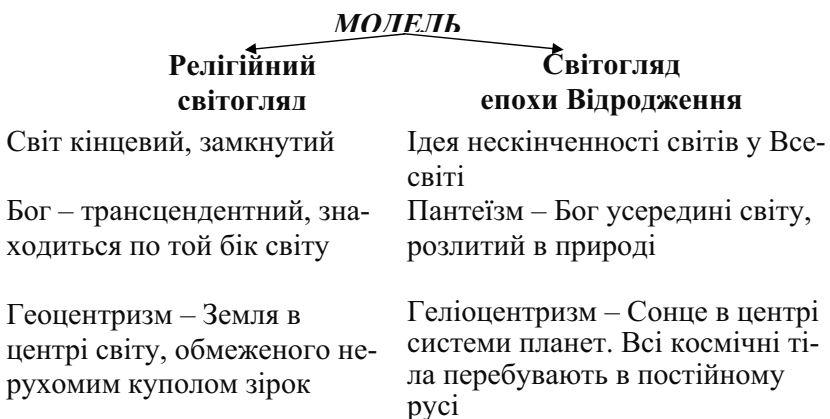
¹ Див.:Енгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.. 2-е изд. – Т.20 – С.347.

² Геліоцентризм (греч. ηλσζ – сонце) – Сонце в центрі системи планет.

*Покоя нет – все движется,
 вращаясь,
 На небе иль под небом
 обертаясь
 И всякой вещи свойственно
 движенье,
 Близка она от нас иль далека,
 И тяжела она или легка.
 И все быть может, в том же
 направленьи
 И тем же шагом вверх и вниз идет,
 Пока себе единства не найдет.
 Так море бурное колеблется
 волнами,
 То опускаясь вниз, то вверх идя
 горой
 Но остается все ж самим собой.*

В результаті подвижницької діяльності, наукового подвигу натурфілософів Відродження був сформований новий погляд на природу, який істотно відрізняється від середньовічного релігійного світогляду (дивись схему 9).

Схема 9.

Утопізм. Культ людини-творця в епоху Відродження викликав до життя моделі ідеального устрою суспільства і віру в можливість здійснення в майбутньому цих ідеалів. Слово “утопія” (дослівно значить “нігдея”, тобто місце, якого немає), увійшло в суспільну свідомість Європи після виходу в 1516 році у світ книги **Томаса Мора** (1468-1535), яку він назвав: “Досить корисна, а також і цікава, воістину золота книжечка про найкращий устрій держави і про новий острів **Утопія**”. Англійський гуманіст намалював ідеальне суспільство, де немає приватної (і навіть особистої) власності, все належить усім, де всі працюють (не більше шести годин в день), а паразитів не має і немає влади грошей і грошей взагалі, а із золота і срібла утопійці “роблять нічні горщики і весь подібний посуд для самих брудних потреб”.

Пізніше подібні ідеї були висловлені італійцем **Томмазо Кампанеллою** (1568-1639) у його знаменитій книзі “**Місто Сонця**”, написаній в тюремних катівнях. Містом Сонця керує священик, який іменується на їх мові – “Сонце”, на нашій же ми назвали б його Метафізиком. Йому допомагають три співправителі Пон, Сін і Мор, або по-нашому: Міць, Мудрість і Любов.

У веденні Моці перебуває все, що стосується війни і миру. Веденню мудрості підлягають вільні мистецтва, ремесла і усілякі науки, а також відповідні посадові особи і вчені, так само як і навчальні заклади. Число підлеглих розуму посадових осіб відповідає числу наук: є Астролог, також Космограф, Геометр, Історіограф, Поет, Логік, Ритор, Граматик, Медик, Фізик, Політик, Мораліст. І є у них всього одна книга, за назвою – “Мудрість”, де дивно стисло і доступно викладені всі науки... Веденню Любові підлягає, по-перше, дітонародження і спостереження за тим, щоб сполучення чоловіків і жінок давало найкраще потомство... У веденні того ж правителя перебуває виховання немовлят, лікування, виготовлення ліків, посіви, жнива і збір плодів, землеробство, скотарство, стіл і взагалі все, стосовне до їжі, одягу і половим зносинам¹.

---

¹ Див.: Кампанелла Т. Город Солнца // Утопический социализм. Хрестоматия. – М.: ИПЛ, 1982. – С.83-84.

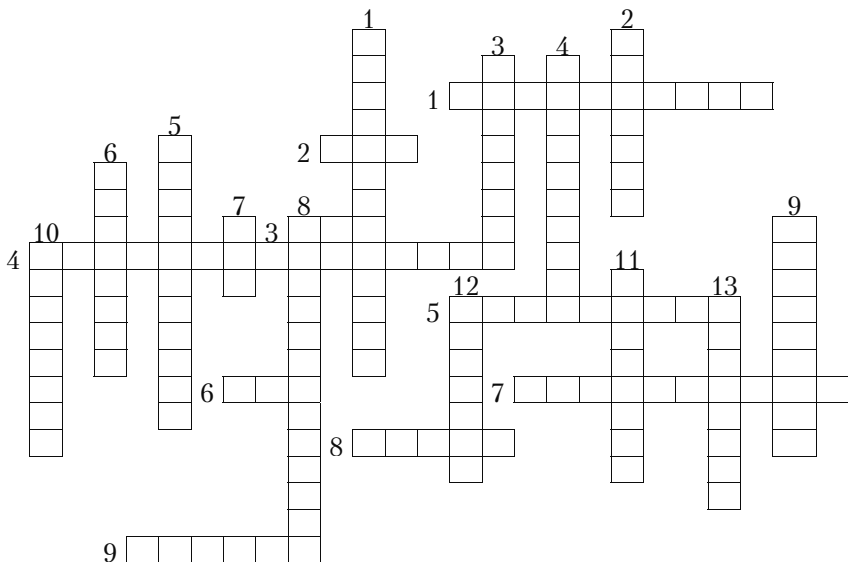
Філософи-гуманісти епохи Відродження заклали фундамент, на якому виростили в XVII-XVIII століттях новий європейський світогляд і наука.

Прочитайте один із творів філософів епохи Відродження і запишіть свої роздуми над проблемами, які відображені в тексті.

Перевірте себе. Відгадайте кросворд «Ренесанс». Терміни, відгадані в кросворді, запишіть у свій словник.

КРОСВОРД „РЕНЕСАНС”

По горизонталі:

1. Філософ епохи Відродження. Інше ім'я – Микола Кребс.
2. У Місті Сонця один зі співправителів – Міць, як ще його названо в книзі.
3. В утопії Т. Кампанелли співправитель – Мудрість, як ще його названо в книзі.
4. Основна риса філософії епохи Відродження.

5. У Місті Сонця Т.Кампанелли правитель – Сонце – як ще його названо в книзі.
6. У Місті Сонця один зі співправителів – Любов, як ще його названо в книзі.
7. Філософ, політичний діяч, автор відомої праці «Государ».
8. Італійський філософ, автор ідеї множинності світів у всесвіті.
9. Відомий твір Томаса Мору.

По вертикалі:

1. Принцип будови сонячної системи, відкритий Н.Коперніком.
2. Відомий твір Мішеля Ейкема де Монтеня
3. Один з основних принципів філософії епохи Відродження.
4. Автор утопії «Місто Сонця».
5. Епоха, суть якої у зверненні до культурної спадщини античності.
6. Ототожнення Бога і Природи – світоглядний принцип.
7. Автор книги «Утопія».
8. Процес звільнення духовної культури від безроздільного впливу церкви.
9. Німецький лікар, алхімік, який практично обґрунтував ідеї пантеїзму.
10. Діяч епохи Відродження, теоретик архітектури, математик, філософ, педагог.
11. Моральна якість. Слово є в назві одного із творів Піко делла Мірандола Джованні.
12. Автор твору «Досвіди».
13. Польський філософ, астроном, автор відомого висловлення: «І все-таки вона (Земля) обертається!».

2. Основні особливості європейської філософії XVII-XVIII століть

Три основні фактори визначили формування і характер філософії Нового часу. Це:

Буржуазні революції
Релігійна реформація
Наукова революція

Буржуазний спосіб виробництва, заснований на розвитку промисловості, викликав потребу у глибокому вивченні природи. Наукова революція XVII століття полягало в появі дослідно-експериментального природознавства, бурхливому розвитку астрономії, механіки, фізики, анатомії, фізіології, математики і математизації всього філософського знання. Розвиток науки у свою чергу викликало необхідність методологічних досліджень. Тому основними проблемами філософії Нового часу – стали ***гносеологічні проблеми***: межі і можливості людського пізнання, методи осягнення і способи перевірки істини. Якщо в середні віки філософія виступала в союзі з богослов'ям, в епоху Відродження – з мистецтвом і гуманітарним знанням, то в Новий час вона опирається на науку. Однак прагнення до науковості, логічної строгості, раціональності філософія цього періоду спричинила втрату жвавості, образності, рухливості картини світобудови. А.Ф. Лосєв так пише про цю особливість філософії Нового часу: “Замість живої гармонії цільного нероздільного Логосу і музичного народного міфу в новій філософії сформувалося розуміння природи як іррелігійного, механічного цілого... Увесь світ стає бездушним і механічним... “Речовинність” з усім властивим їй механіцизмом і формалізмом займає пануюче положення у всіх вченнях нової філософії, навіть у вченні про особистість, яке перетворюється в простий пучок перцепцій”¹.

---

¹ Див.: Лосєв А.Ф. Страсть к диалектике. – М., 1990. – С. 75-76.

Найбільш відомі філософи Нового часу

Френсіс Бекон (1561-1626) – англійський філософ-матеріаліст, родоначальник методології експериментальної науки, розробив доктрину “природної” філософії, обґрунтував емпіричні методи пізнання (індукція, експеримент), запропонував деталізовану класифікацію наук (пізніше ця класифікація була прийнята французькими енциклопедистами). Основні праці: “Про початки і джерела”, “Про мудрість древніх”, “Про достоїнство і збільшення наук”, “Новий Органон, або Щирі вказівки для тлумачення природи”, “Історія вітрів”, “Історія життя і смерті”, “Досвіди або Наставляння моральні і політичні”, “Нова Атлантида”.

Рене Декарт (1596-1650, латинізоване ім'я Картезій) – французький філософ і математик, представник класичного раціоналізму. Декарт – дуаліст, первісними визнає дві субстанції – тілесну і мислячу; автор теорії “вроджених ідей” (вважав, що деяке знання є в людському розумі споконвічно, до досвіду); займався проблемами систематизації науки і розробки універсального наукового методу. Праці: “Міркування про метод”, “Метафізичні міркування”, “Початки філософії”.

Томас Гоббс (1588-1679) – англійський матеріаліст, створив завершену систему механістичного матеріалізму, висунув завдання наукового розуміння суспільства і керування ним, у зв'язку із цим висунув теорію суспільного договору і природного права. Основні твори: “Елементи законів, природних і політичних”; філософська трилогія “Основи філософії”, “Про тіло”, “Про людину”, “Про громадянина”; “Левіафан”.

Джон Локк (1632-1704) – англійський матеріаліст, просвітник і політичний мислитель, розробив емпіричну теорію пізнання і ідейно-політичну доктрину лібералізму; критикував теорію вроджених ідей Декарта. Твори: “Досвід про людський розум”, “Розумність християнства”, “Два трактати про державне правління”.

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632-1677) – нідерландський матеріаліст, пантеїст, обґрунтовуючи принцип єдності миру, висуває ідею про єдину, вічну і нескінченну субстанцію (протяжність і мислення, на відміну від Декарта, вважає не самос-

тійними субстанціями, а двома основними атрибутами єдиного); як послідовник механістичного детермінізму, вважав математику єдиним методом пізнання, навіть етику філософ викладає за допомогою геометричного, аксіоматичного методу. Твори: “Богословсько-політичний трактат”, “Етика”.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) – німецький філософ-ідеаліст, математик, фізик і винахідник, юрист, історик, мовознавець. У поясненні сутності миру Лейбніц виходить із плюралізму – реальний мир, по Лейбніцю складається з незліченних діяльних субстанцій, неподільних першоелементів буття – монад, які перебувають між собою у відношенні передумовленої гармонії. У теорії пізнання обґрунтовував діалектику почуттєвого досвіду і раціонального знання. В логіці розвив вчення про аналіз і синтез, сформулював закони достатньої підстави і тотожності, створив найбільш повну класифікацію дефініцій у роботі “Про мистецтво комбінаторики”, передбачив деякі ідеї сучасної математичної логіки. Твори: “Міркування про метафізику”, “Нова система природи”, “Нові досвіди про людський розум”, “Теодицея”, “Монадологія”.

Джордж Берклі (1685-1753) – англійський філософ, представник суб'єктивного ідеалізму, єпископ, прагнув спростувати матеріалізм і дати обґрунтування релігії. Відкинувши буття матерії, Берклі визнавав існування тільки духовного буття, яке він ділив на “ідеї” і “душі”. Твори: “Досвід нової теорії зору”, “Трактат про початки людського зору”, “Три розмови між Гиласом і Філонусом”, “Алсифрон, або “Дрібний філософ””, “Сейрис, або Ланцюг філософських міркувань і досліджень”

Давид Юм (1711-1776) – англійський філософ, історик, економіст і публіцист, сформулював основні принципи новоєвропейського агностицизму, попередник позитивізму. Наполягаючи на досвідному походженні суджень про існування, Юм сам досвід розуміє ідеалістично. По Юму, дійсність – це потік “вражень”. Причини, які породжують в нас ці враження, принципово непізнавані. Ми не можемо також знати, чи існує зовнішній світ. Твори: “Трактат про людську природу”, “Досвіди моральні і політичні”.

Французький матеріалізм XVIII століття, на відміну від англійського матеріалізму XVII століття, опирається на більш розвинені природничі науки (не тільки на механіку і астрономію, але і на медицину, фізіологію, біологію), а також орієнтований на проникнення у суспільну свідомість громадянського суспільства. Французькі матеріалісти викладають свої філософські погляди в загальнодоступній літературній формі у вигляді словників, енциклопедій, памфлетів, політичних статей.

Жюльєн-офре Ламетрі (1709-1751) – визнавав існування єдиної матеріальної субстанції; дух, свідомість – не що інше як прояв цієї субстанції, людина – природна істота, нічим від іншої природи не відрізняється. Твори: “Трактат про душу”, “Людина – машина”, “Людина – рослина”, “Система Епікура”.

Клод Адріан Гельвецій (1715-1771) – матеріаліст, ідеолог французької буржуазії. Головний його твір “Про розум” був заборонений і спалений. Гельвецій критикував ідеї існування бога, створення миру, безсмертя душі.

Поль Анрі Гольбах (1723-1789) у своїй основній праці “Система природи” обґрунтував основні положення і принципи механістичної наукової картини світу, використовуючи при цьому різнобічні природничо-наукові знання.

Дені Дідро (1713-1784) – філософ-матеріаліст, письменник, теоретик мистецтва, організатор і редактор французької “Енциклопедії”. Дідро ближче інших матеріалістів підійшов до діалектичної ідеї саморуху матерії, висловлював деякі ідеї еволюційної теорії (людина, як і все інше, має історію свого становлення), сформулював головну ідею теорії відображення, припустивши, що відображення – загальна властивість матерії, розвиваючись разом з нею приводить до появи людської свідомості. Твори: “Філософські думки”, “Алеї, або Прогулянка скептика”, “Лист про сліпих в повчання зрячим”, “Думки про пояснення природи”, “Розмова Д'аламбера з Дідро”, “Черниця”, “Пам'ятник Рамо”, “Жак Фаталіст і його хазяїн”.

В цілому у європейській філософії XVII-XVIII століть переважають матеріалістичні концепції. Вивчаючи проблеми теорії пізнання і методології, філософи внесли суттєвий вклад у розвиток науки свого часу.

3. Дилема емпіризму і раціоналізму у філософії Нового часу

Наукова революція визначила два напрямки, два полюси філософії Нового часу. Розвиток дослідно-експериментального природознавства викликав до життя *методологію емпіризму*, а математизація наукового знання – *раціоналізм*.

3333*Емпіризм* (від грец. εμπερια – досвід) – напрямок у теорії пізнання, який визнає почуттєвий досвід єдиним джерелом знання і вважає, що зміст знання може бути представлений або як опис цього досвіду, або зведено до нього. Бекон, Гоббс, Локк, Конділ'як виступали з позицій матеріалістичного емпіризму, стверджуючи, що почуття відбивають у пізнанні об'єктивно існуючі речі. На противагу цієї позиції суб'єктивно-ідеалістичний емпіризм (Берклі, Юм) визнавав єдиною реальністю суб'єктивний досвід.

Близький до емпіризму *сенсуалізм* (від лат. sensus – почуття, відчуття) – напрямок у теорії пізнання, відповідно до якого чуттєві враження є достовірним джерелом пізнання (знання).

Емпіризм Нового часу виник із критики середньовічної схоластики, безплідності її методу, заснованому на некритичному звертанні до авторитету, догматизмі, умоглядності, відсутності систематичного спостереження і експерименту. Кредо матеріалістів-філософів і натуралістів Нового часу – не “наука для науки”, а збільшення влади людини над природою, удосконалювання, зростання сили, здоров'я, краси людини. Відомий девіз Френсіса Бекона: “scientia est potentia” – **Знання сила!** Бекон стверджував, що лише та наука здатна перемагати природу і панувати над нею, яка сама “кориться” природі, тобто керується пізнанням її законів. Догматика він порівнює з павуком, який плете павутину із себе, а емпірика з мурахою або бджолою, яка збирає із квіток солодкі соки, але не залишає їх так, а переробляє у мед власною діяльністю. Знання людини розширює не пасивне споглядання, а експеримент, тобто навмисне, активне випробування природи. Бекон всі знання ділить на: 1) *плодоносні досвіди*, що приносять безпо-

середню користь людині і 2) **світлоносні досвіди**, ціль яких не безпосередня користь, а пізнання законів природи.

Умовою реформи науки Бекон вважає очищення розуму від оман і приводить надзвичайно цікаву їх класифікацію. Називаючи омани ідолами, які “осаджують” розум людей, філософ виділяє чотири види ідолів: ідоли роду, печери, площі і театру.

“Ідоли роду” знаходять підставу в самій природі людини, у племені або в самому роді людей, тому що не можна стверджувати, що почуття людини є міра речей. Навпаки, всі сприйняття як почуття, так і розуму спочивають на аналогії людини, а не на аналогії світу. Розум людини вподібнюється нервовому дзеркалу, який, домішуючи до природи речей свою природу, відбиває речі у скривленому і спотвореному виді.

“Ідоли печери” – суть омани окремої людини. Адже в кожного крім помилок, властивих роду людському, є своя особлива печера, яка послабляє і спотворює світло природи. Відбувається це або від особливих – природжених властивостей кожного, або від виховання і бесід з іншими, або від читання книг і від їх авторитетів. Так що дух людини, дивлячись по тому, як він розташований у окремих людей, є річ мінлива, нестійка і як би випадкова. От чому Геракліт правильно сказав, що люди шукають знань у малих світах, а не у великому, або загальному світі.

Існують ще ідоли, які виникають як би в силу взаємної зв'язаності і спільності людей. Ці ідоли ми називаємо, маючи на увазі спілкування і товариства людей, яке породжує їх, **“ідолами площі”**. Люди об'єднуються мовою. Слова ж установлюються згідно розумінню юрби. Тому погане і безглузде встановлення слів дивним чином впливає на розум... Слова прямо насилують розум, змішують все і ведуть людей до по рожніх і незліченних суперечок і тлумачень.

Існують, нарешті, ідоли, які вселилися в душі людей із різних догматів філософії, а також із помилкових доказів. Їх ми називаємо **“ідолами театру”**, бо вважаємо, що, скільки є прийнятих або винайдених філософських систем, стільки поставлено і зігране комедій, які представляють вигадані і штучні світи. ...При цьому ми маємо на увазі тут не тільки загальні

філософські вчення, а й численні начала і аксіоми наук, які одержали силу внаслідок переведу, переказу і безтурботності¹.

*Проаналізуйте з цих позицій свій досвід пізнання буття.
Які з ідолів властиві Вам?
Як від них позбутися?*

У рамках емпіризму розроблялися **індуктивний і експериментальний методи** пізнання. **Індукція** – це рух думки від окремих фактів до загальних принципів, від конкретного до абстрактного. Виділяють повну і неповну індукцію. Повна (або доконана) індукція заснована на перерахуванні всіх елементів розглянутої безлічі. Частіше в науці користуються неповною індукцією, коли на основі спостереження кінцевого числа фактів робиться загальний висновок щодо всього класу даних явищ. У застосуванні цього методу виникає необхідність в обґрунтуванні правильності вибору досліджуваних об'єктів, доказу невинності спостережуваної регуляції. Намагаючись зробити метод неповної індукції по можливості більш строгим, Бекон вважає за необхідне шукати не тільки факти, які підтверджують певний висновок, але і факти, які спростовують його – “негативні інстанції”. Наприклад, індуктивний висновок: “всі лебеді білі” – здається нам істинним, поки ми не знайшли хоч одного чорного лебедя.

Філософи-емпірики поставили також цікаву гносеологічну проблему співвідношення “первинних” і “вторинних” якостей речей. Локк, слідом за Галілеєм і Гоббсом, первинними якостями називає механіко-геометричні властивості тіл: довжина, фігура, щільність, рух. Ідеї первинних якостей “реально існують у самих тілах”, вони властиві їм всім і завжди, як би тіла не змінювалися, ці якості неможливо відокремити від них ніякими фізичними зусиллями. Ідеї вторинних якостей – колір, смак, запах, тепло, холод, біль і т.п. – виникають у свідомості суб'єкта тільки при відповідних умовах сприйняття. У проблемі співвідношення первинних і вторинних якостей було підмічено основне протиріччя процесу пізнання – протиріччя

¹ Див.: Бекон Ф. Новый Органон// Антология мировой философии. – Киев, 1991. – Т.1. – Ч.2. – С. 9-11.

суб'єктивного і об'єктивного. Надалі (у німецькій класичній філософії, зокрема) аналіз цього протиріччя привів до важливих відкриттів у теорії пізнання.

Ваша думка про проблему первинних і вторинних якостей речей?

Як Ви думаєте, чи володіють речі кольором, запахом, смаком, якщо з ними не взаємодіє суб'єкт, який їх пізнає?

Раціоналізм (від лат. ratio – розум) – філософський напрям, який визнає розум основою пізнання і поведження людей.

На противагу релігійному догматизму раціоналісти Нового часу (Декарт, Спіноза, Мальбранш, Лейбніц) виходили з ідеї природного порядку – нескінченної причинної мети, що пронизує увесь світ. В XVII-XVIII століттях культ розуму став одним з філософських джерел ідеології Просвітництва.

У раціоналізмі розум є одночасно джерелом і критерієм істинності знання. Наприклад, до основної тези сенсуалізму: “Немає нічого в розумі, чого колись не було б у почуттях” раціоналіст Лейбніц зробив додавання: “Крім самого розуму”. Розум долає обмеженість почуттів, здатних досягнути лише часткове, випадкове, очевидне, і пізнає загальне і необхідне. Обґрунтовуючи безумовну вірогідність наукових принципів і положень математики і природознавства, раціоналісти намагалися вирішити питання: як знання набувають об'єктивний, загальний і необхідний характер. Вирішуючи цю проблему, Декарт зробив висновок про існування вроджених ідей, до яких відносив ідеї бога як істоти найдосконалішої, ідеї чисел і фігур, а також деякі загальні поняття і аксіоми.

Раціоналізм опирається на **дедуктивний і аксіоматичний методи пізнання** світу, об'являючи математику взірцем строгого і точного знання, якому повинна наслідувати і філософія. Декарт, наприклад, висунув грандіозний проект перебудови “універсальної математики”. Сучасну йому науку Декарт порівнював із древнім містом, для якого характерна хаотичність, різноплановість забудови. Науку майбутнього філософ бачить як велике гарне місто, забудоване за єдиним планом. Центра-

льною організуючою ланкою в цьому плані є метод. Раціональний метод здатний звільнити пізнання від випадків, суб'єктивних помилок, перетворити наукове знання з кустарного промислу в промисловість, з випадкового виявлення істин – у систематичне і планомірне їх виробництво.

Основні принципи раціоналістичного методу Декарт формулює наступним чином:

замість більшого числа правил, складових логіки, я уклав, що було б досить чотирьох наступних...

Перше: не приймати за істинне, що б то не було, перш ніж не визнає це, безсумнівно істинним, тобто старанно уникати погрішності і упередження, і включати у свої судження тільки те, що представляється моєму розуму так ясно і чітко, що ніяким чином не може дати привід до сумніву.

Друге: ділити кожен із розглянутих труднощів на стільки частин, на скільки буде потрібно, щоб краще їх вирішити.

Третє: керувати ходом своїх думок, починаючи із предметів найпростіших і легко пізнаваних, і підніматись помалу, як по щаблях, до пізнання найбільш складних, допускаючи існування порядку навіть серед тих, які в природному порядку речей не передують один одному.

І останнє: робити всюди настільки повні переліки і такі широкі огляди, щоб бути впевненим, що нічого не пропущено¹.

Спіноза також вважав, що увесь світ являє собою математичну систему і може бути до кінця пізнаний геометричним способом. Його “геометричний метод” полягає: по-перше, у формулюванні аксіом – очевидних положень, істинність яких вбачається інтуїтивно і, по-друге, у доказі теорем, виведених шляхом строгого дедуктивного висновку з аксіом (аксіоматичний метод).

І раціоналісти, і емпірики, розробляючи проблеми наукового методу, вплинули на розвиток науки і просвітництва.

---

¹ Див.: Декарт Р. Рассуждение о методе // Антология мировой философии. – Киев, 1991. – Т.1. – Ч.2. – С. 78.

Ознайомившись із фрагментами філософських текстів, визначте, яку методологічну позицію відстоює автор – емпіризм або раціоналізм.

Аргументуйте свою відповідь.

У чому Ви згодні з автором, а в чому – ні.

Варіант 1.

“Людський розум у силу своєї схильності легко припускає в речах більше порядку і однаковості, чим їх знаходить. І в той час коли багато чого в природі одиничне і зовсім не має собі подоби, він придумує паралелі, відповідності і відносини, яких немає. Звідси толки про те, що в небесах все рухається по доконаних колах. Спіралі ж і дракони зовсім відкинуті, якщо не вважати назв. Звідси вводиться елемент вогню зі своїм колом для того, щоб скласти чотирикутник разом з іншими трьома елементами, які доступні почуттю. Довільно вкладається в те, що зветься елементами, міра пропорції один до десяти для визначення ступеня розрідженості і тому подібні бредні. Ці марні твердження мають місце не тільки у філософських навчаннях, але і у простих поняттях”.

Бекон Ф. Новий Органон

Варіант 2.

“Два шляхи існують і можуть існувати для знайдення і відкриття істини. Один відразу запалюватися від відчуттів і випадковостей до найзагальніших аксіом та, йдучи від ...непохитної їх істинності, обговорює і відкриває середні аксіоми. Цим шляхом користуються і нині. Інший же шлях виводить аксіоми з відчуттів і часткового, піднімаючись безперервно і поступово, поки нарешті не приходять до найзагальніших аксіом. Це шлях істинний, але не випробованийий.

Обидва ці шляхи виходять із відчуттів і випадковостей і завершуються у вищих спільностях. Але розходження їх незмірне. Тому що один лише швидше стосується досвіду і випадковостей, інший належним чином затримується на них. Один відразу ж установлює деякі спільності, абстрактні і марні, інший поступово піднімається до того, що дійсно більш притаманне природі”.

Бекон Ф. Новий Органон

Варіант 3.

“Причина, в чому багато хто переконані, що важко пізнати бога і урозуміти, що таке душа, полягає в тім, що вони ніколи не піднімаються вище того, що може бути пізнане почуттями, і так звикли розглядати все за допомогою уяви, що являє собою лише певний рід мислення про матеріальні речі, що все, чого не можна уявити, здається їм незрозумілим. Це виявляється також з того, що філософи тримаються у своїх вченнях правила, що нічого не може бути у свідомості, чого не було колись у почуттях, а ідей бога і душі ніколи не було. Мені здається, що ті, хто хочуть користуватися уявою, щоб зрозуміти ці ідеї, діють так, якби хотіли користуватися зором, щоб почути звук або запах, але з тією, втім, різницею, що почуття зору переко-нує нас у вірогідності предмета не менш, ніж почуття слуху і нюху, тоді як ні наша уява, ні почуття ніколи не можуть переконати нас у чому-небудь, якщо не втрутитися наш розум”.

Декарт Р. Міркування про метод

Варіант 4

“З того, що ми порівнюємо речі між собою, виникають деякі поняття, які, однак, поза речей не представляють нічого, крім модусів мислення. Це очевидно з того, що якщо ми захотіли їх розглядати як речі, що перебувають поза мисленням, то ясне поняття, що ми про них маємо, негайно перетворилося б у неясне.

Такі поняття суть: протилежність, порядок, згода, розходження, суб'єкт, предикат і ще деякі інші. Ці поняття ясно освідчуються нами, поки ми їх не приймаємо як щось, відмінне від сутності речей, протилежних або розташованих у порядку, але вважаємо їх лише модусами мислення, за допомогою яких ми їх легше втримуємо або представляємо”.

Спіноза Б. Додаток, що містить метафізичні думки

Варіант 5.

“Властивості істини або щирої ідеї суть:

1) що вона ясна і виразна, 2) що вона усуває всякий сумнів або, одним словом, достовірна. Хто шукає вірогідності в самих загальних речах, помиляється, так само, як якби шукав у них

істину. І коли ми говоримо, що річ недостовірна, ми риторично приймаємо об'єкт за ідею, так само як називаємо річ сумнівної; втім, якщо під неточністю ми не розуміємо випадковість або річ, що викликає в нас невірогідність або сумнів”.

Спіноза Б. Додаток, що містить метафізичні думки

Варіант 6.

“Припустимо, що розум є, так сказати, білий папір без усяких знань і ідей. Але яким же чином він отримує їх? Звідки він здобуває цей великий запас, що діяльна і безмежна людська уява намалювала з майже нескінченною розмаїтістю? Звідки він отримує майже весь матеріал міркування і знання? На це я відповім одним словом: з досвіду. На досвіді ґрунтується все наше знання, від нього зрештою воно і відбувається. Наше спостереження, спрямоване або на зовнішні предмети, або на внутрішні дії нашого розуму, які ми самі сприймаємо і про які ми самі міркуємо, доставляє нашому розуму весь матеріал мислення. От два джерела знання, звідки відбуваються всі ідеї, які ми маємо або природно можемо мати”.

Локк Д. Досвід про людське розуміння.

Варіант 7.

“Темна камера. Я хочу не вчити, а досліджувати і тому не можу визнати тут знову, що зовнішні і внутрішні відчуття є єдиними шляхами знання до розуму, які я можу виявити. Наскільки я можу відкрити, це єдині вікна, через які світло проникає в цю темну кімнату, тому що, на мій погляд, розум дуже схожий на камеру, зовсім закриту для світла, з одним тільки невеликим отвором, залишеним для того, щоб впускати видимі подоби або ідеї, зовнішніх речей. І якби тільки проникаючі в таку темну кімнату образи могли залишатися там і лежати в такому порядку, щоб якщо буде потреба їх можна було знайти, то це було б дуже схоже на людський розум у його відношенні до всіх зримих об'єктів і їх ідей”.

Локк Д. Досвід про людське розуміння.

Варіант 8.

Доказ безсмертя людської душі за допомогою безперервного сорита:

“Душа людська є істота, деяка дія якої складається в мисленні. Якщо деяка дія якої-небудь істоти є мислення, то деяка дія цієї істоти є річ, безпосередньо створювана без подання частин.

Якщо деяка дія якого-небудь предмета є річ без частин, то деяка дія цього предмета не є рух.

Тому що всякий рух має частини, по доказу Арістотеля і загальному визнанню.

Якщо деяка дія якого-небудь предмета не є рух, то цей предмет не є тіло.

Тому що всякий рух тіла є рух.

Що не є тіло, то не існує в просторі.

Тому що визначення тіла полягає в тому, щоб існувати в просторі.

Тому що рух є зміна простору.

Що не здатне до руху, те недоступне розпаданню.

Тому що розпаданню є рух у частинах.

Що недоступне розпаданню те непорушне.

Тому що руйнування є внутрішнє розпаданню.

Все непорушне безсмертне.

Тому що смерть є руйнування живої істоти, або розпаданню її механізму, за допомогою якого воно є те що саме себе рухає.

Отже, душа людська безсмертна, що і було потрібно довести”.

Лейбніц Г. Свідчення природи проти атеїстів.

Варіант 9.

“... Що із цієї причини все відбувається у відповідності зі зміцнілою зумовленістю, так само вірогідно, як і те, що тричі три – дев'ять. Тому що зумовленість полягає в тому, що все пов'язано із чимось іншим, як і ланцюг, і тому все буде відбуватися також неминуче, як це було споконвіків, і як безпомилково відбувається тепер, якщо відбувається.

Древні поети Гомер і інші, називали це золотим ланцюгом, підвішеним під небесами велінням Юпітера, який неможливо розірвати скільки б на нього не навішували. Цей ланцюг складається з послідовного ряду причин і наслідків...

Звідси, таким чином, можна укласти, що у великому нашому світі все відбувається математично, тобто безпомилково, тому якщо хто зумів у достатній мірі проникнути в більш глибокі складові частини речей і до того ж мав достатню пам'ять і розумінням для того, щоб урахувати всі обставини і не залишати нічого без уваги, то він би був пророком і бачив би майбутнє в сьогодні, як у дзеркалі.

Адже точно так, як ми можемо стверджувати, що квіти, так властиво, і тварини, сформовані вже в насінні, хоча вони, що-правда, можуть перетерпіти і деякі зміни завдяки різним обставинам, точно також ми можемо сказати, що увесь майбутній світ уже заданий у світі сучасному і повністю переформований, так що ніяка обставина ззовні не може нічому перешкодити, тому що поза миром не існує нічого”.

Лейбніц Г. Про обумовленість.

Варіант 10.

Сила образу або уявлення

“... Якийсь бідолаха – винний чи невинний – попав у в'язницю за обвинуваченням у злочині. Стали розбирати його справу. Судді прийшли до думки продовжити слідство по цій справі і так як голоси розділилися до *mitijrem partem* (до менш строгого підходу). Але от підійшов один порадник, який жодного разу не був присутній при розборі справи і не чув її обговорення. Йому коротенько викладають справу. Він висловлюється за застосування катування. І от починають катувати, терзати, мучити цього нещасного, від якого, однак, ні скарги, ні подиху, ні слова. Кат заявляє суддям, що ця людина чаклун. Тим часом він був чаклуном або нечутливим, не більш ніж будь-хто інший. Як же пояснити цю безприкладну твердість характеру і витримку? Угадайте якщо можете. Це був селянин. Готуючись до майбутнього катування, він намалював на одному зі своїх дерев'яних черевиків шибеницю, і той час, як його катували, він не відривав погляд від цієї шибениці.

Але яка різниця, намальований образ на дерев'яному черевіку або в мозоку?

На підставі деяких, історичних прикладів ми знаємо, до чого може довести людей сила образів, ідей, честі, сорому, фанатизму, забобонів.

Розум розпоряджається нашими почуттями. Якщо мені здається, що я чую який-небудь звук, то я чую його; якщо мені здається, що я бачу який-небудь предмет, то я бачу його. Чи випробовують око і вухо в цих випадках таке ж роздратування, як якби я дійсно бачив і чув? Думаю, так. Або ж органи ці перебувають у спокої, і все відбувається у свідомості? Важко розв'язати це питання”.

Дідро Д. Елементи фізіології

Варіант 11.

“Люди завжди будуть помилятися, якщо стануть зневажати досвідом заради породжених уявою систем. Людина – добуток природи, вона існує в природі, підпорядкована її законам, не може звільнитися від її, не може – навіть у думці – вийти із природи. Марно дух її бажає ринутися за грані видимого світу, вона завжди змушений уміщатися в його межах. Для істоти, створеної природою і обмеженого нею, не існує нічого, крім того великого цілого, частину якого вона становить, і вплив якого відчуває. Передбачувані істоти, нібито відмінні від природи і які нібито стоять над нею, завжди залишаються примарами, і ми ніколи не зуміємо скласти собі правильної уяви, про них, так само як і про їх місцеперебування і про образ дій. Немає, і не може бути нічого поза природою, яка включає в собі все суще”.

Гольбах П. Система природи.

4. Механістична наукова картина світу

Певним підсумком діяльності філософів – матеріалістів і натуралістів Нового часу стала наукова картина світу. **Наукова картина світу як вищий синтез наукового знання містить у собі найбільш загальні знання про світ і людину, а також основні методологічні принципи вивчення буття.** Наукова картина світу, створена в XVII-XVIII століттях ґрунтувалася на **матеріалістичному світогляді** і вирішувала за-

вдання радикального подолання релігійного світогляду і у той же час мала історично обмежений механістичний і метафізичний (антидіалектичний) характер. **Механіцизм** поглядів на природу був обумовлений особливим положенням в той період механіки як науки, яка раніше за інших отримала закінчену систематичну обробку і широке практичне застосування. Природознавство того часу не мало достатнього матеріалу, щоб відобразити світобудову як процес, який постійно розвивається. Ф. Енгельс, характеризуючи розглянутий період приводить таке порівняння: наскільки високо природознавство першої половини XVIII століття піднімалось над грецькою стародавністю по обсягу свого пізнання і навіть по систематизації матеріалу, настільки ж воно уступало йому в ідейному оволодінні цим матеріалом, у загальному погляді на природу. Для грецьких філософів світ був по суті чимось що розвивалось. Для натуралістів розглянутого нами періоду він був чимось окостенілим, незмінним, а для більшості чимось створеним відразу¹.

Основні принципи механістичної картини миру

Деїзм. Світ, природа уявляються як гігантська механічна система, яка приводиться в рух божественним першопоштовхом. Розглядаючи матерію як пасивну субстанцію, виносячи джерело розвитку за межі об'єкта, філософи-матеріалісти змушені були приходити до ідеї першопоштовху. Деїзм – це світогляд, відповідно до якого бог або дух, давши світу, початковий імпульс руху, більше не втручається в закономірний перебіг подій. Б. Спіноза, наприклад, стверджує: “Бог становить виробляючу причину (causa efficiens) не тільки існування речей, але і сутність їх”².

Атомізм – ідея структурності матерії, наявність в основі природи дрібних матеріальних неподільних часток. В XVII столітті, завдяки працям П. Гассенді (1592-1655) і інших мислителів античний атомізм був відроджений і одержав як філософсь-

¹ Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К., Енгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т.20. – С.349.

² Див.: Спиноза Б. Избр. произв. в 2-х т. – М., 1957. – Т.1. – С.384.

ке, так і природознавче визнання. Поняття “атом” стало ключовим в експериментально-математичній фізиці і хімії, яка здобуває науковість. П. Гольбах стверджував, що: “вся природа існує і зберігається тільки завдяки руху або невидимих молекул і атомів, або видимих часток матерії”¹. В цій концепції матерія отожднюється з речовиною; незмінними властивостями матерії вважається: довжина, подільність, твердість, вага, сила інерції.

Редукціонізм – методологічний принцип, відповідно до якого вищі властивості матерії можуть бути повністю пояснені на основі закономірностей, властивих нижчим формам. Наука і філософія Нового часу трактує рух як переміщення тіл у просторі (тобто механічний рух) і намагається пояснити сутність світобудови і усе, що в ній є з позиції законів механіки. П. Гольбах визначає рух як “... послідовну зміну відношення якого-небудь тіла до різних точок простору або до інших тіл”². З погляду матеріалістів Нового часу рух відбувається природним шляхом, тобто заперечується телеологізм – рух об’єкта до задалегідь заданої мети.

Детермінізм – принцип взаємозумовленості всього суцього, загальності причинно-наслідкових зв’язків. Детермінізм трактується також механістично (цю історичну форму детермінізму називають ще Лапласовський, класичний, жорсткий), тобто визнаються тільки однозначні, лінійні закономірності. П. Лаплас (1749-1827) сформулював класичне положення, що якби існував настільки великий розум, щоб знати в даний момент про всі сили природи..., то не залишилося б нічого, що було б для нього не достовірно, і майбутнє, так само як і минуле, стало б перед його поглядом. В цій концепції причинність отожднюється з необхідністю і повністю заперечує випадковість. П. Гольбах вважав, що випадок ... позбавлене змісту слово ... ми приписуємо випадку всі явища, зв’язки яких з їх причинами не бачимо. Таким чином, користуємося словом випадок, щоб прикрити наше незнання природних причин, які роблять спостережувані нами явища невідомими нам способами³.

¹ Див.: Гольбах П. Избр. Произв. в 2-х т. – М., 1963. – Т.1. – С.492.

² Див.: Гольбах П. Система природы // Избр. Произв. – М., 1963. – Т.1. – С.57.

³ Див.: Гольбах П. Система природы // Избр. Произв. – М., 1963. – Т.1. – С..112.

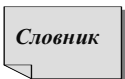
Природоцентристське трактування людини

У матеріалістів Нового часу людина не випадає з механізованого, строго влаштованого всесвіту, а трактується теж як машина, тільки більше складна. Ламетрі у відомій роботі “Людина-машина” стверджує, що людське тіло – це машина, яка заводиться сама себе... Бути машиною, почувати, мислити, уміти відрізнити добро від зла так само, як блакитне від жовтого, словом, народитися з розумом і стійким моральним інстинктом і бути тільки твариною, – в цьому є не більше протиріччя, чим у тім, що можна бути мавпою або папугою і вміти віддаватися насолодам¹. Філософи вірять в пізнавальні можливості людини, її розум, але цей гносеологічний оптимізм заснований на механістичному розумінні світу. Християн Вольф (1679-1754), наприклад, стверджував, що пізнання істини можливе “тому, що світ є машина”.

Позначені тут основні принципи наукової картини світу по різному модифікувалися в різних філософських системах. Французькі матеріалісти XVIII століття, наприклад, залишаючись на позиції метафізичного світогляду, висловили ряд сміливих діалектичних гіпотез, які плідно розроблялися в XIX і XX століттях.

Нова європейська філософія відрізняється свободою духу, розмаїтістю філософських шкіл, напрямків, безліччю оригінальних філософських і природознавчих ідей; вона продемонструвала світу силу розуму, здатного суттєво вплинути на всі сфери людської культури.

Поповніть свій словник термінами:

наукова революція, наукова картина світу, механістична картина світу, деїзм, атомізм, детермінізм, редукаціонізм, емпіризм, сенсуалізм, раціоналізм, абстрактне, конкретне, індукція, дедукація.

¹ Див.: Ламетрі Ж.О. Человек-машина // Сочинения. – М., Мысль, 1983. – С.183, 221.

Розгадайте декілька із запропонованих кросвордів:

Варіант 1.

	1								2				
1													
2									3				

По горизонталі:

1. Теорія пізнання
2. Метод пізнання
3. Спосіб пізнання і дії

По вертикалі:

1. Французький матеріаліст ХУІІ століття, автор праці «Про розум»
2. Філософський світогляд, який визнає ідеї первинним початком буття.

Варіант 2.

	1								2			
1												
2												
3												

По горизонталі:

1. Англійський матеріаліст, емпірик.
2. Напрямок у гносеології, протилежний емпіризму
3. Англійський матеріаліст, автор праці «Досвід про людський розум»

По вертикалі:

1. Англійський філософ, єпископ, представник суб'єктивного ідеалізму.
2. Один із принципів механістичної наукової картини світу

Варіант 3.

				1			2			
		3								
	1									
	2									

По горизонталі:

1. Один із принципів механістичної наукової картини миру.
2. Французький матеріаліст ХУІІІ століття, редактор „Енциклопедії”.

По вертикалі:

1. Метод пізнання, протилежний індукції.
2. Один із принципів механістичної наукової картини миру.
3. Філософське вчення про буття

Варіант 4.

	1							
1								
2								
							2	
3								

По горизонталі:

1. Німецький ідеаліст, автор праці «Монадологія».
2. Французький матеріаліст ХУІІІ століття, автор праці «Система природи»
3. Один із принципів механістичної наукової картини миру.

По вертикалі:

1. Наука про закони абстрактного мислення.
2. Англійський філософ, агностик.

Варіант 5.

	1													
1								2						
							2							
3														

По горизонталі:

1. Метод, розроблений філософом (2 по горизонталі).
2. Французький філософ, дуаліст, раціоналіст
3. Напрямок у теорії пізнання, який розробляв вище названий філософ.

По вертикалі:

1. Французький матеріаліст ХУІІІ століття, автор праці «Алеї, або Прогулянка скептика»
2. Один із принципів механістичної наукової картини миру.

Варіант 6.

			1				
	1						
	2						
3							
4							

Варіант 10.

			1							
		1								
2										
							2			
		3								

По горизонталі:

1 і 2. Науки, найбільш розвинені в Новий час, основа наукової революції XVII століття.

3. Наука про закони абстрактного мислення.

По вертикалі:

1. Вчення про методи.

2. Філософ, який вніс вклад у розвиток всіх згаданих у цьому кросворді наук.

Складіть свій кросворд на тему «Європейська філософія Нового часу».

Обміняйтеся кросвордами з друзями.

Влаштуйте інтелектуальний турнір!

Тема: ФІЛОСОФІЯ ПРОСВІТНИЦТВА ОСОБЛИВОСТІ ПРОСВІТНИЦТВА В УКРАЇНІ

План

- 1. Філософія Просвітництва:
основні особливості і видатні діячі епохи**
- 2. Особливості Просвітництва в Україні**
- 3. Григорій Сковорода – філософ-просвітитель**

1. Філософія Просвітництва: основні особливості і видатні діячі епохи

Духовними спадкоємцями гуманістів епохи Відродження стали просвітелі XVIII століття. Найгостріше критикуючи і гнівно осміюючи феодальні порядки і церковні догмати, просвітелі підривали ідеологічну основу старого суспільства і створювали нову духовну культуру, засновану на принципах гуманізму, рівності людей, розкріпачення людського розуму і гармонічного розвитку особистості.

Просвітництво – це політична ідеологія, філософія і культура епохи краху феодалізму і встановлення капіталістичних відносин. Термін “просвітництво” був введений Вольтером і Гердером. Німецький філософ І. Кант визначив **Просвітництво як необхідну історичну епоху розвитку людства, сутність якої складається в широкому використанні людського розуму для реалізації соціального прогресу.**

Видатні діячі Просвітництва

Англійське Просвітництво

Локк Джон (1632-1704) – філософ матеріаліст, один з перших сформував багато ідей Просвітництва, автор теорії суспільного договору і природного права.

Шефтсбері Антоні Ешлі Купер (1671-1713) – філософ-матеріаліст, естетик, представник деїзму; Шефтсбері естетизує світ, стверджуючи естетичний характер моральної досконалості, малюючи величну картину вічно творимого і творящого космосу з єдиним першоджерелом щирого, благого і прекрасного.

Толанд Джон (1617-1722) – філософ-матеріаліст, близький до діалектичного трактування сутності миру (здогадка про саморух матерії); у книзі “Християнство без таємниць” виступав проти християнської релігії і церкви; за обвинуваченням у нападках на релігію і моральність книга була засуджена на спалення, а автор засуджений до тюремного ув'язнення, але втік. Головний філософський твір – “Листа до Серени”.

Коллінз Вільям Уілкі (1824-1889) – письменник, в художній формі критикував не тільки старі феодальні порядки, але і буржуазні моральні норми, які зароджувалися.

Французьке Просвітництво

Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755) – філософ, письменник, історик. В основному творі “Про дух законів” обґрунтовує позицію деїзму; засновник географічної школи в соціології, яка вивчала вплив природних факторів на хід історії; розвивав концепцію функціональної ролі релігії, необхідної для підтримки громадського порядку і збереження моральності.

Вольтер (справжнє ім'я Франсуа Марі Аруэ, 1694-1778) – філософ, письменник, публіцист; в художній формі критикував феодальні відносини, деспотичну форму правління, феодально-клерикальний світогляд. В “Філософських листах”, “Трактаті про метафізику”; “Філософському словнику” виступав як деїст, у той же час висловлював ідею про вічність і нестворення матерії, її об'єктивне існування і вічний рух. Дуже вплинув на французьких матеріалістів XVIII століття.

Маблі Габріель Бонно де (1709-1785) – політичний мислитель, історик, утопічний комуніст. Уважав джерелом соціальних бід приватну власність, бачив шлях перетворення суспільства в зменшенні майнової нерівності за допомогою припинення розкоші і обмеження потреб (аскетичний комунізм); визнавав народ носієм верховної влади. Ідеї Маблі сприяли ідеологічній підготовці Великої французької революції.

Руссо Жан Жак (1712-1778) – філософ, письменник, естетик, педагог, ідеолог Великої Французької революції. Видана в 1762 році робота Руссо “Еміль, або Про виховання” за релі-

гійне вільнодумство була засуджена до спалення, а автор на п'ять років емігрував в Англію. В поглядах на природу Руссо – деїст. Соціально-політичним ідеалом Руссо була республіка, він захищав думку про неправомірну владу, яка діє проти народу, його життєвих інтересів, обґрунтовував право народу на революційне повалення такої влади. У роботах “Чи сприяло відродження наук і мистецтв поліпшенню моралі”, “Міркування про походження і обґрунтування нерівності між людьми” прозорливо описав багато протиріч соціального і науково-технічного прогресу.

Кондільяк Етьєн Бонно де (1715-1780) – філософ, логік, член Французької академії; у своєму головному філософському творі “Трактаті про відчуття” розвивав сенсуалістичну теорію пізнання Локка. В роботі “Мова вираховань” дав трактування логіки як загальної граматики всіх знаків.

Німецьке Просвітництво

Вольф Християн (1679-1754) – філософ-раціоналіст, ідеолог раннього Просвітництва, прагнув до побудови всеосяжної системи філософського знання; його навчальні керівництва стали основою університетської освіти Німеччини. В етиці принципи природної моралі вважає об'єктивними нормами, які впливають із самої структури буття і незалежні від волі бога. В політичному вченні Вольф – прихильник теорії природного права і виразник ідей освіченого абсолютизму.

Лессінг Готхольд Ефраїм (1729-1781) – філософ, естетик, письменник, критик. Переборює обмеженість вольф'янського раціоналізму; в тезах “Виховання людського роду” підходить до ідеї органічного розвитку і поступального руху людства до досконалості; в естетиці обґрунтував принципи реалістичного художнього образу, дав відому класифікацію мистецтва.

Гердер Йоганн Готфрід (1744-1803) – філософ, теоретик культури, суспільний діяч, головний натхненник руху “Буря і Натиск” – просвітницького літературного руху, який порвав з нормативною естетикою класицизму, з перебільшеним культом розуму і розвивав естетику демократичного самобутнього мистецтва з зображенням яскравих і сильних пристрастей. В роботі “Ідеї філософії історії людства” проводить ідею станов-

лення і розвитку світу як органічного цілого, завершує цю роботу нарисом історії людської культури. Дуже вплинув на творчість Гете.

Гете Йоганн Вольфганг (1749-1832) – поет, вчений, філософ, прагнув до універсалізму знання і світогляду; його поезія і заняття наукою (остеологія, мінералогія, ботаніка, фізика, вчення про колір) доповнювали один одного. В основі його філософії – діалектична картина світу, де світ малюється як сукупність живих форм, як спільна метаморфоза форм. В “Фаусті”, унікальному по побудові художньому творі, над яким Гете працював все життя, в поетичній формі відбиті наукові, історичні, філософські, моральні проблеми.

Російське Просвітництво

Ломоносов Михайло Васильович (1711-1765) – видатний вчений натураліст і мислитель-матеріаліст, поет; розвиваючи ідеї науки Нового часу про єдиний універсум із природними закономірностями, доступними пізнанню; (розробляв “корпускулярну” філософію) як вихідну концепцію для пояснення фізичних і хімічних явищ. Суспільний прогрес Ломоносов пов'язував з розвитком освіти, просвітництва і ремесел; в дусі Просвітництва розробив проекти економічного і соціального розвитку країни. Основна тема поезії Ломоносова – Всесвіт, природа і людина. З ініціативи Ломоносова в 1755 році був створений Московський університет, який став центром російської науки і культури.

Козельский Яків Павлович (близько 1728 – близько 1794) – російський просвітник, філософ-матеріаліст, розвивав ідеї справедливого суспільного устрою, виступав проти кріпосництва і релігійної моралі.

Анічков Дмитро Сергійович (1733-1788) – філософ-деїст, професор Московського університету; його дисертація про походження релігії засуджена за атеїзм і всі її екземпляри спалені на Лобному місці в Москві.

Новіков Микола Іванович (1744-1818) – просвітник, письменник, журналіст, видавець, організатор друкарень, бібліотек, шкіл у Москві, книгарень в 16 містах Росії; виступав про-

ти кріпосного права, за наказом Катерини II його ув'язнили у Шліссельбурзьку фортецю.

Радищев Олександр Миколайович (1749-1802) – письменник, філософ-матеріаліст, родоначальник революційної традиції в Росії. Розвиваючи ідеї французьких просвітителів, дав революційну інтерпретацію теорії природного права, засуджував самодержавство як – найпротивніший людському естеству стан. За твір “Подорож з Петербурга в Москву” Радищев був засуджений на страту, замінену на заслання у Сибір. На засланні написав філософський трактат “Про людину, його смерть і безсмертя”, в якому розвивав матеріалістичний світогляд.

Чаадаєв Петро Якович (1794-1856) – філософ-ідеаліст, публіцист. В “Філософських листах” вказує надію на здійснення земних сподівань народу, як надрозумного цілого, що переборювало егоїзм і індивідуалізм, як негідні із загальним призначенням людини бути двигуном Всесвіту під керівництвом всевишнього розуму і світової волі. Після опублікування “Філософських листів” Чаадаєв “Найвищим велінням” був оголошений божевільним. Пізніше мислитель написав “Апологію божевільного”, де у відповідь на обвинувачення в недоліку патріотизму говорив про особливу історичну долю Росії.

Із усього різноманіття поглядів просвітителів, різних теорій і їхніх інтерпретацій виділимо **центральні ідеї ідеології і філософії Просвітництва.**

1. Антисхоластична, антирелігійна спрямованість ідей Просвітництва. Ціль його, як широко ідейного руху – це критика основ феодальної ідеології, релігійних марновірств і забобонів, боротьба за віротерпимість, за волю наукової і філософської думки, за розум проти віри, за науку проти неучтва і містики, за волю дослідження проти її придушення авторитетом, за критику проти апологетики. У рамках Просвітництва розвивався як атеїстичний світогляд, так і деїзм, представники якого допускали Бога – духовну силу як першоповшток, першопричину світу, а “природну релігію” як соціальний регулятор історичного процесу.

2. Всепроникаючий розум. Головне гасло Просвітництва – “Наука і прогрес!”. Розум у просвітителів – головний засіб перетворення суспільства. Людина повинна відповідати розумній гармонії природного світу, а тому його треба просвітити, дати освіту. Завдання широкого поширення науки, освіти просвітителі ставили не тільки теоретично і не для майбутніх поколінь, але самі багато зробили для його практичного здійснення. Багато просвітителів свої надії покладали не на революції, а на поступове, еволюційне перетворення суспільства на принципах розуму і справедливості шляхом морально-політичного і естетичного виховання громадян. Звідси ж і ідея “просвіченої монархії”, відповідно до якої правитель – “філософ на троні”, сприйнявши принципи освіти, може шляхом “гарного законодавства” встановити справедливі громадські порядки.

3. Історичний оптимізм просвітителів заснований на ідеї “природної людини”, відповідно до якої людина по природі своїй добра, а причина зла в ній – обмеження цивілізацією її природного ества. Запити, бажання, устремління і цілі такої людини оголошувалися розумними. Просвітителі вірили в людину, її розум і світле майбутнє, вважали її творцем історії. На цих ідеях засновані теорії “Природного права” і “Суспільного договору”. На противагу вченню про божественне походження влади, вони – прихильники теорії “Суспільного договору” на основі доктрини природного права і ідеї про народний суверенітет. Відповідно до неї джерелом і кінцевим власником всякої влади є народ. Просвітителі стверджували, що держава, утворена волевиявленням вільних і незалежних індивідів (суспільний договір), зобов'язується забезпечити дотримання їх невід'ємних (природних прав – права на життя, волю і приватну власність). Руссо в книзі “Про суспільний договір” стверджував, що оскільки держава виникає на основі договору, громадяни вправі розірвати договір у випадку зловживання владою.

Ідеологія і філософія Просвітництва дуже вплинули на всі сфери життя суспільства; ідеї освіти живі і понині в прагненні людства до загальнолюдських гуманістичних цінностей; а лі-

дери Просвітництва залишаються прикладом самовідданої боротьби за нові ідеали. Дух Просвітництва образно виражений у наступній характеристиці, яку М. Горький дав Вольтеру: "... Вольтер, людина з обличчям диявола, все життя, як титан, боровся з вульгарністю. Міцною була отрута його мудрого сміху! Навіть попи, які зжерли тисячі книжок, не псуючи свого шлунку, відправлялися на смерть однією сторінкою Вольтера, навіть королів, захисників неправди, він змушував поважати правду"¹.

 Для того щоб Ви відчували своєрідність духу і стилю філософії Просвітництва, прочитайте невеликі фрагменти текстів і порівняйте постановку і вирішення філософсько-світоглядних проблем різними філософами.

Варіант 1.

Прочитавши два фрагменти тексту, дайте відповідь на питання:

- ✓ які філософські проблеми тут поставлені?
- ✓ в чому подібність і розходження в їх трактуванні різними представниками філософії Просвітництва.

(1). Готхольд Лессінг

"Адже вправляти розум при такій своєкорисливості людського серця тільки на тому, що пов'язане з нашими фізичними потребами, означало б не загострити, а притупити його. Для того, щоб розум досяг повної ясності і створив ту чистоту серця, яка вселяє в нас здатність любити доброзичливість заради її самої, він повинен вправлятися в осягненні духовних предметів...

Ні, воно прийде, воно обов'язково прийде, цей час досконалості, коли людині, у міру того як її розум буде все впевненішим в кращому ... майбутньому ... він буде творити добро заради самого добра, а не заради того воздаяння, яке уготоване чиєюсь сваволею...". Лессінг Г. Е. *Виховання людського роду.*

(2). Гете

"Мефістофель"

"... Я о планетах говорить стесняюсь,

---

¹ Див.: Горький М. – // Полн. собр. соч. – Т.7. – С.364.

Я расскажу, как люди бьются, маясь.
Божок вселенной, человек таков,
Каким и был он испокон веков.
Он лучше б жил чуть-чуть, не озари
Его ты божьей искрой изнутри.
Он эту искру разумом зовет
И с этой искрой скот скотом живет.
Прошу простить, но по своим приемам
Он кажется каким-то насекомым.
Полулетя, полускача,
Он свиритит как саранча.
О, если б он сидел в траве покоса
И во все дрязги не совал бы носа!”
Гете I.B. Фауст.

Варіант 2.

Порівняйте постановку і вирішення філософських проблем просвітителами XVIII століття по запропонованих фрагментах тексту.

(1). Жан Жак Руссо

“Як і тіло, дух має свої потреби. Тілесні потреби є основою суспільства, а духовні його прикрашають. У той час як уряд і закони охороняють суспільну безпеку і добробут співгромадян, науки, літературу і мистецтво – менш деспотичні, але, може більш могутні – обвивають гірляндами квітів залізні ланцюги, які заковують людей, заглушають у них природні почуття волі, для якої вони, здавалося б, народжені, змушують їх любити своє рабство і створюють так звані цивілізовані народи. Необхідність спорудила трони, науки і мистецтва їх затвердили. Сильні миру цього, любіть таланти і захищайте їх власників”.

Руссо Ж. Ж. Міркування про науки і мистецтва

(2) Йоганн Готфрід Гердер

“Немає сумніву, що взагалі все, що ще не відбулося на землі, відбудеться в майбутньому; тому що нев'янучі права людини і сили,

закладені в нього богом, невігубні... Божество допомагає нам тільки через нашу ретельність, наш розум, наші власні сили. Після того як воно створило землю і всі створення, позбавлені розуму, воно створило людину і сказало їй: “Будь моєю подобою, богом на землі! Володій і пануй! Зроби все шляхетне і прекрасне, що ти можеш створити зі своєї природи; я не можу допомогти тобі чудесами, тому що я вклав твою людську долю у твої людські руки; але тобі будуть допомагати всі священні, вічні закони природи”.

*Гердер І. Г. Ще один досвід філософії історії
для виховання людства*

Варіант 3.

Прочитавши два фрагменти тексту дайте відповідь на питання:

- ✓ *яка концепція тут викладена?*
- ✓ *ким з філософів нового часу вона була вперше сформульована?*
- ✓ *у чому подібність і розходження трактувань цієї проблеми в представлених текстах?*

(1) Шарль Монтеск'є

“Як істота фізична, людина, подібно всім іншим тілам, управляється незмінними законами, як істота, обдарована розумом, вона безперешкодно порушує закони, установлені богом, і змінює ті, які сама встановила. Вона повинна керувати собою, і, однак, вона істота обмежена, як всяка смертна розумна істота, вона стає жертвою не відання і омани і нерідко втрачає і ті слабкі пізнання, які йому вже вдалося набути, а як істота з почуттями, вона перебуває під владою тисячі пристрастей. Така істота здатна щохвилини забувати свого творця – і бог нагадує про себе в завітах релігії; така істота здатна щохвилини забувати самого себе – і філософи направляють її законами моралі; створена для життя в суспільстві, вона здатна забувати своїх ближніх – і законодавці призивають її до виконання своїх обов'язків за допомогою політичних і цивільних законів”.

Монтеск'є Ш. – Л. Про дух законів

(2) Жан Жак Руссо

“Перехід від природного стану до громадянського робить у людині досить помітну зміну, замінюючи в її діях інстинкт

правосуддям і повідомляючи її діям моральний початок, якого їм колись не діставало... Хоча в стані суспільному людина і втрачає багато переваг, якими вона володіла у природному стані, зате вона здобуває набагато більше переваги: її здатності вправляються і розвиваються, думка її розширюється, почуття її облагороджуються, і вся її душа піднімається настільки, що, якби зловживання новими умовами життя не зводили її часто до стану більш низького, чим той, з якого вона вийшла, вона повинна була б безупинно благословляти щасливий момент, ... який перетворив її з тупої обмеженої тварини в істоту мислячу – у людину”.

Руссо Ж. Ж. Міркування про науки і мистецтва

Ще раз зверніться до роздумів філософів – просвітителів у пошуках відповіді на питання: які чесноти шанувалися в цю епоху? І знову повернемося до нашої таблиці «Чесноти в історії культури» і заповнимо останній стовпець: культура епохи модерну. Таблиця заповнена. Проведіть порівняльний аналіз епох. Чи мінялися істотно погляди на моральний ідеал людини? Які висновки випливають із відповіді на це запитання.

В філософії Просвітництва була чітко поставлена проблема моральної природи людини. Одні філософи стверджували, що людина по природі своїй добра, а цивілізація робить її злою, жадібною, заздрісною. Інші ж доводили, що людина споконвічно однобічна і недосконала і лише правильне виховання в суспільстві може зробити її Людиною. До якої позиції приєднуєтеся Ви? Чому? Які життєві висновки випливають із Вашої позиції?

2. Особливості Просвітництва в Україні

Розвиток, поширення ідей Просвітництва в Україні було обумовлено високим рівнем духовної культури. Уже в XVI – XVII століттях в Україні діяло багато шкіл, видавництв, інших культурних центрів. Так Павло Алеппський (архидиякон), побувавши в Україні в 1654 році, відзначав, що в селах всі діти вчать в школах, навіть сироти, а людей, що вміють читати і писати багато не тільки серед чоловіків, але також і серед жі-

нок¹. Братства і братські школи стали центрами духовної культури і фундаментом, на якому було заснована вища освіта на українських землях. Так, шляхом злиття в 1632 році Київської братської школи і вищої Лаврської школи (при Києво-Печерській Лаврі), організованої Петром Могилою утворився Києво-Могилянській колегіум; при гетьманстві Мазепи (1750 р.) перейменованій в академію. Києво-Могилянська академія стала першим вищим навчальним закладом в Україні і центром духовної культури. Вона була школою загальноосвітньою, а не спеціальною; до неї приймали молодь всіх суспільних станів, від шляхти і козацької старшини до посполитих включно. Крім українців і білорусів, сюди йшли по науку і “московіти” (великоруси), румуни, болгари, серби, а почасти навіть греки і араби. Отже, ця школа була осередком освіти для всього православного світу, а за її зразком заводили в собі школи і інші православні народи, головним чином росіяни.

Так у Москві в 1682 році було засновано Слов'яно-греко-латинську академію, а в XVIII ст. більше 20 семінарій у різних містах Московщини...Києво-Могилянська колегія ... дала шерег наших учених та письменників, підтримувала наше культурне життя не відстаючи від західних наукових течій”².

Філії академії пізніше стали центрами освіти у Вінниці, Чернігові, Харкові, Переяславлі і інших містах.

Наука і освіта – дві головних зброї Просвітництва в боротьбі за перетворення суспільства стали на Україні також засобами збереження і розвитку національної культури.

В академії поряд зі слов'янською, латинською, грецькою, польською мовами, богослов'ям, риторикою, піітикою, арифметикою, геометрією, астрономією, музикою викладалася і філософія. Курс філософії був 3-х річним. Філософія поступово скидала із себе схоластичні, середньовічні одяги; викладачі в обґрунтуванні світоглядних проблем зверталися не тільки до віри, але і до наукових істин, здорового глузду.

Одним з перших професорів академії був **Йосип Кононович-Горбацький** (рік народження невідомий – помер в 1653

¹ Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К.: Либідь, 1993. – С. 50-59.

² Українська культура. – К.: Либідь. 1993. – С. 55-56.

р.) – філософ, просвітитель, автор “Підручника по логіці”, “Оратора Могилянського”; дотримуючись теорії двох істин, розмежовуючи предмети богослов'я (вчення про бога) і філософії (вчення про реальний світ), зближав предмет філософії із предметами природничих наук, зокрема, фізики. Визнаючи існування бога як єдиного творця, філософ не заперечував субстанційності матерії і форми, реальності простору і часу; обґрунтовував номіналізм – вторинність універсалій стосовно конкретних речей; велике значення надавав розуму, знанням людини як основі волі і гуманізму, підкреслював, що немає на землі нічого більш великого, чим людина, і нічого більше великого в людині, чим розум.

Прогресивні, гуманістичні ідеї відстоював **Інокентій Гізель** (біля 1600-1683) – церковний діяч, просвітитель, історик, філософ; в Києво-Могилянській академії читав філософію і психологію, будучи архімандритом Києво-Печерської лаври зібрав саму багату на Україні бібліотеку; автор філософських робіт “Світ з богом людини”, “Повний курс філософії”. Гізель стояв на дійсних позиціях, визнаючи бога як творця світу і у той же час, розглядаючи матерію як основу вічного круговороту природи; був одним з перших, хто познайомив студентів з вченням М. Коперніка. В етиці і соціології пропагував ідеї громадського гуманізму, стверджував, що щастя людина може досягти лише в активній життєдіяльності; вважав, що якщо правила моралі і звичаї суперечать розуму, то людина повинна слухатися розуму.

Багато ідей, які стали пізніше центральними в українській освіті, висловив **Данило Саввович Туптало** (1651–1709). У його роботах: “Міркування про образ Божиєм і подоби в людині”, “Літописець” центральне місце займає етична проблематика. В основі його етики ідея людини як мікрокосмосу (пізніше вона буде розвинута такими мислителями, як Г. Сковорода, М. Бердяєв і іншими). Розрізняючи в людині дві натури – тілесну і духовну, пріоритет віддавав духовній – “внутрішньому світу людини, її самопізнанню”; негативно ставився до тілесного, матеріального, вбачаючи в ньому основу багатства, ледарства, гріха, перенасиченості плоті (звідси – деякі елементи аскетизму його етики).

Проблеми етики і логіки були центральними в лекційних курсах **Йосипа Кроковського** (рік народження невідомий – помер 1718 року). Критикуючи інтелектуалізм Фоми Аквінського, Кроковський стверджує в людині пріоритет волі над розумом; вважаючи волю більш шляхетною потенцією людини, початком будь-яких її дій.

З Києво-Могилянською академією пов'язана діяльність відомого українського і російського письменника, церковно-політичного діяча, філософа **Стефана Яворського** (1658-1722). В академії він читав курс філософії, який складався із трьох частин: логіки, фізики і метафізики, де популяризувались ідеї Античної філософії, філософії епохи Відродження і Нового часу. В основі світогляду Яворського – пантеїзм – ототожнення бога і природи. Давня філософська суперечка про співвідношення матерії і форми Яворський вирішує на користь матерії. Активність матерії пов'язує із властивим їй рухом, виділяючи чотири види руху: виникнення і знищення, зростання і зменшення, зміна якості, просторове переміщення. Яворським був розроблений новаторський для того часу курс психології; у теорії пізнання він слідом за Локком докладно вивчав особливості рефлексії як виду пізнання, виділяв п'ять основних її видів: внутрішнє відчуття (фантазія), уява, образ, оцінка, пам'ять.

Постійним опонентом С. Яворського по багатьом проблемам був **Феофан Прокопович** (1677-1736) – церковний і політичний діяч, український і російський письменник, вчений, філософ. Ф. Прокопович був одним із самих освічених людей свого часу, його бібліотека нараховувала близько 30 тисяч томів, він учився в Києві, Львові, Римі, побував у багатьох країнах Європи, де познайомився з ідеями Просвітництва і реформаторства, вірність яким зберіг до кінця життя. В 1705-1716 роках викладав у Києво-Могилянській академії, потім за запрошенням Петра I переїхав у Москву, потім у Петербург і став радником царя з питань освіти і релігії, багато зробив для поширення освіти, організації шкіл; виступав за реформування науки, відділення її від теології, звільнення людського розуму від забобонів; вважав за необхідне зближення філософії з точними науками, організував читання курсів математики і

фізики. В пізнанні слідом за Декартом найважливішим вважав принцип сумніву, вчив не вірити сліпо нікому. Застосовуючи цей принцип до історії, попередив проти легковажного оперування фактами, стверджував, що історія повинна бути відображена такою, якою вона була. Сутність людини Прокопович бачив у соціальному бутті, в активній життєдіяльності; людина, на його думку, повинна бути підпорядкована державі; світська влада повинна бути вище духовної (церковної). Одним із центральних положень вчення Прокоповича про державу була ідея просвіченого монарха, “філософа на троні”, який має досить влади, освіти, щоб планомірно впровадити в життя ідеали Просвітництва.

Гуманістичні ідеї, пантеїстичний світогляд пропагував український педагог, письменник, філософ, професор Київської академії **Михайло Козачинський** (рік народження невідомий – помер в 1755 році). Ціль філософії, стверджував Козачинський, у тому, щоб допомогти людині досягти щастя; щастя ж складається з оволодіння благостю, які діляться на природні (задоволення фізичних потреб в їжі, одязі, житлі, і т.п.) і культурні (придбані в суспільному житті, які не випливають із природи людини). Без природних благ, стверджує філософ, людина не може прожити, однак вони не роблять людину щасливим; не можна бути щасливим від почуттєвих насолод, влади, почесі, багатства, слави; до дійсного щастя людина рухається внутрішніми шляхами – через пізнання, любов до людей і Бога.

З релігійно-ідеалістичних позицій був написаний курс філософії відомого українського і білоруського богослова, філософа, церковного політичного діяча **Георгія Коніського** (1717-1795), який був професором і ректором Києво-Могилянської академії.

Таким чином, ідеї Просвітництва не тільки були сприйняті в українських землях, але і одержали своєрідний розвиток. **У чому особливості Українського Просвітництва** (у порівнянні з Європейським)?

По-перше, якщо в Західній Європі ідеї Просвітництва стимулювалися висхідним буржуазним способом виробництва і розвивалися разом з Реформацією і буржуазними революціями, то в українських землях **Просвітництво поширювалося в**

рамках феодального суспільства (із сильною церковною владою і монархічною формою правління в державі). Західноєвропейські просвітителі боролися проти релігії і церкви, багато хто з них були матеріалістами і атеїстами, хоча деякі як ми знаємо, вважали релігію необхідною умовою буття людини. В Україні ж просвітителями, пропагандистами гуманістичних ідей, організаторами системи освіти були в основному церковні діячі; а філософія, яка до кінця не звільнилася від середньовічної схоластики мала ідеалістичний, дійстичний або пантеїстичний характер.

По-друге, в Просвітництві як широкій і різноманітній ідейній течії виділяються два напрямки:

наукове-просвітницьке
етико-гуманістичне

У Західній Європі розвивалися обидва ці напрямки; в Україні ж – переважно **етико-гуманістичне**. Звернення до внутрішнього світу людини (до його істинного буття), до духовності, самосвідомості особистості, орієнтації її у світі духовних цінностей – от головне завдання виховання, освіти людини і філософії, як одного із засобів освіти. Особливий, невичерпний інтерес до моральних проблем, а також ірраціоналізм – загальні і головні риси вітчизняної філософії (ми бачили, як вони проявлялися в філософії Київської Русі, в філософії Просвітництва, пізніше переконаємося в їх особливому прояві в духовній культурі XIX і XX століть).

Українська освіта, незважаючи на відзначені особливості, відмінні риси, по ідейному змісту ближче до західноєвропейської поширенням ідей гуманізму, ствердженням ідеалу соціально-активної, освіченої особистості, пріоритетом духовних способів перетворення суспільства, перетворенням ідей просвіченої монархії, прагненням до кращого майбутнього, до блага, щастя всіх людей.

Для порівняння західноєвропейської і вітчизняної освіти проаналізуйте фрагменти текстів:

Варіант 1.

(1). Григорій Сковорода

“Сие-то есть быть щастливым – (узнать), найти самого себе. Лицемеры (говорится к нам), лицо небесное подлинно хорошо вы разбирать научились, а для чего не примечаете знаков, чтоб вам как по следу, добираться до имеющей ошасливить вас, истины? Все вы имеете, кроме что вас же самых найти не знаете и умеете, и не хашете. И подлинно удивления достойно, что человек за 30 лет живет, а приметить не мог, что для него лучше всего и когда с ним наилучшее делается. Видно, что он редко бывает дома...”

Сковорода Г.С. Разговор пяти путников об истинном щастии в жизни // Антология мировой философии. – К., 1991. – Т.1. – Ч.2. – С.234-236.

(2). Вольтер

“Неведом человек себе же самому
Кто я, куда иду, какой удел приму?
Рой жалких атомов над этой грудой праха,
У жребия в плену, на поводу у страха, -
Но зрячих атомов, чьи очи мысль зовет
Измерить пустоту безвестную высот;
Мы к бесконечному стремим свои желанья,
Не чая на земле вкусит самопознанья”.

Вольтер. Поэма о гибели Лиссабона // Вольтер. Поэмы. Философские повести. Памфлеты. – К.: Политиздат Украины, 1989. С.232.

Варіант 2.

(1) И. П. Пнин

“О человек! Что в мире зрю?
Снискавши мудрость сам собою
Через труды и опытность свою
Прошел препятствий ты пучину,
Улучшил ты свою судьбину,
Природной бедности помог,
Суровость превратил в доброту,
Вливал в сердца любовь, щедроту.
Ты на земле, что в небе бог!”

Пнин И. П. Человек // Русские просветители. Собр. Произв. В 2-х т. – М., 1966. – Т.1. – С.237.

(2) ГЕТЕ

“Мы побороть не в силах скуки серой,

Нам голод сердца большей частью чужд,
И мы считаем праздною химерой
Все, что превыше повседневных нужд.
Живейшие и лучшие мечты
В нас гибнут среди житейской суеты.
В лучах воображаемого блеска
Мы часто мыслью воспаряем вширь
И падаем от тяжести привеска,
От груза наших добровольных гирь.
Мы драпируем способами всеми
Свое безволие, трусость, слабость, лень.
Нам служит ширмой состраданья бремя,
И совесть, и любая дребедень.

Какой я бог! Я знаю облик свой.
Я червь слепой, я пасынок природы,
Который пыль глотает пред собой
И гибнет под стопою пешехода”.

Гете И. В. Фауст // Избр. произв. в 2-ч т. – М.: Правда,
1985. – Т. II. – С. 148-149.

Варіант 3.

(1) А. Н. Радищев

“... О, людина, хоча ти є істота складна або однорідна, мисленность твоя з тілом руйнуватися не певна. Блаженство твоє, удосконалювання твоє є твоя мета. Обдарований різними якостями, вживай їх мети твоєї відповідно, але бережись, так і не вживеш їх у зло... Ти в собі містиш блаженство твоє і злополучие. Прямуй по шляху, природно начертаному, і вір: ... стан твій майбутній відповідно буде твоєму життю, тому що той, хто створив тебе, той істоті твоїй дав закон на дослідження, якого усунутися або порушити неможливо; зло тобою зроблене, буде злом для тебе. Ти майбутнє твоє визначаєш сьогоднішнім; і вір, скажу паки, вір, вічність не є мрія”.

Радищев А. Н. Про людину, його смертності і безсмерті // Избр. філософ. Соч. – М., 1949. – С. 398.

(2) Вольтер

“Раскроем крылья в небесах пошире

И поглядим, что происходит в мире.
Увы, такой же ад и белый свет,
И здесь невинности покою нет.
Здесь добродетель топчут лицемеры;
Ум, вкус, искусство, славные дела
Умчались прочь, в заоблачные сферы;
Политика – труслива и подла -”
Над всем главенствует, все заменяет;
Исподтишка святоша направляет
Оружье дураков на мудреца;
И Выгода, чьей власти нет конца,
Чей слух не режет гром сраженья гулкий,
Разлегшись возле денежной шкатулки,
Сильнейшему слабейший подает.
О люди! Жалкий и виновный род!”

Вольтер. Орлеанская девственница // Вольтер. Поэмы.

Философские повести. Памфлеты. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С.76.

3. Григорій Сковорода – філософ просвітитель

Особливості української освіти і української філософії взагалі в класичній формі відбилися в житті і творчості Григорія Сковороди – видатного українського мислителя, поета, філософа, педагога, музиканта і співака. Залишивши осторонь сухий раціоналізм європейської філософії, український філософ зосередив свою увагу на проблемах змісту і мети людського буття у світі.

Григорій Савович Сковорода народився в 1722 році в селі Чернухи Лубенського повіту Київського намісництва, в сім'ї малоземельного козака. Початковій грамоті навчався в сільській школі, у мандрівних дяків. В 1738-1750 роках був студентом Києво-Могилянської Академії, із дворічною перервою, коли був у Петербурзі, у придворній капелі цариці Єлизавети. В 1750-1753 був у складі посольської місії, побував в Угорщині, Австрії, Польщі, Німеччині, познайомився з відомими вченими того часу. По поверненню на батьківщину 15 років займався викладацькою, просвітительською діяльністю, був ви-

кладачем поетики у Переяславському та Харківському колегіумах, мешкав у монастирях. В 1769 році залишив службу і став мандрівним філософом, переходив з одного села в інше, писав свої вірші, діалоги, притчі, сам переписував і розсилав своїм друзям. У будинку одного зі своїх друзів в 1794 році Григорій Сковорода вмер, заповідаючи написати на своїй могилі слова: “Світ мене ловив, та не піймав”. Сковороду називають українським Сократом. Відкинувши багатство, славу, мирські насолоди як ілюзорні цінності, філософ життям своєї показав людям шлях духовний, шлях внутрішнього самовдосконалення, дорогу до істини, добра і краси.

Антропоцентризм – головна особливість творчості Сковороди. Людина – початок і кінець його філософії. Саму філософії він визначає як спосіб самопізнання людини, його духовного буття. “Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен – головну мету, себто не кожен піклується про голову життя. Один піклується про черево життя, себто усі свої діла скеровує, щоб дати життя череву; інший – очам; інший – волоссю; інший ногам та іншим членам тіла; інший – одягам та подібним бездушним речам; філософія або любов до мудрості скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то і усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія”¹, стверджує Г. Сковорода, визначаючи своє життєве завдання в духовному народженні людини, у присвяті його у філософію.

Людина виділяється як центральна фігура і в онтологічній схемі Г. Сковороди. Буття є гармонія трьох мирів: Макрокосмосу – великого світу (вся реальність), мікрокосмосу – людини і Світу символічного – Біблія: “Первый есть всеобщий и мир обительный, где все рожденное обитает. Сей составлен из бесчисленных мыр-мыров и есть великий мыр. Другим два суть частный и малый мыры. Первый микрокозм, сиречь – мырик, мирок или человек. Второй мыр – символичный, сиречь Библия”². Кожний із трьох мирів складається із двох на-

¹ Українська культура. – Київ, Либідь, 1993. – С.171.

² Сковорода Г. Твори в двох томах. – Київ, 1961. – Т.1. – С.536.

тур: зовнішньої, видимої і внутрішньої, невидимої: “Видимая натура называется тварь, а невидимая – бог”¹; невидима натура, або бог всю тварину пронизує і містить. Пантеїзм світогляду Сковороди підтверджується його трактуванням світу як єдності двох начал природного, матеріального і духовного, божественного.

Людина, як і макрокосмос, є єдність двох початків: тілесного (земного, матеріального, рухливого, мінливого, гріховного) і духовного (божественного, невидимого, вічного, розумного, серцевого). Внутрішнє, духовне і є Бог у людині, суть його. Шлях до Бога, пізнання його і збагнення своєї внутрішньої природи для Сковороди те саме.

“Если строишь дом, строй для обеих существа твоего частей – души и тела. Если украшаешь и одъеиваешь тьло, не забывай и сердца. Два хльба, два домы и двъ одежды, два раза всего есть, всего есть по двое, затьем что есть два человека в человеке одном и два отца – небесный и земный, и два миры – первородный и временный, и два натуры – божественная и тьлесная... Естли ж оба сии естества вмьшатъ в одно и признавать одну толко видимую натуру, тогда-то бывает родное идолопоклонение; и сему-то единственно препятствует священная библия, находясь дугою, всю тльнь ограничевающего, и воротами, вводящими сердца наша в вьру богознания, в надежду господственной натуры, в царство мира и любви, в мир первородный”².

Багатство духовного світу людини філософ вбачає в багатозначному понятті – “серце” (філософію Сковороди тому називають “філософією серця”, підкреслюючи ірраціональний її характер; для порівняння: якщо в Європейській філософії вираженням сутності людини була завжди розум, то у вітчизняній – серце, як єдність чуттєво-емоційної, вольової і розумної душі людини). Серце людини, викликає Сковорода, ширше всіх сфер і небес: “О сердце! Бездонне, усіх вод та небес ширина... Яке ти глибоке! Усе обіймаєш й утримуєш, а тебе ніщо не вмщує!” Все в “зовнішній людині” залежить від цього зерна

¹ Сковорода Г. Твори в двох томах. – Київ, 1961. – Т.1. – С.16.

² Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни // Антология мировой философии. – К.: УМК ВО, 1991. – Т.1., ч.2 – С.262.

залежить усе дерево нашого життя”¹. Людина, його душа є активним початком у взаємозв'язку великого і малого світів.

З пояснення сутності світу і людини випливає своєрідне трактування процесу пізнання як самопізнання: “Если хотим измерить небо, землю и моря, должны, во-первых, измерить самих себе... собственною нашею мерою. А если наша, внутрь нас меры не сыщем, то чемъ измерить можем? А ен измерив себе прежде, что пользы знать меру в прочих тварях? Да и можно ли? Может ли слеп в доме своем быть прозорливым на рынке?..”². Оскільки мікросвіт повторює по своїй суті і структурі макросвіт, то можна пізнати одне через інше. Єдине, універсум, як початок, нескінченність, вічність, бога людина може пізнати все серцем, входячи в образ – символ. Гармонізація двох світів здійснюється за допомогою третього світу – світу символів – Біблії. Для Сковороди Біблія була своєрідною „аптекою”, покликаною лікувати щиросердечний стан, який не можна лікувати ніякими земними ліками, тому що “людина всієї Біблії і кінець, і центр, і гавань”.

Символізм – ще одна особливість філософії Сковороди. Філософ звертається до нас словом – притчею, словом – аллегорією, словом – мораліте (повчанням), розгортаючи тим самим традицію, розпочату мислителями Київської Русі. Своєрідність стилю Сковороди проявляється навіть у назвах його творів: “Сад божественных песней”, “Начальная дверь к христианскому добронравию”, “Наркисс. Беседа о том: познай себя”, “Беседа, нареченная двое”, “Диалоги, или разлогол о древнем мире”, “Разговор дружеский о душевном мире”, “Басни Харьковские”, “Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира”, “Икона Алкивиадская”, “Брань архистратита Михаила с Сатаною”, “Убогий Жайворонок”, “Потоп змиин”. Діалоговий стиль (діалог як продовження традиції античної філософії) багатьох творів Сковороди говорить про діалектичний, антидогматичний характер його філософії. Нам не даються готові істини, а показується, як істина народжується в розмові, суперечці. У притчі, у діалозі неоднозначність, сим-

¹ Українська культура. – Київ: Либідь, 1993. – С.174.

² Сковорода Г.С. Наркисс // Твори в 2-х т. – К., 1961. – С.41.

волістика образів дає читачеві волю в пізнанні, тлумаченні, розумінні їх, а через них світу і людини.

Діалоги Сковороди – це глибокі, драматичні, суперечливі роздуми над проблемами буття, сенсу життя людини. Вся творчість Григорія Сковороди пронизана гуманізмом і напруженим моральним пошуком. Щиросердний лад, внутрішня гармонія, чиста совість, серцевий спокій – ідеал самовдосконалення, до якого, на думку філософа, повинна прагнути людина. Це – умова щастя людини, гармонії і морального здоров'я суспільства. Сенс життя – у духовному, моральному вдосконаленні. У притчі “Убогий Жайворонок” Сковорода пише:

“Чистое сердце и дух веры – одно и то же
Какая польза тебе от полных закровов,
Если душа у тебя голодна и томима?
Наполни бездну, насыть сначала душу свою”

Філософ впрошує: “Но не легче ли тебѣ питатся одним зелієм суровим и притом имѣть мир и утѣшение в сердцѣ, нежели над изобильным столом сидѣть гробом повапленным, исполненным червей неусыпных, душу день и ночь без покоя угризающих? Не лучше ли покрыть тѣлишко самою нищею одеждою и притом имѣть серджце, в ризу спасенія и одеждою веселія одѣтое, нежели носить златотканное платьє и между тѣм таскать геенный огонь в душевном нѣдрѣ, печальми бѣсовских манѣров сердце опаляющій?”¹ – питання вічні і тому завжди сучасні. У пошуках відповідей на них варто іноді звертатися до духовного досвіду наших предків.

Завдання 1.

Прочитавши наступну притчу Г. Сковороди, спробуйте “розшифрувати” зміст використаних в ній символів, алегорій.

Яка мораль цієї притчі?

Григорій Сковорода

---

¹ Сковорода Г.С. Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни // Антология мировой философии. – К.: УМК ВО, 1991. – Т.1., ч.2 – С.262.

“Афанасій: Гдѣ ж щастія искать, естли оно ни тут, ни там, нигде

Григорій: Я еще младенцем выучил, выслушай басенку. Дѣд и баба здѣлали себѣ хату, да не прорубили ни одного окошка. Не весела хата. Что делать? По долгом размышлении, определено в сенать, итить за светом доставать. Взяли мѣх, разинули его в самый полдень перед солнцем, чтоб набрать, будто борошна, внести в хатку.

Здѣлав несколько раз, ест ли свѣтъ? Смотрят – ничего нѣтъ. Догадалась баба, что свѣтъ, как вино из мѣха вытекает. Надобно поскорѣ бѣжать с мѣхом. Бѣгучи на дверях оба сенаторы – один ногою, другой головою – зашиблись. Зашумѣл между ними спор. “Конечно ты выстарѣл ум”. – “А ты и родилась без него”. Хотѣли поход воспринять на чужие горы и грунта за свѣтом; помѣшал им странный монах. Он имѣл отроду лѣтъ только 50, но в сообщеніи свѣта великій был хитрец. “За вашу хлѣб и соль не должно секретной пользы утаить”, – сказал монах. По его совету старик взял топор, начал прорубывать стѣну с такими словами: “Свѣте веселнѣй, свѣте жизненнѣй, свѣте (повсѣместнѣй) свѣте присносущнѣй, свѣте нелицепрѣятнѣй, посьти и просвьти и освьти храмину сладкій свѣтъ, от того времени даже до сего дни начали в той странѣ созидать сѣтлыя горницы”.

Сковорода Г. С. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни // Антология мировой философии. – К., 1991. – Т.1 – Ч.2. – С.242-243.

Завдання 2.

*Прочитавши притчу, дайте відповідь на питання:
які філософські проблеми тут поставлені?
у чому зміст використовуваних тут символів?
яка мораль цієї притчі?*

Григорій Сковорода

Григорій: Премудрости дѣло в том состоит, чтоб уразуметь тое, в чем состоит щастіе...

Путник обходя разные земли и государства, лишился ног. Тут пришло ему на мысль возвратится в дом к отцу своему, куда он, опираясь руками, с превеликим трудом продолжал обратный путь свой. Наконец, доползши до горы, с которой виден уже был ему и дом отца его, лишился совсьм и рук. Отсель живое око его взирало с веселою жадністю через рьки, льса, сстремины, через пирамиды гор верхушки на блистающій издали замок, который был до отца его...

Между тьм, осмотрясь назад, увидъл нечаяно чудное и бѣдственное позорище: бридет слепец, прислушивается, ощупывает посохом то вправо, то влево, и будто пьян, и з дороги слоняется, подходит ближе, вздыхает. “Исчезоша в сууеть дніе наши...” “Пути твоя, господи, скажи ми...”...

Боюся, друг мой, чтоб не спугать тебя; кто ты таков? – спрашивал прозорливый.

34-й год путешествія моего... Необыкновенный жар солнечных лучей в Аравии лишил меня очей, и я слѣп уже возвращаюся к отцу моему

А кто твой отец?

Он живет в нагорном замкѣ, называемом (Миргород). Имя ему Ураній, а мое Практик.

Боже мой, что ты мне говоришь? Я твой родной брат, – воскичал просвѣщенный, я Обсерватор... После изобилного слез ізліянія слѣпец с орошенными очами говорил брату своему следующее:

Сладчайшій брате! По слуху слыхал я о тебѣ, а теперъ сердечное око мое видит тебя... Умилосердись, окончай мои бѣдствія, будь мнѣ наставником...

Жаль мне, – говорил светлоокій, что не могу тебѣ служить, любезная душа моя... Больше уже ни ходить, ни ползать по земле не могк...

За сим дѣло не стало, – сказал слѣпой, – ты мнѣ бремя легкое и любезное: возьму тебя, сокровище мое, на себя. Чистое око твое будь вѣчным тѣла моего // обладателем и всѣх моих удов головою... сядь на рамина мои и управляй мною, дражайшій господине и брате!

Сяду, брате мой, с охотою, дабы доказать нам истину написанного слова божія сего у приточника: “Брат от брата помо-

гаемый есть яко град тверд и высок, укрѣпляется же, яко основанное царство”. Теперь взгляните на дивное дѣла божее: из двух человек составлен один... Идет небывалый путник главнейшим // путем, ... с веселіем поднимается мирнаго на высоту города, обливает его свѣтлый и благовонный воздух, выходит безмятежная толпа миром и любовію дышащих жителей, плещущи руками, ожидая на крыльць, и пріемлет в нѣдра блаженного объятія сам ветхій деньми Ураній”.

Сковорода Г.С. Разговор пяти путников и истинном щастіи в жизни // Антология мировой философии. – К., 1991. – Т.1. – Ч.2. – С.234-236.

Поповніть свій словник наступними термінами:

Просвітництво, антисхоластична направленість, всепроникаючий розум, історичний оптимізм, етико-гуманістичний напрямок, теорія суспільного договору, теорія природного права, антропоцентризм, символізм, самопізнання, мікрокосм, макрокосм, концепція трьох світів і двох натур.

Перевірте себе, визначте вірні відповіді в наступних тестах:

1. Який термін визначений у наступній дефініції: «... історична епоха суть, яка складається у використанні людського розуму для реалізації соціального прогресу».

- а) Відродження.
- б) Просвітництво.
- в) Класицизм.
- г) Ренесанс.
- д) Постмодерн

2. Серед перерахованих видатних діячів Просвітництва виділіть англійських просвітителів.

- а) Локк
- б) Монтеск'є
- в) Толанд
- г) Маблі
- д) Руссо
- е) Шефтсбері

3. Серед перерахованих видатних діячів Просвітництва виділіть діячів французького Просвітництва.

- а) Вольтер
- б) Гете
- в) Ломоносов
- г) Руссо
- д) Лессінг
- е) Вольф

4. Серед перерахованих видатних діячів Просвітництва виділіть діячів німецького Просвітництва.

- а) Гете
- б) Локк
- в) Радіщев
- г) Лессінг
- д) Гердер
- е) Вольф

5. Серед перерахованих видатних діячів Просвітництва виділіть діячів російського Просвітництва.

- а) Гете
- б) Ломоносов
- в) Монтеск'є
- г) Радіщев
- д) Прокопович
- е) Чаадаєв

6. Серед перерахованих видатних діячів Просвітництва виділіть діячів українського Просвітництва.

- а) Вольтер
- б) Гете
- в) Сковорода
- г) Прокопович
- д) Туптало
- е) Кононович-Горбацький

7. Хто із просвітителів сформулював ідеї буржуазного лібералізму.

- а) Ш.Монтеск'є
- б) И.Гете
- в) М.Ломоносов
- г) Д.Локк
- д) Г.Сковорода

8. Хто із просвітителів був оголошений божевільним і пізніше написав «Апологію божевільного».

- а) Ф.Прокопович
- б) М.Ломоносов
- в) П.Чаадаєв
- г) Вольтер
- д) Г.Сковорода

9. Чия робота «Еміль, або про виховання» за вільнодумство була присуджена до спалення.

- а). Дж. Толанд
- б). Ж.Ж.Руссо
- в). Вольтер
- г). Г.Маблі
- д). Г.Лессінг

10. Які права людини просвітителі вважали «природними» і «невідчужуваними».

- а). Право на життя
- б). Право на творчість
- в). Право на власність
- г). Право на працю
- д). Право на свободу

11. Виділіть основну рису людини в концепції Г.Сковороди.

- а). Розум
- б). Достойнство
- в). Самопізнання
- г). Відчуття
- д). Діяльність

12. Хто був засновником центра Просвітництва в Україні – Києво-Могилянського колегіуму.

- а). Ф.Прокопович
- б). П.Могила
- в). Ф.Печерський
- г). И.Кроковський
- д). Д.Туптало

13. Кого із просвітителів називають українським Сократом.

- а). Ф.Прокопович
- б). М.Ломоносов
- в). П.Могила
- г). В.Мономах
- д). Г.Сковорода

14. Автор праці «Про дух законів».

- а). Ш.Монтеск'є
- б). Г.Маблі
- в). Дж. Локк
- г). И.Гердер
- д). Г.Лессінг

15. Як називається світогляд, який допускає Бога тільки як першопричину, першопитовх у природному порядку речей.

- а). деїзм
- б). пантеїзм
- в). теїзм
- г). панлогізм
- д). фетишизм

16. Автор «Оратора Могилянського».

- а). Ф.Прокопович
- б). М.Ломоносов
- в). П.Могила
- г). І.Гизель
- д). І. Кононович-Горбацький

17. Що означає освічена людина у слов'янській традиції.

- а). творча
- б). мудра
- в). така, яка має багатий життєвий досвід
- г). добра
- д). ерудована

18. У чому просвітителі бачили головний шлях перетворення суспільства.

- а). революція
- б). війна
- в). віра в бога
- г). моральне виховання
- д). класова боротьба

19. У кого з відомих просвітителів вчився відомий російський просвітитель Михайло Ломоносов?

- а). Ф.Прокопович
- б). Вольтер
- в). Х. Вольф
- г). И. Гизель
- д). Ш. Монтеск'є

20. Виділіть характерні риси філософії і ідеології Просвітництва.

- а). всепроникаючий розум
- б). теоцентризм
- в). віра в бога
- г). історичний оптимізм
- д). ірраціоналізм

Тема: ЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

План

1. Німецька класична філософія

1.1. Критична філософія І. Канта

1.2. Філософія “Я” І.Г. Фіхте

1.3. Естетичний пантеїзм Ф. Шеллінга

1.4. Розвиток діалектичного методу у філософії Г. Гегеля

1.5. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха

2. Філософія марксизму

2.1. Основні особливості марксистської філософії

2.2. Розробка ідей марксизму в працях Г.В. Плеханова і

В.І. Леніна

2.3. Марксизм у ХХ столітті

1. Німецька класична філософія

В європейській філософії ХІХ століття не можна виділити єдиної, головної ідейної течії; для неї характерні плюралізм світоглядних напрямків, філософських шкіл, інтенсивність теоретичних суперечок. Поряд із традиційним європейським раціоналізмом, у другій половині ХІХ століття з'являються ірраціоналістичні вчення в особах А. Шопенгауера, Серена К'єркегора, Фрідріха Ніцше (коротку характеристику їх вчення дивіться в темі “Філософія ХХ століття”). В даному розділі ми охарактеризуємо дві школи, дві ідейні течії, які багато в чому близькі одна одній і в той же час протилежні, являють собою дві грані одного і того ж процесу. В ХІХ столітті в Європі буржуазний спосіб виробництва розвивається вже на власній основі, здобуваючи класичні риси. Класичні (завершені) форми буття породжують класичну філософію – німецька класика. Але в той же час, момент завершеності – це початок кризи, коли явно проявляються основні протиріччя. Однією з форм відбиття кризи європейської буржуазної культури і став марксизм.

Німецьку класичну філософію можна назвати революцією у сфері духу, тому що вона дала поштовх, підготувала методологічну базу для формування нової релятивістської наукової кар-

тини світу. Кожен з відомих представників цієї школи створив свою неповторну філософську систему, яка претендує на певну завершеність і енциклопедизм.

1.1. Критична філософія І. Канта

Іммануїл Кант (1724-1804) – основоположник німецької класичної філософії народився, більшу частину життя прожив і вмер у місті Кенігсберзі. Він був сином скромного сідельного майстра, закінчив гімназію, місцевий університет, потім 9 років працював домашнім учителем в різних містах Східної Пруссії. В 1755 році І. Кант як приват-доцент почав читати лекції по метафізиці і природничих науках у Кенігсберзькому університеті. Не маючи постійного доходу, в 1765 році філософ змушений був погодитися на скромну посаду помічника бібліотекаря при кенігсберзькому королівському замку. І тільки у віці 46 років Кант стає професором університету, пізніше він був деканом факультету і двічі ректором університету. І. Кант був зразком педантичності і пунктуальності. Строгий, до дріб'язків продуманий розпорядок життя його був спрямований на те, щоб зміцнити слабке від народження здоров'я і направити всі сили на наукову діяльність.

У творчості Канта виділяються два періоди: **“докритичний”** (до 1770 року) і **“критичний”**. Для першого періоду розвитку філософії Канта характерні запозичення і еkleктичне з'єднання ідей Лейбніца і Вольфа. Кант виявляє значну зацікавленість до питань космології і космогонії, висловлюючи в цій області новаторські і діалектичні ідеї і гіпотези: ідею про вповільнення обертання Землі внаслідок морських припливів; **космогенну гіпотезу утворення Сонячної системи** з дифузійної газопилової матерії. В роботі “Загальна природна історія і теорія неба” Кант стверджує, що Сонячна система (як і інші космічні системи), не існувала вічно і не була створена всевишнім, а утворилася “природним шляхом”. Розсіяні матеріальні частки (холодне пилове скупчення) внаслідок тяжіння утворили величезну хмару, усередині якої притягання і відштовхування породили вихрі і кулясті згустки, які нагріваються від тертя. Це були майбутні Сонце і планети.

В “критичний” період формується своєрідна філософська система Канта, основні ідеї якої викладені в трьох критиках: “Критика чистого розуму” (1782), “Критика практичного розуму” (1788) і “Критика здатності судження” (1790). Чому філософію Канта називають критичною? Кого і що критикує Кант? Головним завданням своєї філософії Кант вважає критичний аналіз пізнавальних здатностей суб'єкта. На початку свого філософствування він ставить три питання:

Що я можу знати?

Що я повинен робити?

На що я можу сподіватися?

Ці три питання знання, моральності і віри концентруються в одному головному: ***Що таке людина і чим вона може сама стати?***

Кант поставив і глибоко розробив ***проблему активності суб'єкта в пізнанні***. Свідомість людини не пасивно споглядає об'єкт, а творить, конструює його, повідомляючи пізнавальному предмету ту форму, у якій він може пізнаватися – форму загального і необхідного знання. Звідси слідує висновок: образ речі і сама річ поза нашою свідомістю не те саме і можуть істотно відрізнитися, тому, речі як такі залишаються ***непізнаними “речами в собі”***. На підставі твердження про суб'єктивний характер образу Кант робить висновок про неможливість пізнання світу (агностицизм). Але як у такому випадку можливе наукове знання, яке має ознаки загальності і необхідності? Цю проблему Кант вирішує, звертаючись до ***апріорізму*** (аргіогі – знання, яке передує досвіду і незалежне від нього). У свідомості людини, по Канту є апріорні логічні форми, за допомогою яких можливе загальне (чисте) теоретичне знання. Такі форми Кант називає трансцендентальними¹.

Інтелектуальні здатності суб'єкта розвиваються на трьох рівнях: чуттєвість, розсудок, розум. Всяке людське пізнання, – пише Кант – починається зі споглядань, переходить від них до понять і

---

¹ Трансцендентальне (від лат. Transcendens – те що переступає, виходить за межі) – те, що знаходиться за межами емпіричного буття; у Канта – за межами досвіду.

закінчується ідеями”¹. Кожному рівню відповідають свої апріорні форми організації знання, свій розділ гносеології і галузь науки, яке переважно використовує ці форми (дивись схему 10).

В основі розсуду 12 основних категорій, що організують знання на цьому рівні (дивись схему 11). Вони підрозділяються на математичні (кількісні та якісні) та динамічні (відношення та модальності).

На рівні розуму можливий вищий синтез знання і збігу протилежностей. Протиріччя пізнання Кант називає **антиноміями**². В космології (вчення про світ) Кант виділяє чотири основних антиномії (дивись схему 12).

Використовуючи антиномії розуму, Кант висловлює геніальні діалектичні ідеї і здогадки про протиріччя як джерело розвитку не тільки пізнання, але і світу в цілому.

Схема 10

Апріорні форми пізнання по Канту

Пізнавальні здатності суб'єкта	Чуттєвість здатність сприймати почуттями, споглядати об'єкт	Розсудок здатність розуму до категоріального пізнання	Розум прагнення мислячої свідомості до повноти наукового синтезу, до ідеалу пізнання; здатність до утворення ідей
Розділ гносеології, яка вивчає вид пізнання	Трансцендентальна естетика (від естетис – здатність сприймати почуттями)	Трансцендентальна аналітика	Трансцендентальна діалектика
Апріорні форми, характерні для даного рівня пізнання	Простір і час – чисті форми споглядання, які спричиняють загальність і необхідність математичного знання	Категорії В основі розуму 12 основних категорій, які організують знання на цьому рівні (див. схему 11)	Ідеї В основі розуму три головні ідеї: <i>Психологічна</i> – ідея душі. <i>Космологічна</i> – ідея світу. <i>Теологічна</i> – ідея бога (див.: схему 12)

¹ Див.: Кант И. Сочинения в 6-ти томах. – М.: 1963-1966. – Т.3. – С.591.

² Антиномія – поєднання висловів про предмет, що обопільно суперечать, які допускають однакове переконливе логічне обґрунтування.

Галузь знання, яка використовує даної апріорної форми	Математика В основі геометрії – просторові уявлення; алгебри – тимчасові ряди чисел і величин	Теоретичне природознавство	Філософія
---	---	-----------------------------------	------------------

Схема 11

Система апріорних категорій розуму по Канту¹

Математичні (однорідні)	Категорії кількості Єдність Безліч Загальна цілісність	Категорії якості Реальність Заперечення Обмеження
Динамічні (різномірні)	Категорії відносини Субстанціональність і присущність (акцидентальність) Причинність Взаємодія	Категорії модальності Можливість Існування Необхідність і випадковість

Схема 12

Антиномії космологічної ідеї по Канту²

	Тезис	Антитезис
Математичні антиномії	1. Світ має початок (межу) у часі і просторі	Світ у часі і просторі нескінченний
	2. Усе у світі складається із простого	Немає нічого простого, все складне
Динамічні антиномії	3. У світі існують вільні причини	Немає ніякої свободи, усе є природа
	4. В ряду причин світу є якась необхідна сутність	У цьому ряді немає нічого необхідного; усе в ньому випадкове

¹ Див.: Нарский Н. С. Западно-европейская философия XIX века. – М., Высшая школа, 1976. – С.61.

² Див.: Кант И. Критика чистого разума // Антология мировой философии. – К., 1992. – Т.1. – Ч.3. – С.13.

У центрі Кантівської філософії стоїть людина, її гідність і її доля. В “Критиці практичного розуму” Кант викладає оригінальну **етичну теорію**. Вихідним принципом етики Канта є принцип гуманізму, який стверджує, що всяка особистість – самоціль і ні в якому випадку не повинна розглядатися як засіб здійснення яких би то не було завдань, хоча б це були завдання загального блага. Основний закон етики – **категоричний імператив** (формальне внутрішнє веління, обов'язкове для кожного індивіда): “...поводься згідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом”¹. Вчинок людини, по Канту, є моральним, якщо він зроблений єдино з поваги до морального закону. В випадку конфлікту між людськими пристрастями і моральним законом Кант вимагає безумовного підпорядкування моральному боргу.

1.2. Філософія І. Г. Фіхте

Йоганн Готлиб Фіхте (1762-1814) – другий, після Канта, представник класичного німецького ідеалізму, буржуазний демократ, жагучий патріот і гуманіст, суб'єктивний ідеаліст волюнтаристсько-етичного напрямку, сміливий новатор, який свідомо взявся за побудову теорії діалектики в сучасному нам розумінні цього терміна.

Фіхте народився в бідній селянській сім'ї, і лише неабиякі його здібності і випадкові обставини (підтримка титулованого мецената) дали йому можливість отримати освіту в університетах Ієни і Лейпцигу. Далі Фіхте займався викладанням (був професором Енського і Берлінського університетів, ректором Берлінського університету), філософською творчістю, всю життя був у гущавині суспільно-політичних подій. Це був філософ-пророк, проповідник і вихователь. Сучасники відзначали його безкомпромісність, чесність, прямолінійність, велику силу волі і працьовитість.

Своїм філософським вчителем Фіхте вважав Канта. У душі Кантівської філософії написаний його перший твір – “Досвід

---

¹ Див.: Кант И. Критика практического разума // Соч. в 6-ти томах. – М., 1963-1966. – Т.4. – Ч.1. – С.279.

критики всякого одкровення”, опублікований в 1791 році анонімно і який зробив Фіхте відомим філософом. Інші роботи: “Науковчення”, “Про призначення людини”, “Замкнута торговельна держава”, “Ясне як сонце, повідомлення широкій публіці про справжню сутність новітньої філософії. Політика примусити читачів до розуміння”.

Філософію Фіхте вважав фундаментом всього наукового знання – “Науковчення”, наукою наук і джерелом людської могутності, тому що вона вивчає загальні методи і форми пізнання, займається обґрунтуванням всякого знання взагалі.

Центральна проблема філософії Фіхте – воля. Він стверджував, що принцип нашого життя є “абсолютна свобода волі”. Розвиваючи кантівські ідеї про активність суб’єкта в пізнанні, бажаючи звільнити суб’єкт від будь-якої зовнішньої визначеності, **Фіхте починає свою філософію із самосвідомості особистості, з “Я”.** В акті самосвідомості людина народжує свій дух, свою волю, творить не тільки себе, але і світ навколо себе. Разом із самосвідомістю (“Я єсмь”, “Я сам роблю себе”) покладається і його протилежність – “не-Я” (“Відчуження Я”), а також їх синтез в абсолютному суб’єкті. “Пульсація”, збіг і розпадання цих протилежностей – основа буття по Фіхте, а також метод його пізнання. Таким чином, Фіхте розкрив внутрішню структуру одного з головних законів діалектики – закону єдності і боротьби протилежностей, почавши спробу об’єднати усередині активного, вільного, творчого суб’єкта буття і свідомість, практичне і теоретичне, природу і людину, суспільство і особистість. Розвиток суспільства, наприклад, Фіхте, представляє як процес відчуження Я в сферу культури і у той же час прагнення знову злитися, прийти до тотожності із собою. Однак повне досягнення цього ідеалу неможливе, тому що це було б припиненням усякої діяльності; тому людська історія – нескінченне наближення до ідеалу. Фіхте розглядає нації як колективні особистості, кожна з яких має своє особливе призначення. Ця ідея була однією з основних в європейському романтизмі і отримала розвиток у Ф. Шеллінга.

1.3. Естетичний пантеїзм Ф. Шеллінга

Фрідріх Вільгельм Йосип Шеллінг (1775-1854) – представник німецького класичного ідеалізму, який розробив діалектику природи, вчення про абсолют, створив оригінальну естетику, яка сприяла “естетизації” філософської думки, зробив значний вплив на натуралістів, поетів-романтиків, філософів ірраціоналістичного напрямку.

Ф. Шеллінг народився в сім’ї лютеранського пастора, учився на теологічному факультеті Тюбінгенського університету разом з Гельдерліном і Гегелем; викладав в Йенському, Ерлангенському, Мюнхенському, Берлінському університетах. Основні роботи: “Про міфи”, “Про Я як принцип філософії”, “Про світову душу...”, “Перший начерк системи натурфілософії”, “Система трансцендентального ідеалізму”, “Бруно, або про божественний природний принцип речей”, “Філософія і релігія”, “Філософські дослідження про сутність людської волі...”.

Першоосною буття, по Шеллінгу, є абсолют – як тотожність суб’єктивного і об’єктивного, духовного і природного, що утримує в собі можливість всіх взагалі визначень. Абсолют у такій же мірі народжує Всесвіт, у який творить його художник; а Всесвіт – тотожність абсолютного організму і абсолютного твору мистецтва (система естетичного пантеїзму).

Природа як породження абсолюту, як доцільне, як форма несвідомого життя розуму перебуває в постійному розвитку. Джерелом “нескінченної діяльності” природи служить взаємодія протилежно спрямованих сил. Використання діалектичного принципу протиріччя у вивченні природи дозволило Шеллінгу зробити ряд геніальних здогадів, які пізніше були підтверджені в природознавстві: наприклад, про єдність електричних і магнітних процесів, про єдність процесів збудження і гальмування в психіці і ін.

Вищим етапом розвитку абсолюту, поверненням його до самого себе є не соціальна і моральна дія, а **художня творчість**; а найбільш доконаним способом пізнання – естетичне споглядання (інтуїція). В художній діяльності і у творі мистецтва досягається “нескінченність” – ідеал, не досяжний ні в теоретичному пізнанні, ні в моральному діянні. Художник –

це геній, тобто “інтелігенція”, діє як природа; у ньому вирішується протиріччя, нездоланне ніяким іншим шляхом. Відповідно філософія мистецтва у Шеллінга є “органом” (зряд-дям) філософії і її завершенням.

1.4. Розвиток діалектичного методу у філософії Г. Гегеля

Філософія Гегеля – завершення і вище досягнення німецького класичного ідеалізму. Розвиваючи, вдосконалюючи діалектичний метод, Гегель застосував його для вивчення природи, суспільства і людини. Джерелом, розвитку по Гегелю є дух, але Гегель, за словами К. Маркса, у діалектиці ідей геніально вгадував діалектику речей.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) народився в сім'ї знатного чиновника, отримав освіту в гімназії і Тюбінгенському теологічному університеті. Студентські роки майбутнього філософа збіглися з великими політичними подіями. Він захоплено зустрів Французьку революцію; разом із Шеллінгом і Гельдерліном брав участь у символічній посадці “дерева волі” в 1791 році. Пізніше Гегель писав про Французьку революцію: “Це був чудовий схід сонця. Всі мислячі істоти святкували цю епоху. В той час панувало піднесене, зворушливе почуття, світ був охоплений ентузіазмом, начебто лише тепер наступило дійсне примирення божественного зі світом”¹. Після закінчення навчання Гегель працює домашнім учителем у Берні і Франкфурті-на-Майні, викладає в Йенському, Гейдельберзькому і Берлінському університетах, читає лекції по філософії релігії, філософії історії, логіці, натурфілософії, антропології, психології, філософії права, естетиці. Улітку 1831 року знаменитий філософ зненацька вмирає від холери. Основні роботи: “Феноменологія духу”, “Наука логіки”, “Енциклопедія філософських наук”, “Філософія права”; померт-но по лекційних записах були видані: “Філософія історії”, “Лекції по естетиці”, “Лекції по історії філософії”.

Основні положення філософії Гегеля:

¹ Див.: Гегель Г.В. Сочинения в 14-ти томах. – М., - Л., 1929-1959. – т.VIII. – С.414.

Філософія Гегеля – це об'єктивний ідеалізм. Першоосновою світу є Абсолютний Дух (*“Абсолютна ідея”*).

Завдяки саморозвитку абсолютної ідеї світ перебуває в безперервній і постійній зміні, розвитку. Вивчаючи особливості саморозвитку духу, Гегель уперше представив діалектику як теорію розвитку і метод пізнання у систематичному вигляді, сформулювавши основні принципи, закони і категорії діалектики. Розвиток Гегель розуміє не як простий кількісний ріст, а як складний суперечливий процес: “Всі речі суперечливі в самих собі... Протириччя є корінь всякого руху і життєдіяльності; лише, оскільки щось має в самому собі протириччя, воно рухається, має імпульс і діяльність” (закон єдності і боротьби протилежностей).

Системоорганізуючим принципом у Гегеля є **принцип тріади**. В кожному явищі, процесі виділяються три основних стадії:

- теза → перший етап, вихідний пункт розвитку;
- антитеза → другий етап, перехід на противагу, “заперечення” тези;
- синтез → третій етап, поєднання двох колишніх у новій якості, повернення нібито до початку, замикання кола.

Ця логічна схема є основою закону заперечення заперечення.

У саморозвитку абсолютної ідеї Гегель виділяє три етапи і відповідно три частини свого вчення:

(Теза). **Ідея існує у формі чистих логічних сутностей – логіка.**

(Антитеза). **Ідея “відчужує” себе в природу, “Вирішується із сама себе вільно відпустити себе в якості природи” – філософія природи.**

(Синтез). **Ідея повертається в себе; у суспільстві, у свідомості людини вона пізнає саму себе і існує в різних формах конкретного духу – філософія духу.**

За принципом тріади систематизовані і логічні поняття (категорії). Логіка у Гегеля представлена як діалектика; тобто

---

¹ Див.: Гегель Г.В. Сочинения в 14-ти томах. – М., – Л., 1929-1959. – т.VIII. – С.414.

поняття в нього існують не в застиглому і ізолюваному вигляді, а як рухливі, суперечливі, перехідні одна в одну логічні сутності.

Історію Гегель представляє як процес сходження духу по щаблях свободи (свобода розуміється як інтелектуальна свобода думки, духу) і виділяє три головних щаблі: (дивись схему 13).

Схема 13

Перша	→ Східний мир	————→	деспотія, свобода деспота, “вільний один”
Друга	→ Античний мир (Стародавній Греція і Рим)	————→	демократія і аристократія, “деякі вільні”
Третя	→ Германський мир (Християнський мир)	————→	істинна монархія: “усі вільні”, тому що всі усвідомлюють свою духовну сутність

В трьох вищих формах самосвідомості “абсолютного духу” – мистецтві (дух споглядає себе в почуттєвих образах), релігії (дух переживає себе в самозаглибленні, в уявленнях), філософії (дух мислить себе в наукових поняттях) завершується всесвітня історія, і світовий розум повністю усвідомлює себе і самозадовольняється. Це замкнутість системи Гегеля, можливість завершення розвитку суперечить його діалектичному методу, відповідно до якого все у світі піддається нескінченному становленню, зміні розвитку.

Філософія Гегеля вплинула на духовну культуру, науку, філософію, стала одним з теоретичних джерел марксизму.

1.5 Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха

Людвіг Андреас Фейєрбах (1804-1872) – німецький філософ-матеріаліст, атеїст. Його матеріалістична філософія стала запереченням класичного німецького ідеалізму, залишившись, однак в рамках старої історичної форми матеріалізму (метафізичний матеріалізм). Філософія Фейєрбаха дуже вплинула на

формування поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса, ставши одним з теоретичних джерел марксизму.

Людвіг Фейєрбах – син відомого адвоката, після закінчення гімназії вчився на теологічному факультеті Гейдельберзького університету. Незадоволений догматичним характером викладання, переїжджає у Берлін, де слухає лекції Гегеля. В дусі гегелівського ідеалізму пише і захищає в Ерлангенському університеті дисертацію “Про єдиний, загальний і нескінченний розум”. За книгу “Думки про смерть і безсмертя”, де заперечував безсмертя душі, відсторонений від викладання. З 1836 року жив у селі Брукберг, де його дружина була співвласницею невеликої порцелянової фабрики. Після смерті дружини переселився в Рехенберг і останні роки життя провів у жорсткій нужді. Основні роботи: “До критики філософії Гегеля”, “Сутність християнства”, “Попередні тези до реформи філософії”, “Основні положення філософії майбутнього”.

Головним предметом своєї філософії Фейєрбах вважає людину (звідси антропологічна напруженість його філософії). “Нова філософія, – пише він, – перетворює людину, включаючи і природу як базис людини, у єдиний універсальний і вищий предмет філософії, перетворюючи, таким чином, антропологію, в тому числі і фізіологію, в універсальну науку”¹. Людина персоніфікує єдність буття і мислення, тому що є одночасно і матеріальним об'єктом і мислячим суб'єктом. **Антропологізм Фейєрбаха** ґрунтується на біологічній, а не на соціальній трактовці людини.

Матеріалістичний і атеїстичний світогляд Л. Фейєрбаха проявився в його критиці ідеалістичної філософії і релігії. Філософ **проаналізував гносеологічні, соціальні і психологічні причини релігійного світогляду**, вважаючи психологічні причини головними. “Людина, – пише Фейєрбах, – вірить у богів не тільки тому, що в неї є фантазія і почуття, але також і тому, що в неї є прагнення бути щасливою. Вона вірить у блаженну істоту не тільки тому, що вона має уявлення про блаженство, але і тому, що вона сама хоче бути блаженною; вона вірить у довершену істоту тому, що вона сама не бажає вмер-

---

¹ Див.: Фейєрбах Л. Избран. филос. произв. в 2-х т. – М., 1955. – т.1. – С.202.

ти⁴¹. Таким чином, за твердженням Фейєрбаха не бог створив людину, а людина – бога; у релігії мінливим образом відбита сутність людини.

Критикуючи ідеалізм Гегеля, Фейєрбах не сприйняв діалектичні ідеї німецької класичної філософії і залишився на позиції старого механістичного матеріалізму. Нова форма матеріалізму була створена основоположниками марксизму.

Перевірте себе. За 20 – 25 хвилин дайте відповідь на наступні запитання.

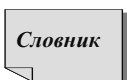
80% правильних відповідей – Відмінний результат!

1. Назвіть основних представників німецької класичної філософії.
2. Кого вважають родоначальником німецької класичної філософії?
3. І. Кант формулює три запитання, на які відповідає філософія: Що Я можу знати? Що Я повинен робити? На що Я можу сподіватися? В якому головному питанні концентруються всі три?
4. Який зміст вкладає І. Кант у поняття «річ у собі»?
5. Напрямок в гносеології, який визнає наявність у суб'єкта деяких знань до досвіду?
6. І. Кант виділяє три рівні пізнання: чуттєвість, розсудок, ... Який третій рівень?
7. Основу розуму по Канту становлять три головних ідеї. Які це ідеї?
8. Як І. Кант називає збіг протилежностей на рівні розуму?
9. Як І. Кант формулює принципи гуманізму?
10. Як І. Кант називає моральний закон?
11. Основна категорія філософії І. Фіхте?
12. Що є основою буття по Шеллінгу?
13. Вища форма самовираження Абсолюту по Шеллінгу?
14. Що по Гегелю є першоосновою світу?
15. Системотворюючим принципом у Гегеля є триада: «Теза – Антитеза – ....». Продовжить.

¹ Див.: Там же. – Т. II. – С. 713.

16. Три етапи людської історії по Гегелю.
17. Три форми самосвідомості абсолютного духу у філософії Г. Гегеля?
18. Яку науку Л. Фейєрбах вважав універсальною?
19. Хто був автором відомої космогонічної гіпотези, відповідно до якої Сонячна система з'явилася з пилоподібної хмари?
20. Хто з філософів досліджував гносеологічні і психологічні корені релігії?

Поповніть свій словник:

космогонічна гіпотеза, апріоризм, трансцендентальне, «річ у собі», чуттєвість, розсудок, розум, антиномії чистого розуму, естетичний пантеїзм, абсолютна ідея, тріада, антропологічний матеріалізм.

2. Філософія марксизму

2.1. Основні особливості марксистської філософії

Марксизм як економічна, соціально-політична, філософська теорія, ідеологія пролетаріату виник в 40-і роки XIX століття в Німеччині, у відповідь на суспільну потребу в теоретичному обґрунтуванні нового суспільно-політичного руху – робітничого руху. основоположники марксизму Карл Маркс і Фрідріх Енгельс були не тільки теоретиками, але і організаторами боротьби пролетаріату за свої права.

Карл Генріх Маркс (1818-1883) народився в сім'ї адвоката, після закінчення Трірської гімназії вчився на юридичному факультеті Боннського і Берлінського університетів, де займався в основному історією і філософією. По закінченні Берлінського університету одержав диплом доктора філософії. Робота в "Рейнській газеті", де Маркс був редактором, дозволила йому вивчити реальні процеси життя і дійти висновку про провідну роль економічних відносин у суспільному житті. В 1843 році Маркс одружився на подрузі дитинства Женні фон Вестфален, яка стала йому вірним помічником і соратни-

ком. Влітку 1844 року в Парижі відбулася історична зустріч Маркса і Енгельса, на якій з'ясувалася єдність їх поглядів і життєвих цілей, і почалася віддана дружба, яка тривала потім сорок років. Маркс за свої демократичні погляди і революційну діяльність все життя був переслідуваний владою, жив у Франції, Бельгії, Великобританії. Скрізь він займався організацією соціалістичного, комуністичного руху і науковою працею. Помер Маркс від тяжкої хвороби в 1883 році і був похований у Лондоні.

Основні роботи Карла Маркса: “До критики Гегелівської філософії права”, “Економічно-філософські рукописи”, “Святе сімейство”, “Тези про Фейєрбаха”, “Німецька ідеологія», “Убогість філософії”, “Маніфест Комуністичної партії», “Класова боротьба у Франції”, “Капітал”, “Критика Готської програми”.

Фрідріх Енгельс (1820-1895) народився в сім'ї текстильного фабриканта, вчився в школі, потім у гімназії. На настійну вимогу батька змушений був залишити гімназію за рік до закінчення і зайнятися вивченням комерційної справи. В 1838-44 роках працював у торговельній конторі, відбував військову повинність, попутно займаючись самоосвітою. В 1842-44 роках переходить із революційно-демократичних до комуністичних позицій. Після зустрічі з К. Марксом він включається в активну діяльність по поширенню нового світогляду. Разом з Марксом вони пишуть ряд робіт, які обґрунтовують комуністичний рух. Енгельс поєднав наукову працю, революційну діяльність і роботу на підприємствах своєї сім'ї. Завдяки останній він мав можливість допомагати сім'ї Маркса, яка дуже часто терпіла нестатки. Після смерті К. Маркса Енгельс продовжив гігантську працю по підготовці до видання другого і третього томів “Капіталу”, написав ряд своїх оригінальних творів, вів активну пропаганду марксизму. Помер Енгельс в 1895 році. Відповідно до його волі, після кремації урна з його прахом була опущена в море біля Істборна, улюбленого місця відпочинку Енгельса на південному березі Англії.

Основні роботи Ф. Енгельса: “Положення робітничого класу в Англії”, “Святе сімейство», “Німецька ідеологія», “Маніфест Комуністичної партії», “Анти-Дюринг”, “Діалекти-

ка природи”, “Походження сім’ї, приватної власності і держави”, “Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії”.

Головна ідея марксизму – ідея революційного практичного перетворення людиною світу. Із цієї головної ідеї випливають основні особливості марксистської філософії.

Філософія марксизму – це **діалектичний матеріалізм**. Революційна теорія взяла на озброєння революційний діалектичний метод, відповідно до якого все у світі піддається зміні і розвитку. В матеріалістичній діалектиці джерелом розвитку світу є не дух, ідея (як було представлено в класичному ідеалізмі), а сам світ, реальні протиріччя, які об’єктивно існують у ньому. Саморозвиток світу є причиною розвитку пізнання, духу, а не навпаки. Таким чином, виключивши ідею творця, деміурга, а також думку про зовнішнє першоджерело розвитку світу Маркс і Енгельс відобразили об’єктивний світ (матерію) як саморухомий процес, перебороли метафізичний, механічний характер матеріалізму і створили нову історичну форму матеріалізму – діалектичний матеріалізм.

Ідея революційної зміни світу дозволила по новому представити процес пізнання. **Активність суб’єкта в пізнанні розуміється не як теоретична, а, насамперед, як практична активність.** Людина пізнає об’єкт, включаючи його в сферу своєї практичної життєдіяльності і у практиці доводить істинність, об’єктивність свого пізнання. Раніше пізнання і практика розглядалися як два різнопланових, протилежних роду діяльності. Об’єднавши їх, ввівши категорію “практика” у гносеологію Маркс і Енгельс представили нове діалектико-матеріалістичне трактування основних протиріч процесу пізнання (докладніше про це в темі “Гносеологічні проблеми у філософії”).

К. Марксом і Ф. Енгельсом уперше було здійснене **матеріалістичне пояснення історії**, відповідно до якого дійсні причини історичного розвитку лежать не в сфері духу, держави, права, моралі, а в сфері реальної практичної життєдіяльності людей. Якщо у Гегеля історія представлена як процес саморозвитку і самопізнання світового духу, то в марксизмі розвиток суспільства – це природничо-історичний (тобто, той,

який відбувається по об'єктивних законах) процес зміни способів виробництва або суспільно-економічних формацій. Ще в одній з ранніх своїх робіт “До критики гегелівської філософії права” К. Маркс доходить висновку; що не держава визначає громадянське суспільство, а навпаки, громадянське суспільство (тобто сукупність живих людських індивідуумів, їх практична діяльність) визначає державу, тобто економіка в остаточному підсумку визначає політику.

Суспільний прогрес, зміст і мета історії трактується в марксизмі як процес присвоєння людиною власної справжньої людської сутності в результаті приречення всіх форм відчуження¹ цієї сутності. Якщо Гегель знищення відчуження трактує як духовний акт, який здійснює філософ (уособлення універсального розуму); Фейєрбах корінь зла бачить у релігійному відчуженні, то Маркс головним видом відчуження вважає відчуження праці. Комуністичний ідеал в марксизмі – це знищення відчуження, тобто перетворення праці в процес вільної, творчої самореалізації людини. Знищення приватної власності К. Маркс вважав за необхідною, але не достатньою умовою руху до комунізму. Із революційно-практичної позиції трактується і сутність самої філософії. Філософія, згідно Марксу, приходить у цей світ не для чистого споглядання, а для зміни, перетворення його. У знаменитій 11-ій тезі, в “Тезах про Фейєрбаха” Маркс пише: ***“Філософи лише різними способами пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його”².***

2.2. Розробка ідей марксизму в працях Г.В. Плеханова і В.І. Леніна

Марксизм як ідеологія робітничого класу вдосконалювався в нерозривному зв'язку з розвитком міжнародного комуністичного руху і швидко поширювався в Європі і в усьому світі. Йосип Діцген, Франц Мерінг, Поль Лафарг, Август Бебель,

---

¹ Відчуження – перетворення діяльності людини і її результатів в самостійну силу, пануючу над людиною і ворожу йому.

² Див.: Маркс К. Тезиси о Фейєрбахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.3. – С. 4.

Карл Каутський, Едуард Бернштейн, Антоніо Лабріора, Дмитро Благоев і інші мислителі і діячі робітничого руху багато зробили для розвитку і популяризації ідей марксизму. В Росії першим відомим марксистом був Г.В. Плеханов, а з В.І. Леніним пов'язують новий етап у розвитку марксизму.

Георгій Валентинович Плеханов (1856-1918) народився в дрібнопомісній дворянській сім'ї, закінчив військову гімназію у Воронежу, два роки вчився в гірничому інституті в Петербурзі, звідки змушений був піти, тому що вступив на шлях активної революційної боротьби. Спочатку брав участь у русі народників, а пізніше став переконаним марксистом, виступив з рішучою критикою ідеології народництва. З 1880 по 1917 рік жив в еміграції. В Женеві він створив першу російську марксистську організацію – групу “Звільнення праці”, перевів програмні роботи К. Маркса і Ф. Енгельса на російську мову, був активним учасником II-го Інтернаціоналу, брав участь у створенні газети “Іскра”. На II-му з'їзді РСДРП розійшовся з більшовиками в питанні про методи революційної боротьби і строки соціалістичної революції. Помер Г. Плеханов у Росії, не підтримавши ні соціалістичну революцію, ні контрреволюційний рух.

В своїх працях: “Соціалізм і політична боротьба”, “Наші розбіжності”, “До питання про розвиток моністичного погляду на історію”, “Про матеріалістичне розуміння історії”, “До питання про роль особистості в історії”, “Нарис по історії матеріалізму”, “До шістдесятої річниці смерті Гегеля”, “М. Чернишевський” і інших Г. Плеханов виступив не тільки як популяризатор марксизму, а і як оригінальний філософ, який обґрунтував ряд цікавих ідей в області історії, соціології, соціальної психології, естетики, релігії і атеїзму.

Г. Плеханов, називаючи матеріалістичну діалектику “алгеброю прогресу”, застосовував цей метод для аналізу сучасних йому суспільних процесів світової історії, окремих сторін громадського життя: – політики, релігії, мистецтва. Наприклад, у роботі “До питання про роль особистості в історії” Г. Плеханов звертає увагу на діалектику загального і одиничного в історичному процесі, стверджуючи, що за загально історичними об'єктивними закономірностями дослідник неодмінно повинен

бачити особливі причини історичного руху різних народів, специфічні особливості діючих в історії осіб і різні історичні випадки, “завдяки яким події одержують, нарешті, свою індивідуальну фізіономію”¹. Підкреслюючи вирішальну роль народу, народних мас в історії, Г. Плеханов не заперечує роль історичних особистостей. Великою, по Плеханову, стає та людина, яка вловила історичну закономірність і підкорила їй свою діяльність: “Велика людина є ... зачинателем, тому що вона бачить далі інших і хоче сильніше інших... Вона вказує нові суспільні потреби, створені попереднім розвитком суспільних відносин; він бере на себе почин задоволення цих потреб”². Критикуючи вульгарне тлумачення марксизму в дусі плоского економізму, Плеханов обґрунтовував діалектику матеріальної і духовної сторін громадського життя. “Рух людства, – писав Плеханов, – ніколи не відбувається в площині однієї економіки... Шлях від однієї точки повороту до іншої завжди лежить через “надбудову”³.

Високу оцінку філософії Плеханова дав у свій час Ленін, який писав: “...Не можна вважатися свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати – саме вивчати – все, написане Плехановим по філософії, тому що це краще у всій міжнародній літературі марксизму”⁴.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870-1924) – народився у дворянській сім’ї, після закінчення Симбірської гімназії вступив на юридичний факультет Казанського університету. За участь у революційному студентському русі був арештований і відправлений у заслання. Відтоді стає професійним революціонером, ідеологом і лідером нової Російської соціал-демократичної робітничої партії, організатором соціалістичної революції в Росії, головою уряду Радянської держави.

Активну політичну боротьбу Ленін завжди сполучав з теоретичною роботою, розвиваючи всі складові частини марксизму: філософію, політекономію і науковий комунізм. У філософії Ленін продовжує розвивати діалектичний матеріалізм,

¹ Див.: Плеханов Г.В. Избр. филос. произв. в 5-ти т. – М., 1957. – Т. II. – С.332.

² Див.: Плеханов Г.В. Избр. филос. произв. в 5-ти т. – М., 1957. – Т. II. – С.333.

³ Див.: Плеханов Г.В. Избр. филос. произв. в 5-ти т. – М., 1957. – Т. II. – С.216.

⁴ Див.: Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.42. – С.290.

пише кілька робіт по історії марксизму: “Три джерела і три складові частини марксизму”, “Історичні долі вчення Карла Маркса”, “Карл Маркс”. У роботі “Філософські зошити” Ленін підкреслює протилежність гегелівської ідеалістичної і марксові матеріалістичної діалектики, систематизує основні принципи діалектичного методу, підкреслюючи центральне місце принципу протиріччя, обґрунтовує принцип єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, розвиває вчення про активність свідомості.

В період реакції 1909 року Ленін написав свою головну філософську працю “Матеріалізм і емпіріокритицизм”, в якій критикуючи одну з форм позитивізму (емпіріокритицизм або махізм), відстоював і розвивав нову історичну форму матеріалізму – діалектичний матеріалізм. У цій роботі Ленін показав продуктивність діалектичного методу в аналізі суспільних процесів, у філософській інтерпретації нових відкриттів у природознавстві, у трактуванні гносеологічних протиріч, у вивченні історико-філософського процесу.

Гносеологічні проблеми є центральними в “Матеріалізмі і емпіріокритицизмі”. Ленін формулює основні ідеї теорії відбиття, трактуючи процес пізнання як відбиття суб'єктом об'єктивного світу. Образ, отриманий у результаті відбиття, розглядається як діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного; суб'єкт не пасивно відбиває зовнішній світ, а, включаючи об'єкт у сферу своєї практичної діяльності “творить” його. Істина, відповідно до цієї теорії, трактується не як готовий результат пізнання, а як процес, джерелом якого є протиріччя абсолютного і відносного моментів пізнання (докладніше про це дивіться в темі: Гносеологічні проблеми у філософії). Використовуючи діалектико-матеріалістичну теорію пізнання, Ленін дає філософський аналіз “кризи фізики” на рубежі ХІХ-ХХ століть, показуючи, що протиріччя між старими теоріями і новими відкриттями в науці виникають зі спроб представити істину як абсолютний результат. Підказуючи вихід з “кризи” природознавства, Ленін формує принцип невичерпності матерії, дає нове філософське визначення категорії “матерія” (докладніше про це дивіться в темі: “Онтологічні проблеми у філософії”).

В 1922 році була написана стаття **“Про значення войовничого матеріалізму”**, яку називають філософським заповітом Леніна. У цій роботі Ленін формулює основні **завдання філософів-марксистів**:

- ✓ подальша розробка матеріалістичної філософії і боротьба з ідеалізмом;
- ✓ пропаганда войовничого атеїзму, яка поєднується з науковими дослідженнями в області релігії;
- ✓ союз філософів і натуралістів для філософського узагальнення нових відкриттів в науці і боротьбі із ідеалізмом;
- ✓ подальший розвиток матеріалістичної діалектики.

2.3. Марксизм в ХХ столітті

У післяжовтневий період марксизм став офіційною ідеологією Радянського Союзу, а пізніше і інших країн Східної Європи. Останнім часом поширена точка зору, що тоталітарний режим у цих країнах призупинив філософський процес, філософія перетворилася в “служницю ідеології”, догматизмом був перекручений революційний дух марксизму. Важко погодитися із цією точкою зору, тому що вся історія філософії показує, що філософський процес завжди не однозначний, завжди багатоплановий. Так, у рамках “офіційної” доктрини були положення, які суперечили діалектиці марксизму, наприклад, про несуперечливий характер суспільного прогресу в епоху розвинутого соціалізму і комунізму. Однак в цілому філософія розвивалася в рамках діалектичного і історичного матеріалізму. З цих методологічних позицій розроблялась теорія відображення, філософські проблеми сучасного природознавства, історико-філософські дослідження. Суперечки і дискусії, які проходили в рамках марксистської філософії, також говорять про збереження динамічного, творчого характеру філософії.

Марксистська філософія у світі розвивалася у двох основних напрямках. Перший – гуманістична антропологія, представники якої (Е. Пачі, К. Косик, А. Шафф, Е. Блох, югославські філософи, які об’єдналися навколо журналу “Праксис”), ґрунтуючись на ранніх роботах К. Маркса, розробляли проблеми життєдіяльності людини, відчуження, гуманістичного

змісту історії. Другий – соціальна філософія, у рамках якої розроблялися, зокрема, проблеми активності суб'єкта в історії. Наприклад, Антоніо Грамші (засновник і керівник комуністичної партії Італії) критикував фаталістичну концепцію історичної необхідності, яка перекладає відповідальність із людей на плечі безликого історичного закону. Історію Грамші розглядає як поле альтернатив і діяльність людини в цьому полі досить значима, тому що вони своєю енергією і активністю сприяє здійсненню одних можливостей і нездійсненню інших.

Марксизм вплинув на концепції Франкфуртської школи, на екзистенціалізм і неофрейдизм ХХ століття.

Поповніть свій словник:

діалектичний матеріалізм, практика, історичний матеріалізм, відчуження, революція, комунізм, суспільно-економічна формація, емпіріокритицизм, теорія відображення.

У питаннях про шляхи перетворення суспільства марксистки стоять на протилежних позиціях стосовно просвітницької традиції. Як Ви пам'ятаєте, просвітителі поклали надії на духовні способи перетворення суспільства (виховання, освіти, освічену монархію і т.п.). Марксистки ж обґрунтовують необхідність революції (захист і відстоювання своїх прав через класову боротьбу)

 Який шлях (спосіб) Ви вважаєте більш продуктивним, ефективним і чому?

Перевірте себе. Дайте відповіді на запитання диктанту – тесту:

1. Коли і де виник марксизм?
2. Інтереси якого класу відображає марксистська ідеологія?
3. Назвіть відомих російських марксистів?
4. Назвіть відомого італійського марксиста?
5. На які напрямки в філософії ХХ століття вплинув марксизм?
6. Основна праця К. Маркса?

7. Автор праці «Діалектика природи»?
8. Автор роботи «До питання про роль особистості в історії»?
9. Автор роботи «Матеріалізм і емпіріокритицизм»?
10. Яким поняттям позначається перетворення діяльності людини і її результатів, в самостійну силу, ворожу людині і пануючу над нею?
11. Г.Гегель розглядав відчуження як духовний пізнавальний процес; Л.Фейєрбах – як релігійний; К.Маркс як – ... ?
12. Як називається історична форма матеріалізму, яка була розроблена в марксизмі?
13. Головна ідея марксизму.
14. Основна функція філософії по Марксові.
15. Яку категорію ввели марксистки в теорію пізнання?
16. Що є джерелом розвитку світу з погляду марксистської діалектики?
17. Яка сфера громадського життя є головною, визначальною для всіх інших в марксистській концепції суспільства?
18. Який філософський напрямок критикує Ленін у роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм»?
19. Яку із трьох названих робіт К.Маркс і Ф.Енгельс написали спільно:
Економічно-філософські рукописи
Німецька ідеологія
Анти-Дюринг
20. Хто створив першу російську марксистську організацію «Звільнення праці»?

Прочитайте фрагменти філософського тексту і виконайте завдання чотирьох рівнів складності.

Перший рівень – дати визначення понять і термінів, виділених у тексті.

Другий рівень – відповісти на запитання: Які філософські проблеми відображені в даному тексті і як вони вирішуються в різних філософських системах.

Третій рівень – назвати філософа – автора тексту.

Четвертий рівень – визначити періоджерело (назва філософської праці).

Варіант 1.

“Розходження ідей, тобто чистих понять розуму і категорій, або чистих розумових понять як пізнань зовсім різного роду походження і застосування настільки важливо для заснування науки, яка повинна містити систему всіх цих апріорних пізнань, що без такого розмежування метафізика просто неможлива або якнайбільше являє собою необґрунтовану, безладну спробу спорудити картковий будиночок без знання матеріалів, які вживаєш, і без знання із придатності для тієї або іншої мети”.

Завдання 2.

“Сутність духу є, тому з формальної сторони – воля, абсолютна заперечність поняття як тотожності із собою. Відповідно до цього формального визначення дух може абстрагуватися від усього зовнішнього, так само як і від своєї власної зовнішності, від свого наявного буття, він у змозі перенести нескінченне страждання заперечення своєї індивідуальної безпосередності, тобто в цій заперечності він може скоротити свою ствердність і тотожність собі. Ця можливість є абстрактна для себе суцтва в собі загальність”.

Завдання 3.

“Нова філософія корениться в щирості любові, в істинності почуття. В любові, взагалі в почутті, всяка людина визнає істинність нової філософії. Нова філософія відносно своїх основ є не що інше, як сутність почуття, зведена до свідомості; вона тільки підтверджує в розумі і за допомогою розуму те, що сповідається серцем кожної сучасної людини, вона є зведене до розуму серце. Серцю не потрібні абстрактні метафізичні або теологічні об'єкти, йому потрібні справжні, почуттєві об'єкти і істоти”.

Завдання 4.

“Перенесемося подумки в ту епоху, коли на землі існували тільки досить віддалені предки людини, – наприклад, у вторинну епоху. Запитується, як обстоляла тоді справа із простором, часом і із причинністю? Чиїми суб'єктивними формами

були вони в той час? Суб'єктивними формами іхтіозаврів? І чий розум диктував тоді свої закони природі? Розум археоптерикса? На ці питання філософія Канта не може дати відповіді. І вона повинна бути відкинута, як зовсім не відповідна сучасній науці”.

Завдання 5.

“Перша передумова всякої людської історії – це кінцеве існування живих людських індивідів... Людей можна відрізнити від тварин по свідомості, по релігії – взагалі по чому завгодно. Самі вони починають відрізнити себе від тварин, як тільки починають робити необхідні їм засоби до життя, – крок, який обумовлений їх тілесною організацією. Роблячи необхідні їм засоби для життя, люди непрямим образом роблять і саме своє матеріальне життя”.

Завдання 6.

“У костюмі арлекіна зі шматочків строкатої крикливої “новітньої” термінології перед нами – суб'єктивний ідеаліст, для якого зовнішній світ, природа, її закони, все це символи нашого пізнання. Потік даного позбавлений розумності, порядку, законосообразности; наше пізнання вносить туди розум. Небесні тіла – символи людського пізнання, і земля в тому числі...”

Підсумок: наші махісти, сліпо віруючи “новітнім” реакційним професорам, повторюють помилки кантівського і юмівського агностицизму в питанні про причинність, не зважаючи того, в якому безумовному протиріччі з марксизмом, тобто матеріалізмом, перебувають ці вчення, ні того, як вони котяться по похилій площині до ідеалізму”.

Завдання 7.

“Ось вічний круговорот, в якому рухається матерія, – круговорот, який завершує свій шлях лише в такі проміжки часу, для яких наш земний рік їжаку не може служити достатньою одиницею виміру; круговорот, в якому час найвищого розвитку, час органічного життя й, тим більше час життя істот, які усвідомлять себе і природу, відміряно настільки ж скудно, як і той простір, в межах якого існує життя і самосвідомість; кру-

говорот, в якому кожна кінцева форма існування матерії – байдуже, сонце або туманність, окрема тварина або тваринний вид, хімічна сполука або розкладання – однаково перехідна і у якому ніщо не вічне, крім матерії, яка вічно змінюється, вічно рухається і законів її руху і зміни”.

Завдання 8.

“Але щоб дух людини коли-небудь зовсім відмовився від метафізичних досліджень – це так само неймовірно, як і те, щоб ми коли-небудь зовсім перестали дихати з побоювання вдихати нечисте повітря. Завжди, більше того, у кожної людини, особливо в мислячої, буде метафізика, і при відсутності загального мірила в кожного на свій лад. Те, що дотепер вважалося метафізикою, не може задовольняти ніякий допитливий розум, а зовсім відмовитися від метафізики неможливо, тому повинен бути нарешті зроблений досвід критики чистого розуму, а якщо така критика вже є, то вона повинна бути досліджена і піддана загальній перевірці, тому що немає інших засобів задовольнити цю настійну потребу, яка є чимось більшим, ніж проста люб’язність”.

Завдання 9.

“Єдність голови і серця в його згоді із істиною полягає не в тому, щоб згладити і затушувати різницю між тим і іншим, але скоріше, у тому, щоб істотний об’єкт серця перетворити в істотний об’єкт голови, таким чином, ця єдність зводиться до тотожності об’єкта. Тому нова філософія, перетворюється в суттєвіший і найвищий об’єкт розуму, обґрунтовує розумну єдність голови і серця, мислення і життя”.

Завдання 10.

“Кігтик загруз – всій пташці пропасти. А наші махісти всі загрузили в ідеалізмі, тобто ослабленому витонченому фідеїзмі, загрузили з того самого моменту, як взяли “відчуття” не в якості особливого “елемента”. Нічیه відчуття, нічия психіка, нічий дух, нічия воля – до цього неминуче скотиться, якщо не визнавати матеріалістичної теорії відбиття свідомістю людини об’єктивно-реального зовнішнього світу”.

Тема: БОРОТЬБА СВІТОГЛЯДІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФІЇ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

План:

- 1. Особливості розвитку української філософії в ХІХ–ХХ століттях**
- 2. Розвиток матеріалістичних ідей в Україні.
Філософія І. Франка**
- 3. Ідеалізм в вітчизняній філософії ХІХ століття.
Філософія П. Юркевича**

1. Особливості розвитку української філософії в ХІХ–ХХ століттях

Боротьба світоглядів і різних напрямків у вітчизняній філософії ХІХ–ХХ століть була обумовлена декількома причинами.

Перша причина корениться в гострих соціально-економічних і політичних протиріччях суспільного буття. Якщо в Західній Європі в цей період панують протиріччя буржуазного способу виробництва, то в Україні характер соціально-політичного і духовного розвитку визначає протиріччя між феодальними і буржуазними відносинами і в, той же час починають проявлятися сутнісні протиріччя буржуазного способу виробництва. У суспільній свідомості (ідеології, світогляді) ця ситуація відбилася в наявність декількох ідеологічних полюсів: старої, традиційної аристократично-феодальній ідеології (в філософії – це, як правило, релігійно-ідеалістичний напрямок, сформований в середньовіччі), і соціал-демократичним напрямки, які відображали ідеологію нових класів (в філософії – це розвиток матеріалістичної традиції), а також соціалістичної і комуністичної ідеології, виразницею протиріч буржуазного суспільства.

Друга причина пов'язана з ростом національної самосвідомості і прагненням вибороти державну і культурну незалежність. Ось натягу цього протиріччя обмежили ідеологи західництва і українофільства. Представники першої стверджували, що Україні необхідно орієнтуватися на Захід і постаратися

якнайшвидше наздогнати його, пройшовши шлях капіталістичного розвитку. Українофілы наполягали на власному, національному шляху розвитку країни, як гарантії благополуччя і прогресу. От як пише про це один з ідеологів Кирило-Мефодіївського братерства¹ Микола Костомаров (1817-1885): “Алі було два лиха в слов'ян: одне – незгода між собою, а другу ті, що смороду, як менші брати, вусі переймали від старіших; чи до діла, чи не до діла, не бачачи того, що в їх своє було краще ніж братерське”².

Третя причина полягає в самому філософському процесі, що (як будь-яке інше суспільне явище) являє собою діалектику традицій і новаторства; власних, традиційних, національних способів осягнення світу і запозичень із інших культур. В ХІХ столітті в Україні популярні були ідеї німецького класичного ідеалізму. Найбільш відомими популяризаторами, дослідниками систем І. Канта, І. Фіхте, Г. Шеллінга і Г. Гегеля, стали українські філософи: П. Лодій, Л. Якоб, В. Довгович, Я. Рубан, Й. Шад, М. Максимович, Й. Міхневич, О. Новицький, С. Гогоцький. В другій половині ХІХ – на початку ХХ століття філософський процес в Україні зазнав впливу від ідей позитивізму, зокрема махізму – М. Грот, В. Лесевич.

Четверта причина або джерело нових філософських ідей, насамперед матеріалістичних, корінилася в розвитку природничих наук. Вчені-натуралісти боролися проти ідеалістичного світогляду, сприяли розвитку і поширенню ідей матеріалізму і діалектики. Це Т. Осиповський, П. Шумлянський, М. Остроградський, В. Лапшин, І. Сеченов, І. Мечников, М. Умов, М. Бекетов, П. Ковалевський, В. Данилевський, К. Тімірязєв, О. Северцев, М. Хандриков, В. Талієв, Л. Тарасевич. Обґрунтування конкретно-наукових ідей часто піднімалося до загальнонаукових і філософських узагальнень. Деякі з них набагато випередили свій час, наприклад, вчення В. Вернадського про перехід біосфери в ноосферу почало в повну міру усвідомлюватися тільки наприкінці ХХ століття.

---

¹ Кирило-Мефодіївське братство – таємне товариство, створене в 1845 році з метою створення федерації вільних слов'янських республік; у 1847 році по доносу члени товариства були арештовані і вислані, серед них: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко.

² Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991. – С.22.

Отже, серед безлічі напрямків і шкіл в розвитку філософії XIX – початку XX століть виділимо чотири основних:

- ✓ *розвиток традиційних ідей національної філософії, що йде від Київської Русі і українського просвітництва (як правило, це ідеалістичні системи);*
- ✓ *розвиток ідеалізму як результат запозичення, впливу німецької класичної філософії і махізму;*
- ✓ *розвиток матеріалістичної філософії в соціал-демократичному таборі і в марксизмі;*
- ✓ *поширення і обґрунтування матеріалістичного світогляду в природознавстві.*

Далі докладніше охарактеризуємо перший і третій з названих напрямків. А зараз про загальну рису, яка поєднує всі ці напрямки – різні і часто протилежні. До XIX століття сформувалися і почали рельєфно проявлятися традиційні, своєрідні риси української філософії. В більшій або меншій мірі вони вплинули на характер, настрій, стиль філософських ідей всіх названих вище напрямках. Назвемо деякі, на наш погляд, самі значні, своєрідні риси української філософії.

1. Екзистенціальність (від *existentia* – існування) – прагнення осягнути світ, буття через внутрішнє духовне існування людини: звідси психологізм, інтуїтивізм, тяжіння до ірраціональних способів осягнення предмета. Незважаючи на те, що вітчизняна філософія постійно зазнавала впливу від раціоналізованої західноєвропейської культури і філософії, вона змогла зберегти свій ірраціональний дух, здатність відображати світ не через наукову систему (переважно), а через символ, міф, художній образ.

2. Зв'язок філософії з мистецтвом, насамперед з літературою. Видатні українські філософи були поетами, письменниками, літературними критиками: М. Гоголь, Т. Шевченко, М. Вовчок, М. Костомаров, І. Франко, П. Грабовський, Л. Українка, М. Коцюбинський, В. Винниченко і інші. Наприклад, О. Потебня обґрунтовує спільність філософії і літератури в цілісності (нерозчленованості) пізнання світу:

“Наука роздробляє світ, щоб заново скласти його в складну систему понять; але ця мета віддаляється в міру наближення до неї, система розвалюється від будь-якого факту, який не ввійшов в неї... Поезія попереджує це недосяжне аналітичне знання гармонії світу; вказуючи на цю гармонію конкретними своїми образами, які не вимагають нескінченної безлічі сприйняття, і замінюючи єдність поняття єдністю уявлення, вона деяким чином винагороджує за недосконалість наукової думки і задовольняє вроджену людську потребу бачити скрізь цільне і доконане. Призначення поезії – не тільки готувати науку, але і тимчасово влаштовувати і завершувати невисоко від землі зведений її будинок. В цьому полягає давно помічена подібність поезії і філософії”¹.

3. Тісний зв'язок з життям, з практикою суспільного буття. Український філософ, як правило, не кабінетний вчений, а “учитель” народу, суспільний діяч; тому вітчизняна філософія більше орієнтована на соціально-філософські, етичні, психологічні проблеми.

2. Розвиток матеріалістичних ідей в Україні. Філософія І. Франка

Обґрунтування і поширення матеріалістичного світогляду пов'язане з діяльністю революціонерів-демократів: Т. Шевченко, М. Вовчок, М. Гулак, П. Мирний, Ю. Федькович, М. Драгоманов, І. Фесенко, О. Потебня, І. Франко, М. Подолинський, П. Грабовський, М. Павлик, Л. Українка, М. Коцюбинський. Для їх поглядів характерний матеріалізм, атеїзм, раціоналізм і в деяких випадках – позитивізм. Проте, навіть через раціоналізм простежується екзистенціальний характер і ірраціоналістичні особливості стилю української філософії. Приклад тому – філософія І. Франка.

Іван Якович Франко (1856-1916) народився в селі на Галичині, закінчив сільську школу і Дрогобицьку гімназію, вчився на філософському факультеті Львівського університету, вищу

---

¹ Див.: Потебня А. А. Слово и миф. - М.: Правда, 1989. - С.180-181.

освіту закінчив у Чернівецькому університеті. Зі студентських років і до кінця свого життя брав активну участь у революційній визвольній боротьбі. Його революційно-демократичні погляди ґрунтувалися на діалектичних ідеях: “Теперішній економічний стан, – писав він, – не є вічне незмінним. Він виник у формі історичного розвитку і також повинен впасти, звільнити місце іншому, більш вдосконаленому, більш людяному суспільному ладові. Я переконаний, що велика світова революція поступово знесе теперішній порядок і встановлює новий”¹. В своїх філософських творах: “Думки про еволюцію в історії людства”, “Що таке прогрес?”, “Щирість тону і щирість переконань”, “Кілька слів про те, як упорядкувати і вести нами народні видання”, “Наука і її відношення до трудящих класів”. Франко прагне з’єднати матеріалізм із діалектикою. Причину існування, єдності і зміни світу він вбачає в саморушній матерії: “Ми тепер знаємо, – пише він, що ні тьма ні світло не є ізольованими тілами, а тільки сильним або більш слабким рухом часток матерії, що заповнює увесь світ, ми знаємо тепер, що якщо була у світі матерія, то не було необхідності окремо створювати світло, тому що, рухаючись, матерія повинна була світитися”². Відстоюючи філософський монізм, Франко стверджував, що необхідно відкинути подвійність в природі і стояти в єдності (монізм), тобто треба визнавати, що матерія і сила – одна суть, що дух і тіло – одна суть. Процес розвитку матерії філософ розумів як суперечливий процес перетворення простого в складне. Досягши певного етапу у своєму розвитку, матерія здобуває властивість мислити. Звертаючись “до матерії-природі”, поет писав:

“Той максимум, що змогла створити ти -
То людина”³.

Пізнання філософ розглядав як складний процес відбиття об’єктивного світу у свідомості людей. Джерелом наших знань, на його думку, є почуттєві дані (сенсуалізм), на основі яких виникають абстрактні поняття. Але в ряді випадків він

¹ Див.: Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР в 2-х томах – М., 1956. – Т.11. – С.602.

² Див.: Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР в 2-х томах – М., 1956. – Т.11. – С.605.

³ Див.: Франко И. Избр. соч. – Т.1. – С.367.

схиляється до раціоналістичного тлумачення джерел пізнання, стверджуючи, наприклад, що математика створює всі свої правила сама із себе.

Поет – громадянин і патріот важко переживав соціальний і національний гніт свого народу:

Як я люблю тебе, мій рідний краю,
Як я красу твою, твій люд.
Як гаряче молюся і бажаю
Для твого щастя свій віддати труд!
Як радо я життя свого зречуся,
І щастя, і вдохновлення, й житла.
Прийму все горе, в муках і скінчуся,
Щоб тільки ти не знав руїн й зла¹

І. Франко, який поділяв погляди революціонерів-демократів так в поетичній формі обґрунтовує необхідність революційної зміни суспільства:

“Вы так боитесь, чтобы наводнение
Кровавое не обвивало дом
Блестящего прогресса, лишь каменья
Кой где оставив на пути своем?
Не бойтесь! Шелуху, а не ядро
Не сгинет мысль, и правда, и добро:
Привольнее им, светлее на просторе.
Не бойтесь! Шелуху, а не ядро
Волна расколет, гневно поднимаясь, -
Ядро лишь крепче станет, очищаясь”.²

І. Франко бачив діалектику соціального і національного звільнення. Соціальний ідеал він розглядає в той же час і як моральний. Метою суспільного розвитку, вважав філософ, є особистість, її свобода; створення такого суспільного устрою, де виключалася б будь-яка влада людини над людиною, де були б достатні умови для прояву споконвічно доброї природи людини. Етику Франко вважає однієї з головних наук про

¹ Франко І. Твори. – Т. 13. – С.324-325.

² Див.:Франко И. Избр. соч. – М., 1948-1951. – Т.1. – С.145.

людську культуру: “Етика вчить людину жити по-людськи – вона керує завжди і всюди її кроками: вона змінює тварин у природу людини і облагороджує, – і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові”¹.

Науково-літературна і суспільно-революційна діяльність Івана Франка дуже вплинула на визвольний рух, розвиток матеріалістичної філософії і української культури.

3. Ідеалізм в вітчизняній філософії ХІХ століття. Філософія П. Юркевича

Ідеалістична філософія на Україні з одного боку продовжувала традиції релігійної філософії Київської Русі, українського просвітництва (тут у явній формі виявилися специфічні риси вітчизняної філософії), а з іншого боку, ідеалізм був запозичений із Західної Європи, зокрема, шляхом популяризації і розвитку ідей німецького класичного ідеалізму. Найбільш відомі представники філософського ідеалізму: Й. Шад, А. Дудрович, М. Курляндцев, І. Гриневич, Й. Міхневич, О. Новицький, С. Гогоцький, П. Юркевич, П. Ліницький, М. Грот, В. Лесевич, П. Куліш, М. Костомаров, К. Ганкевич.

Повною мірою традиційні, своєрідні риси української філософії втілені в філософії П. Юркевича. Памфіл Данилович Юркевич (1827-1874) народився в Полтавській губернії в сім'ї священика, одержав освіту в Полтавській семінарії і Київській духовній академії. Видатні здатності дозволили майбутньому філософові завершити курс із прирахуванням до першого розряду вихованців, і продовжити науково-педагогічну діяльність у стінах академії. В 1874 році незабаром після смерті дружини Юркевич помер і був похований на цвинтарі Данилова монастиря в Москві.

Гуманізм творчості Юркевича виражений в його основній ідеї: “Людина починає свій моральний розвиток з рухів серця, яке скрізь хотіло б зустрічати істоти радіючі, які зігрівають

---

¹ Франко І. Збір. творів: 50 т. – К., 1988. – Т.45. – С.40.

один одного теплотою любові, зв'язані дружбою і взаємним співчуттям. Тільки в цій формі здійсненого загального щастя світ представляється йому як щось гідне існувати”¹. В своїй теїстичній, іраціонально-спрямованій філософії Юркевич продовжив традицію, яка йде від Сковороди – тему метафізики любові і філософії серця.

Критикуючи сучасний йому матеріалізм як механіцизм і спрощене трактування духовної сутності людини, Юркевич писав: “Наша епоха, перебуває, дійсно, у прямій протилежності зі середньовічною. Дуже часто трапляється, що нині в ім'я зовсім безневинних природничих наук переслідують і катують людину за його любов до істин духу, як колись поважні інквізитори катували і переслідували її в ім'я Христове за її любов до істин природознавства”².

В центрі філософії Юркевича духовна сутність буття, у цілому, і людини, зокрема. “Філософія як цілісний світогляд, є справою не людини, а людства, яке ніколи не живе відірваною або чисто логічною свідомістю, але розкриває своє духовне життя у всій повноті і цілісності її моментів”³. В філософії Юркевича явно виражений пріоритет ірраціонального над раціональним, “серця” над “розумом”, колективного, родового, соборного над особистим, індивідуальним. “Серце” як самодостатня духовна сутність складає визначення як окремої особистості, так і всього людського.

У людському дусі є умови, які взаємною вимогою народжують “іскру доброзичливості”, здатну при кращих умовах запалити всю людину на подвиг правди і любові. Людина – не злий дух-руйнівник, як і не світлий ангел. Природна потреба самозбереження може розвинути в егоїзм, байдужий до правди і любові, який жертвує чужим щастям для своєї вигоди, але “ці егоїстичні прагнення не суть всі щиросердечні прагнення: людина все-таки залишається людиною, вона знаходить людство перш за все в собі, в своїх поняттях і мимовільних серцевих рухах, як і у своїй долі, яка занадто тісно зв'язала його з

¹ Див.: Юркевич П.Д. Из науки о человеческом духе // Философские произведения. – М., Правда, 1990. – С.181.

² Див.: Шад Г. Философское наследие П.Д. Юркевича // Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990. – С.585.

³ Див.: Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990. – С.634.

іншими, з родом, тому з якого-небудь боку в ньому завжди залишається психічна можливість любові, жалю, участі, поваги до інших...”¹.

“Людина відчуває моральний потяг до людини як для того, щоб від її слова і від її думки отримати внутрішнє збудження, жити або виховувати ним свою душу, так і для того, щоб у свою чергу відкривати їй свою душу, свої бажання, радості і страждання. Тут ми маємо так зване почуття людяності, яке дає нашому роду особливе, вище значення серед інших натхнених істот цього світу і яке ображається взагалі ворожим відношенням однієї людини до іншої”. Із цього почуття народжуються товариськість, щирість, відвертість, простота, участь і жаль до нещасних, воно виховується впливом науки, живих прикладів, але особливо істинною і теплотою релігійності, для якої все добре не тільки добро, але і священне. В такий спосіб відкривається широке поле для подвигу миротворення. “У всякому положенні і у всякій діяльності ви можете кидати насіння миру, які якщо не завжди примітні для погляду людей, то завжди, однак же, будуть видимі все знаючим богом як чисті зачатки загального добра”. Єдність усього людства, повна безумовна єдність його під одним богом, в одній вірі, в одній думці, під одним законом, в одному благу, в одній досконалості, – така найвища мета, зазначена людському роду його Іскупителем. “Всі наші вчинки, все наше поведження із ближніми повинні бути керовані вірою, що Ісус Христос призвав весь людський рід до єдності під єдиним Богом. Хто переклав цю віру із простої думки в живий зміст свого духу, з голови в серце, той у всякій людині зустрине свого, близького, знайомого, рідного, брата. Незгоди і зіткнення з людьми, неминучі в житті, не погасять у ньому відчуття цього духовного споріднення людей, отже, не погасять у ньому правди і любові, які представляють загальні і загальнопридатні підстави для втілення між людьми миру і братнього спілкування”².

Прочитайте запропоновані фрагменти філософських, художніх текстів і дайте відповіді на запитання:

¹ Див.: Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990. – С.636.

² Див.: Юркевич П. Д. Философские произведения. – С., 1990. – С.637-638.

- ✓ які філософські, етичні, соціально-політичні ідеї відображені у тексті?
- ✓ до якого напрямку філософської соціально-політичної думки примикає автор?
- ✓ що Ви знаєте про автора тексту?

Завдання 1.

Марина

“Неначе ворон той, летячи,
 Про непогоду людям кряпче,
 Так я про сльози, та печаль,
 Та про байстрят отих ледачих,
 Хоть і нікому їх не жаль,
 Розкажую та плачу.
 Мені їх жаль!.. Мій Боже милий,
 Даруй словам святую силу -
 Людськеє серце пробивать.
 Людські сльози проливать,
 Щоб милость душу осінила,
 Щоб спала тихая печаль
 На очі їх, щоб стало жаль
 Моїх дівчаток, щоб навчились
 Путями Господа ходить,
 Святого Господа любить
 І брата миловать...”

Т.Г. Шевченко

Завдання 2.

Сон

“У всякого своя доля
 І свій шлях широкий:
 Той мирує, той руйнує
 Той неситим оком
 За край світа зазирає -
 Чи нема країни,
 Щоб загарбить із собою
 Взять у домовину,
 Той тузами обирає

Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата,
А той тихий та тверезий,
Богобоязливий.
Як кішечка підкрадається,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печенки, –
І не благай; не вимовлять
Не діти, ні жінка.
А той, щедрий розкошній,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..”

Т.Г. Шевченко

Завдання 3.

“І вмислити одщепенці нового бога, сильнішого над усіх дрібних боженят, а той бог називався по-французьки егоїзм або інтерес.

І філософи почали кричати, що то кепство віровати в сина Божого, що немає ні пекла, ні раю і щоб усі поклонялися егоїзмові або інтересові.

А до всього до того довели королі та пани; і завершилася міра їх плюгавства, праведний Господь послав свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтувалися французи і сказали, нехочем, щоб були у нас королі та пани, а хочем бути рівні й вільні.

Але тому не можна було статися, бо тільки свобода, где дух Христов, а дух Божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркізи, та філософи.

І французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почали різатися і дорізались до того, що пішли у гіршую неволю.

Бо на їх господь хотів показать усім язикам, що нема свободи без Христової віри.

І с той пори племена романське і немецьке турбуються, і королів і панство вернули, і про свободу кричать, і немає в їх свободи, бо немає свободи без віри.

А племено слов'янське то найменший брат у сім'ї Яфетовій.

Трапляється, що менший брат любить дуже отця, однако отримує долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старших виручає”.

Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу).

Завдання 4.

“Отже, взагалі природа має логіку, як і дух має її, і саме в явищах природи відкривається розум математичний: Бог створив її мірою, числом і вагою. Із цієї певної сторони вона і досліджується природничими науками. Але щоб зрозуміти світ явищ у його повноті і його найглибшій істині, ви повинні взяти ще в розрахунок розум самопізнаний, який відкривається вже не в матерії, а в дусі. Удаваням пробілам і перервам в розвитку явищ природи він протиставляє початок безперервності розвитку, і тільки від цього ми можемо підкорити зовнішні явища законам математичним. Неспокійний і нестримний потік явищ він затримує і стуляє небаченими поняттями субстанції, речі, причини, основи і т.п.”.

Юркевич П.Д. З науки про людський дух.

Завдання 5.

“Чудово сходяться при питанні про єдність людського організму природознавство і філософія в їх сучасному положенні. Фізіологія і хімія розкладають цю єдність на безліч матеріальних частин, які у своїх рухах підпорядковані загальним фізичним, а не окремим органічним законам. Отже, єдність людського організму є для них феномен, є щось що з'являється, щось удаване. Але звідки відбувається цей феномен. Чому численність представляється нам як спільність? Чому краплі дощу представляються нам як веселка, а не як краплі дощу? Чому матеріальні частки, які не мають між собою внутрішньої

єдності і які сполучаються по загальним фізичним законам, представляються нам як єдність, як цілісність, як один у собі закінчений образ? На ці питання відповідає філософія, і притім з математичною вірогідністю: це походить від властивостей глядача, від властивостей душі, яка перекладає кожне явище на свою мову і накладає на нього синтетичні форми. Властиві їй поглядам і розумінню”.

Юркевич П.Д. З науки про людський дух.

Завдання 6.

“Якби природа не навчила б людину членороздільному звуку, то сама вона ніколи б не відкрила, у яке положення варто привести членороздільні органи, за допомогою яких нервів і як збудити голос, щоб отримати цей звук. Довільне і свідоме вживання слова необхідно припускає мимовільне і не-свідоме. Свідомість наша не йде далі спостереження над способом, яким ми вимовляємо звук, до якого ми при цьому ставимося старанно, як до готового і незалежного від нас факту. На відомому щаблі розвитку залежить, очевидно, від нашої сваволі, чи вимовити звук чи ні; але, коли ми вимовляємо, у свідомості нашій є тільки наша мета, тобто образ необхідного звуку і пов'язаний з ним неясний спогад про той стан загального почуття, який супроводжував рух органів, потрібний для здійснення цієї мети. Участь сваволі видно тут тільки в зміні мети, зміна ж пружин, які ведуть до її виконання, відбуваються самі собою і залишаються поза свідомістю”.

Потебня А.А. Слово і міф.

Завдання 7.

“Той хто пізнає з давніх часів хотів розгадати загадку буття, проникнути в таємницю найреальнішої дійсності, а на вершині філософської думки ціль, яка пізнає, виявилася скасованою. Пізнання перестало бути шлюбом, у того хто пізнає відняли наречену. Критерій істини стали шукати усередині самого суб'єкта, який пізнає, в його відносинах до себе, а не до буття. Пізнання в сучасних гносеологів перетворилося в паразита, який веде самодостатнє існування...”

Хвороба сучасної філософії – хвороба харчування. Загублені джерела харчування, і тому філософська думка стала худосочною, тому неспроможна вона з'єднатися з таємницею буття, з віковою метою своїх прагнень. Філософська думка не може харчуватися із себе, тобто не може бути відверненою, самодостатньою. Не може вона харчуватися і однією наукою”.

Бердяєв Н.А. Філософія волі.

Поповніть свій словник:

Екзистенціальність, ірраціоналізм, філософія серця, слов'янофільство, українофільство, суспільний прогрес, западники, ноосфера

Повторіть прочитане в пошуках відповідей на наступні питання-тести і визначте вірні варіанти:

1. Як називається одна з рис вітчизняної філософії, а саме прагнення осягнути буття через внутрішнє існування людини?

- а) позитивізм;
- б) ірраціоналізм;
- в) екзистенціалізм;
- г) дуалізм;
- д) матеріалізм;

2. До якого напрямку філософії належав І.Франко?

- а) матеріалізм;
- б) дуалізм;
- в) екзистенціалізм;
- г) позитивізм;
- д) махізм;

3. З перерахованих філософів виділіть апологетів махізму?

- а) І.Франко;
- б) Т.Шевченко;
- в) М.Грот;
- г) В.Вернадський;
- д) В.Лесевич;

4. З названих філософів виділіть представників українського філософства?

- а) Й. Шад;
- б) Т. Шевченко;
- в) М. Костомаров;
- г) К. Тімірязєв;
- д) П. Куліш;

5. З перерахованих філософів виділіть апологетів німецької класичної філософії?

- а) П. Лодій;
- б) Д. Веланський;
- в) І. Сеченов;
- г) Я. Рубан;
- д) П. Куліш;

6. До якого світоглядного напрямку належить автор наступних рядків:

*“Вірую я в правду свого ідеалу,
І коли б я тую віру зламала
Віра б зламалась у власне життя,
В вічність матерії, в світа буття.
Власним очам я б не вірила й слуху,
Я б не впевнялась ні тілу, ні духу,
Се ж бо для віри найвищія міра!”*
Леся Українка.

- а) матеріалізм;
- б) дуалізм;
- в) екзистенціалізм;
- г) раціоналізм;
- д) пантеїзм;

7. До якого світоглядного напрямку належить автор наступних рядків:

І. Франко

*“Одно лишь вечно, без разрушения
И без предела – это материя:
Пред атомом ее ничтожны
Все боги, Ягве и Астраты”.*

- а) матеріалізм;
- б) дуалізм;
- в) екзистенціалізм;
- г) раціоналізм;
- д) пантеїзм;

8. До якого методологічного напрямку належить автор наступних рядків:

І. Франко

“Вот пылинка: чуть видит твой взор
Дрожь мерцания живого.
Но вернуть ее в небытие
Неспособен Егова
И не может он ей приказать,
Чтобы путь изменила,
Шла не тем, по какому влечет
В ней сокрытая сила”.

- а) детермінізм;
- б) сенсуалізм;
- в) індетермінізм;
- г) раціоналізм;
- д) ірраціоналізм.

9. Якому з названих філософів належить вчення про ноосферу?

- а) І.Франко;
- б) К. Тімірязєв;
- в) М. Умов;
- г) В.Вернадський;
- д) М. Остроградський;

10. Виділіть серед названих філософів революціонерів-демократів:

- а) І.Франко;
- б) П. Куліш;
- в) М. Коцюбинський;
- г) Л. Українка;
- д) М. Остроградський;

11. Діяльність яких з названих філософів підтверджує тісний зв'язок української філософії з літературою?

- а) І. Франко;
- б) М. Вовчок;
- в) І. Сєченов;
- г) Л. Українка;
- д) С. Гогоцький;

12. Чию філософію називають філософією серця?

- а) І. Франко;
- б) П. Куліш;
- в) П. Юркевич;
- г) Л. Українка;
- д) М. Драгоманов;

13. Хто автор праці «З науки про людський дух»?

- а) А. Потебня;
- б) П. Куліш;
- в) П. Юркевич;
- г) Т. Шевченко;
- д) М. Драгоманов;

14. Хто автор праці «Слово і міф»?

- а) А. Потебня;
- б) П. Куліш;
- в) П. Юркевич;
- г) Т. Шевченко;
- д) М. Драгоманов;

15. Хто з названих філософів автор роботи «Думки про еволюцію в історії людства»?

- а) І. Франко;
- б) П. Куліш;
- в) М. Костомаров;
- г) Л. Українка;
- д) М. Вовчок;

16. До якого філософського напрямку належать такі філософи: О. Новицький, П. Куліш, Й. Міхневич, Н. Грот, Й. Шад?

- а) матеріалізм;
- б) дуалізм;
- в) екзистенціалізм;
- г) ідеалізм;
- д) пантеїзм;

17. До якого філософського напрямку належать такі філософи: Н. Вернадський, М. Умов, М. Коцюбинський, М. Драгоманов, Л. Українка?

- а) матеріалізм;
- б) дуалізм;
- в) екзистенціалізм;
- г) ідеалізм;
- д) пантеїзм;

18. Яка методологічна традиція найбільш властива українській філософії?

- а) раціоналізм;
- б) ірраціоналізм;
- в) сенсуалізм;
- г) догматизм;
- д) фаталізм;

19. Яка ідеологічна позиція поєднує наступних українських діячів XIX століття: П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко?

- а) революціонери-демократи;
- б) українофіли;
- в) філософи-натуралісти;
- г) марксисты;
- д) народники.

20. Яка ідеологічна позиція поєднує наступних українських діячів XIX століття: М. Вовчок, М. Драгоманов, М. Коцюбинський, С. Подолинський, Л. Українка?

- а) революціонери-демократи;
- б) українофіли;
- в) філософи-натуралісти;
- г) марксисты;
- д) народники.

Тема: ФІЛОСОФІЯ ХХ СТОЛІТТЯ

План

1. Основні особливості сучасної філософії
2. Неопозитивізм
3. Екзистенціалізм

1. Основні особливості сучасної філософії

Сучасну філософію, як і всю духовну культуру, оцінювати і класифікувати важко. Процеси повинні “відстоятися”. Очевидно, в ХХІ столітті про філософію нашого двадцятого століття скажуть інше, по-новому її оцінять. Зараз ми назвемо і коротко охарактеризуємо основні, найбільш відомі школи і напрямки.

Основна риса розвитку філософії ХХ століття – плюралізм шкіл, напрямків; поява нових, нестандартних (некласичних) ідей і концепцій. Причина цьому, можливо, демократизація громадського життя, ріст ступеня свободи особи. Воля є катализатором творчості, а творчість – це завжди розмаїтість. І все-таки серед самих різних по типу філософствування і методології теорій можна виділити два основних напрямки, які протилежним чином реагують на нашу епоху – епоху науково-технічної революції (НТР), епоху технічної цивілізації (дивись схему 14).

Схема 14

Основні напрямки філософії ХХ століття

Сцієнтизм

(Від лат. *Sciens* – наука) – світогляд, який позитивно оцінює соціальні наслідки НТР, вважає головним завданням філософії – обслуговування бурхливого розвитку науки. Найбільш відомі в цьому напрямку різні

Ірраціоналізм

Негативна світоглядна реакція на НТР, усвідомлення нерівномірності технічного і духовного прогресу; констатація духовної кризи, песимістичні прогнози майбутнього.

В центрі філософії – людина – загублена і «занедбана» в сучасному технічному світі.

*школи позитивізму і
неопозитивізму*

Основні школи:
Психоаналіз
Неофрейдизм
Філософія життя
Екзистенціалізм

Не займають таких крайніх позицій і не укладаються в цю схему:

феноменологія
прагматизм
теїстичні концепції
а) неотомізм
б) персоналізм

Далі докладніше охарактеризуємо неопозитивізм і екзистенціалізм, як дві яскраві крайні крапки і нитки духовних філософських шукань ХХ-го століття; а в цьому розділі – коротко розповімо про названі вище концепції і школи.

Філософія життя – ірраціоналістична філософська школа, в центрі якої поняття “життя”, як цілісна реальність, не тождна ні духу, ні матерії. Світ розглядається як єдина духовна істота. Це трактування протистоїть раціоналізму і механізму в поясненні сутності буття. Головним завданням філософії вважається приречення точки зору розуму, (розум може пізнати лише статичному, нерухоме, просте). Головний метод осягнення життя – інтуїція – вид інтелектуальної симпатії, шляхом якого приносять усередину предмета, щоб злитися з тим, що є в ньому єдиного, і, отже, Невимовного. Так визначає інтуїцію Анрі Бергсон і називає дві умови інтуїтивного пізнання:

(1) відмова від усякого інтересу, від відношення до корисної дії;

(2) величезна напруга волі, необхідна для того, щоб злитися з “життєвим поривом”.

Представники цієї школи:

Фрідріх Ніцше (1844-1900) – німецький філософ, поет, основні роботи: “По той бік добра і зла”, “Так говорив Заратустра”.

Анрі Бергсон (1859-1941) – французький філософ, лауреат Нобелівської премії; праці: “Творча еволюція”, “Сприйняття мінливості”.

Вільгельм Дільтей (1833-1911) – німецький філософ, історик культури. Життя трактує як спосіб буття людини, культурно-історичної реальності.

Георг Зіммель (1858-1918) – німецький філософ, соціолог. Життя розумів як процес творчого становлення, невичерпний раціональними засобами, який досягається тільки у внутрішньому переживанні.

Ортега-і-гассет Хосе (1883-1958) – іспанський філософ-публіцист, суспільний діяч. Головним методом обрання називав процес “вслухування” у життя за допомогою “життєвого розуму”. Свою філософію називав “раціовіталізмом”.

Психоаналіз (фрейдизм, неофрейдизм) – психологічна і філософська концепція, яка вважає основою буття людини поле несвідомого. Засновник цього напрямку – австрійський психіатр, психолог Зигмунд Фрейд (1856-1939) запропонував оригінальне трактування сутності, структури свідомості і причини вивчення людини (антропологічні принципи) і людської культури. Рушійним фактором психіки, а значить людини і суспільства в цілому, Фрейд уважав енергію несвідомих психосексуальних потягів. У структурі свідомості З. Фрейд виділяє три підструктури. Найбільш архаїчна безособова, цілком несвідома частина – “ВОНО” (Id) – резервуар психологічної енергії, “киплячий казан” потягів, які прагнуть негайного задоволення. Ця частина психіки позбавлена контактів із зовнішнім миром і не знає різниці між зовнішньою реальністю і суб'єктивною сферою. Друга психічна структура – “Я” – (Ego) – посередник між зовнішнім світом і “Воно”, потягом і задоволенням. “Я” керується не принципом задоволення, а вимогою реальності, стримує ірраціональні принципи “Воно” за допомогою різних захисних механізмів. Третя психічна структура – “Понад – Я” (Super – Ego) виступає як джерело моральних установок індивіда, функціонує здебільшого несвідомо, проявляючись у свідомості як совість (почуття страху, провини, депресії, неповноцінності і т.п.).

Наприкінці 30-х років виник неофрейдизм, представники якого (Е. Фромм, К. Хорні, Г. Саллівані) спробували відійти від біологізму і “пансексуалізму” Фрейда і створити соціологічну і культурологічну доктрину. Еріх Фромм, наприклад,

розробляв цілісну концепцію особистості, вивчав механізми взаємодії психологічних і соціальних факторів її формування; запропонував проект перебудови суспільства за допомогою методів “соціальної терапії”, зокрема, проект “перевиховання” американської нації.

Феноменологія як особливий напрямок у філософії пов'язана з ім'ям Едмунда Гуссерля (1856-1938), який вважає предметом філософії царство чистих істин, апріорних змістів. Пізнання розглядається як потік свідомості, внутрішньо організований і цілісний, однак відносно незалежний від суб'єкта пізнання і його діяльності. Вихідним пунктом феноменології було вивчення позадослідних, позаісторичних структур свідомості, які забезпечували його реальне функціонування і збігались з ідеальними значеннями, вираженими у мові і психологічних переживаннях. Феномени – ідеальні сутності, зміст. Феноменологія – метод безпосереднього, інтуїтивного розгляду цих сутностей. У феноменах Гуссерль виділяє різні шари: мовні оболонки; різноманітні психічні переживання; предмет, мислимий у свідомості; смисл – інваріантну структуру і зміст мовних висловлень. Для феноменології характерний гостра критика позитивізму, усвідомлення духовної кризи сучасності.

Прагматизм – американська філософія “дії”. Засновники прагматизму Чарльз Пірс (1839-1914), Вільям Джеймс (1842-1910). Джон Дьюї (1859-1952), звинувативши всю попередню філософію в абстрактності і споглядальності, висунули програму “реконструкції філософії”. Філософія, на їх думку, повинна бути не міркуванням над першоосновами буття і пізнання, а загальним методом вирішення практичних проблем, які встають перед людиною в безупинно мінливому світі. Головна категорія – “досвід” трактується не як реальність, а як потік свідомості. Знання – не як відбиття реальності, а спосіб усунення перешкод для діяльності. Істина характеризується корисністю. Джеймс стверджував, що гіпотеза про бога – істина, якщо вона служить задовільно цілям людини. Практична доцільність є не тільки критерієм істинності, але і критерієм моральності. Особливий варіант прагматизму – інструменталізм Дьюї. Пізнання – по Дьюї – знаряддя, інструмент при-

стосування людини до навколишнього середовища. Наука – це ящик з інструментами. Людина дістає ці інструменти, коли попадає в скрутні ситуації. Для прагматизму характерна абсолютизація суб'єкта в пізнанні і практичній діяльності і так само моральний нігілізм (або релятивізм).

Неотомізм – сучасний етап у розвитку томізму – вчення Фоми Аквінського. З 1879 року одержав офіційне визнання Ватикану (енциклика папи Лева XIII). Найбільш відомі представники: Жильсон, Марітен, Сертийанж (Франція), В. Бруттер, А. Демпф, І. Лоц, М. Грабман (Німеччина). Д. Мерсьє, А. Дондейн, Л. Де Реймекер, Ф. Ван Спінберген (Бельгія) У. Подовані, Ф. Ольджаті, К. Фабро (Італія).

Неотомізм різко протистоїть як матеріалізму, так і суб'єктивному ідеалізму. Він претендує на універсалізм, об'єднання в цілісному синтезі віри і розуму, умогляди і емпірії, споглядальності і практицизму, індивідуалізму і соборності. Це об'єднання здійснюється на догматичній основі, обумовлено незаперечністю і загальнообов'язковістю для філософії божественного одкровення. Основне завдання філософії вбачається в раціональному розкритті і виправданні істин теології. Відповідно до цього світ представляється як створений богом. Особистість у неотомізмі трактується як непорушна і самодіяльна духовна субстанція. Атрибути особистості – воля, самосвідомість, здатність прояву в духовному акті, творчі можливості – одержують своє ціннісне підтвердження лише в співвіднесенні з богом.

Персоналізм (від лат. *persona* – особистість) – теїстичний напрямок у сучасній філософії, який визнає особистість первинною творчою реальністю і вищою духовною цінністю, а увесь світ проявом творчої активності верховної особистості – бога. Представники: Н.А. Бердяєв, Л. Шестов, Б. Боун, У. Хокінг, Е. Брайтмен, Р. Т. Флюеллінг, П. Ландсберг, М. Недонсель, П. Рікер, Е. Мунье, Ж. Лакруа. В основі світогляду – плюралізм – визнання множинності існувань, свідомостей, волі, особистостей. Особистість розглядається як основний прояв буття, у якому вольова активність, діяльність сполучається з безперервністю існування. Джерела особистості все ж коріняться в єдиному початку – богу. Е. Мунье вважає хрис-

тиянське вчення про особистість основою революційного перевороту в житті людства, який дозволяє створити “суспільство особистостей”, подібне до християнської громади. Оскільки особистість, відповідно до персоналізму, перебуває у ворожих відносинах з дійсністю, життя особистості починається з того, що вона ламає контакт із середовищем; вона повинна піти в себе, “зосередитися”. Внутрішні властивості особистості: “покликання”, інтимність, повинні охоронити особистість і суспільство, як від тоталітаризму, так і від індивідуалізму, об’єднати особистостей між собою. Головним способом самоствердження особистості виступає внутрішнє самовдосконалення.

2. Неопозитивізм

Позитивізм (від *positivus* – позитивний) – філософський напрямок, заснований на принципі, що позитивна свідомість досягається лише конкретними науками, а філософія як наука не має права на існування.

Позитивізм, який виник в 30-і роки XIX століття, пройшов істотну історичну еволюцію. Виділяються три основних історичних форми позитивізму.

Класичний позитивізм. Родоначальник цього напрямку, який ввів і цей термін – французький філософ і соціолог Огюст Конт (1798-1857) проголосив рішучий розрив з філософською “метафізикою”, вважаючи, що наука не має потреби в якій-небудь філософії яка стоїть над нею. Представники “класичної” форми позитивізму: Е. Літтре, Г.М. Вирубов, П. Лаффіт, І. Тен, Е. Ж. Ренан, Дж. С. Мілль, Г. Спенсер.

Махізм і емпіріокритицизм. Основоположники Ернст Мах (1838-1916) і Річард Авенаріус (1843-1896). Центральне поняття їх філософії – “досвід”, у якому розчиняється протилежність матерії і духу, фізичного і психологічного, але ця протилежність насправді не знімається тому, що досвід в остаточному підсумку трактується суб’єктивно (внутрішній досвід свідомості). Світ представляється як “комплекс відчуттів”, а завданням науки вважається емпіричний опис цих відчуттів. Суб’єктивно-ідеалістичну спрямованість махізму критикував В.І. Ленін у роботі “Матеріалізм і емпіріокритицизм”.

Неопозитивізм – сучасна форма позитивізму, у якій в свою чергу виділяються три основні форми або шаблі еволюції.

Логічний позитивізм виник в 20-і роки ХХ століття на основі діяльності Віденського гуртка (наукове об'єднання логіків і філософів при кафедрі філософії індуктивних наук Віденського університету); представники: М. Шлік, Р. Капнап, О. Нейрат, Ф. Франк, Ч. Морріс, П. Бріджмен, А. Тарський;

Лінгвістичний позитивізм – Дж. Мур, Л. Вітгенштейн;

Постпозитивізм або аналітична філософія – Т. Кун, Лака-тос, Файерабед, Тулмін.

Основні ідеї неопозитивізму:

Критика класичної філософії, протиставлення філософії і науки, ствердження, що істинне значення може бути отримане тільки в конкретних науках. Філософія по виразу Бертрана Рассела – це «нічийна земля», яка перебуває між наукою і релігією і територія цієї землі постійно зменшується. На думку Л. Вітгенштейна вся класична філософія представляє «хворобу мови», у відношенні якої філософ – неопозитивіст, озброївшись логічними знаннями, покликаний виконати своєрідні терапевтичні функції. «Більшість речень і питань, висловлених із приводу філософських проблем... безглузді, – стверджував Л. Вітгенштейн. – Більшість пропозицій і запитань філософів впливає з того, що ми не розуміємо логіки нашої мови»¹.

Інший представник неопозитивізму Р. Каркал писав, що перед безжалісним судом нової логіки вся філософія в її старому змісті... викрила себе не тільки як змістовно помилкова, за твердженням колишніх критиків, але і як логічно неспроможна і тому безглузда. Зокрема, у неопозитивізмі було оголошене позбавленим наукового змісту основне питання філософії, питання про взаємовідношення теорії і реальності, про існування предметів зовнішнього миру, яке відповідають нашим відчуттям.

Філософія, подібно логіці і математиці оголошувалася аналітичною. Її справжніми проблемами вважалися, насамперед,

---

¹ Див.: Вітгенштейн Л. Логико-філософский трактат. – М., 1958. – С.44.

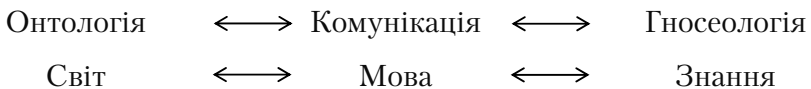
логічні проблеми. Завдання філософії вбачалося не у відкритті **нового** знання, а в логічному аналізі готового наукового знання. Головне завдання філософії – аналіз мови науки.

Центральна проблема в філософії неопозитивізму – проблема мови. **Мова** – система знаків, яка служить засобом людського мислення і спілкування. Людина в пізнанні світу і спілкуванні користується як природною мовою (мовою слів, понять, вплетених у безпосередню життєдіяльність) так і штучними формалізованими мовами (мова формул, знаків). Еволюцію неопозитивізму визначило прагнення більш глибоко вивчити суть мови. Якщо логічний позитивізм концентрував свою увагу тільки на логіку мови науки, вивчаючи інваріантний каркас штучних мов, то вже лінгвістична філософія Вітгенштейна (інша форма неопозитивізму) звертається до аналізу природної мови, більш складної і рухливої по своїй структурі. Вітгенштейн висунув і обґрунтував логіко-мовну модель відображення світу, затверджуючи, що ціла хмара філософії концентрується в краплі граматики. А постпозитивізм приходиться до необхідності вивчення історико-культурного середовища, в якому існує і розвивається дана мова. Таким чином, неопозитивізм у своїй еволюції прийшов до традиційних світоглядних філософських проблем, від яких на початку відмовився.

Неопозитивісти розглядають мову як об'єднуюче ядро світу (дивись схему 15).

Схема 15

Модель світу у філософії неопозитивізму

Для гносеології позитивістів характерний **емпіризм**, заснований на принципах редукціонізму (зведення теоретичного знання до емпіричного) і верифікації (твердження, що істинність знання можна довести шляхом емпіричної перевірки, тобто зведення будь-якого теоретичного положення до висловлень про факти).

Неопозитивізм, свідомо обмеживши коло філософських проблем, сконцентрувавши всю увагу на методології науки, вніс великий вклад у розвиток логіки, математики, інформатики, лінгвістики і інших конкретних наук.

3. Екзистенціалізм

Екзистенціалізм (від *existentia* – існування) – філософія існування – ірраціоналістичний напрямок у сучасній філософії. Батьківщиною екзистенціальних ідей вважається Росія – Федір Достоєвський, Лев Шестов, Микола Бердяєв. Після світової війни екзистенціалізм розвивається в Німеччині – М. Хайдегер, К. Ясперс, М. Бубер; і після Другої Світової Війни класичні форми він здобуває у творах французів – Ж.П. Сартр, Г. Марсель. А. Камю.

Що відрізняє філософію екзистенціалізму?

1. Поворот до людини.

“Багато писали виправдань бога

Але настає час писати виправдання людини – антрополицеєю”.

М. Бердяєв

“Головна проблема філософії – це проблема самогубства”.

А. Камю

“Існування людини – ось перша проблема філософії”

Е. Муньє

Особливість екзистенціального підходу до людини полягає в тому, що вивчається не людина взагалі (людський рід), а конкретна одинична жива людина. Трагічність існування людини в тому, що вона завжди чимось поглиналась, якоюсь тотальністю – родом, державою, церквою; в ХХ столітті людина поглинається технічною цивілізацією, яка веде з собою знеособлювання зв'язків, світові форми і катастрофи. Звідси ідея скінченності, абсурдності людського буття, її розгубленість в цьому світі і песимістичному фарбуванні всієї екзистенціальної філософії. Наприклад, **істотою екзистенції** називається

народження, смерть, доля, любов, розпач, каяття. **Модусами існування:** турбота, страх, рішучість, совість, віра, ненависть, туга. Одна із центральних проблем у філософії екзистенціалізму – проблема життя і смерті. Погроза смерті, скінченності буття людини змушують її задуматися про сенс життя, повернутися від побуту, від повсякденності до самого буття, екзистенції.

2. Тракткування волі впливає з розуміння суті людського буття. Воля ця істота екзистенції. Це проявляється в тому, що людина сама творить, створює себе. Ж.П. Сартр з цього приводу пише: "...Людина – істота, яка спрямована в майбутнє і усвідомлює, що вона проектує себе в майбутнє. Людина – це, насамперед проект, який переживається суб'єктивно, а не мхи, не цвіль, і не кольорова капуста"¹. У людини існування передує сутності; він спочатку існує, а потім знаходить свою сутність. Але якщо це так, то людина повністю відповідальна за те, що він є. Екзистенціалізм, – говорить Сартр, – віддає кожній людині на володіння його буття і покладає на нього повну відповідальність за існування. Людина засуджена бути вільною.

3. Ірраціоналізм. Ірраціональні способи осягнення дійсності. Існування (екзистенція) – це внутрішнє, суб'єктивне буття людини; воно не піддається раціональному пізнанню, і єдиний спосіб осягнути його полягає в тому, щоб його пережити і описати так, як воно відкривається в безпосередньому переживанні внутрішньому почуттю. Пізнання як переживання буття. Звідси особливості стилю екзистенціалістів: літературно-художній стиль; роман, есе, міф. Якщо неопозитивізм вплинув на розвиток науки в ХХ столітті, то екзистенціалізм – на мистецтво (театр, література), сформулював оригінальну естетику екзистенціального мистецтва, для якого характерний тонкий психологізм. Глибоке проникнення у внутрішній мир особистості.

Поповніть свій словник:

Сцієнтизм, антисцієнтизм, філософська антропологія, філософія життя, інтуїтивізм,

¹ Див.: Сартр Ж.П. Екзистенціалізм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989. – С.323.

психоаналіз, неофрейдизм, феноменологія, прагматизм, неотоцизм, персоналізм, позитивізм, махізм, неопозитивізм, логічний позитивізм, лінгвістичний позитивізм, постпозитивізм, мова, верифікація, комунікативна модель світу, екзистенціалізм, модуси екзистенції, воля.

Прочитавши запропонований Вам фрагмент тексту, спробуйте відповісти на такі запитання:

- ✓ який напрямок у філософії представляє автор?
- ✓ які філософські проблеми відображені в тексті?
- ✓ як ці проблеми вирішуються в інших філософських концепціях?

Завдання 1.

“На сцені один грає князя, інший радника, третій слугу, солдата, генерала і т.п. але розходження ці мають чисто зовнішній характер; у внутрішній же сутності такого явища в усіх ховається та сама серцевина; бідний актор з його турботою і нестатком. Те ж саме в житті. Розходження рангу і багатство кожному відводять свою роль, але їй зовсім не відповідає внутрішня різниця в щасті і достатку: і тут у кожному ховається той же бідняк з його нестатком і турботою. Правда, по своєму змісту ці останні в кожного свої, але за формою, тобто по своїй ширій сутності, вони в усіх майже однакові, хоча вони і розрізняються в ступені, але розходження це зовсім не визначається положенням і багатством людини, тобто його роллю. Саме: так само все, що для людини існує і трапляється, безпосередньо існує все-таки лише в його свідомості і трапляється для цього останнього, то найбільш істотне значення має природа самої свідомості і у більшості випадків вона відіграє більшу роль, чим ті образи, які в ній виникають. Вся розкіш і насолоди, які віддзеркалюються в тупій свідомості дурня, дуже бідні в порівнянні зі свідомістю Сервантеса, коли він писав “Дон Кіхота” у своїй сумній в'язниці”.

Шопенгауер А. Свобода волі і моральність.

Завдання 2.

“Де кінчається самотність, там починається ринок; а де кінчається ринок, там починається також шум великих акторів і дзижчання отруйних мух.

У світі кращі речі нічого не коштують, раз немає того, хто їх уперше представив; цих представників народ називає великими людьми.

Мало розуміє народ велике, тобто творче. Але він має поняття про всіх творців і акторів великих справ.

Світ крутиться біля винахідників нових цінностей, невидимо вертиться він. Біля ж акторів кружляється народ і слава; у цьому полягає “світовий рух”...

Біжи, мій друг, у свою самоту, туди, де свіже, здорове повітря! Не твоє завдання бути мітелкою для мух.

Так говорив Заратустра”.

Ніцше Ф. Так говорив Заратустра

Завдання 3.

Ідеал

Тим ідеал священний і великий,
Що ми досягти його вершин не в силах,
Але юнак, і діва, і старий
Перестають томитися їм... у могилах.
Як веселка сіяє ідеал...
Ми знаємо всі, що веселка видніше,
Але ідеал так могутньо б не блищав,
Коли свої ми зрозуміли б устремління...
Він назавжди, як метеор, згас,
Коли ми б всі прийшли до його вершини...
І віра в життя і світло зникли б в нас,
І ми всі вмерли б, тужачи про святиню.
Ніцше Ф.

Завдання 4.

“Душу людини – своєрідний сплав бога і звіра, арена боротьби двох начал: одне – часткове, обмежене егоїстичне, а інше – загальне, нескінченне і безсторонне. Кінцеве життя, яке однакове в людини і у тварин, прив'язане до тіла і дивиться на

світ з позиції “тут” і “тепер”. Любов і ненависть, засновані на служінні своєму “я”, належать кінцевому життю. Любов чоловіка і жінки, батьків і дітей, поки вона не виходить за рамки інстинкту залишається тваринною, вона стає нескінченною, коли вона переборює інстинкт і перестає підкорятися тільки цілям кінцевого “я”. Ненависть до ворогів і любов до союзників люди розділяють з іншими стадними тваринами; вони вважають Всесвіт розташований навколо одного центра, одного “я”, яке бореться. Кінцеве життя містить у собі все, що відокремлює нас від інших людей і від Всесвіту; воно породжує думки і бажання, які не може бути в інших, всі омани і помилки, всі амбіції, які приводять до ворожнечі”.

Рассел Б. Чому я не християнин.

Завдання 5.

“Не пам'ятаю, хтось назвав людину твариною, яка створила богів і вклонилася їм. Ця характеристика не позбавлена відомої частки вірності і якомога більше підходить в цьому випадку. Із простого факту послідовності і співіснування явищ, отриманого шляхом спостереження над сукупністю фактів, людина створила долю, рок закону, із залізною необхідністю правлячий в собі минуле, сьогоднішня і прийдешне. Як самоїд, вирізавши з дерева своїми ріками ідола, робить його богом, приносить йому жертви і падає перед ним ниць, так само і людина, гіпостазуючи звичайні гіпотетичне узагальнення, створив з нього невблаганну Мойру, у книгах якої написано майбутнє. Цим ми не хочемо сказати, що ми заперечуємо причинність і відхрещуємося від закону, як чорт від ладану: плавати в мрячних хмарах метафізичного детермінізму і абсолютної свободи – справа безнадійна... Але ми хочемо...”.

Сорокін П. Людина. Цивілізація. Суспільство.

Завдання 6.

“Людина почуває себе товаром, призначеним залучати покупців на самих сприятливих, дорогих умовах. Людина-Товар з надією виставляє бирку, намагається виділитися із асортименту, який лежить на прилавку, він намагається бути гідним найдорожчого цінника, але якщо його не помічають, а інших

беруть, то він може бути звинуваченим у неповноцінності і нікчемності. Якими б високими не були його людські якості... З раннього дитинства людина узнає, що бути молодим значить користуватися попитом і що йому теж прийдеється “вийти” на ринок особистостей.

Нічого дивного, що в цих умовах почуття самоцінності людини сильно страждає. Умови для самоповаги – не в його владі. У ринковій орієнтації людина втрачає тотожність із собою, вона стає відчуженою від себе”.

Фромм Е. Психоаналіз і релігія.

Завдання 7.

“... Людина – істота, яка спрямована до майбутнього і усвідомлює, що вона проектує себе в майбутнє. Людина – це на-самперед проект, переживається суб’єктивно, а не мохи, не цвіль і не кольорова капуста...”

Якщо існування передує сутності то людина відповідальна за те, що вона є. Екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння його буття і покладає на нього повну відповідальність за існування...

Людина – це тривога. Людина відповідальна за себе, а значить і за людство, не може не випробовувати тривогу...

Людина засуджена бути вільною...

Ми самотні і нам немає вибачень...”

Сартр Ж. П. Екзистенціалізм – це гуманізм.

Завдання 8.

“Отже, у всіх технічних прогресах домінує зміст, який розпоряджається всіма людськими вчинками і поведінкою, не людина надумала чи створила цей зміст. Ми не розуміємо значення лиховісної участі влади атомної техніки. Зміст світу техніки схований від нас. Але давайте ж спеціально звернемося і будемо звернені до того, що цей прихований зміст усюди вас зачіпає у світі техніки, тоді ми виявимося усередині області, яка і ховається від нас, і, ховаючись, виходить до нас. А те, що показується і у той час ухиляється – хіба не це ми називаємо таємницею? Я називаю поведінку, завдяки якій ми відкриваємося

для змісту, утаємниченого у світі техніки, відкритістю для таємниці...”

Якщо відчуженість від речей і відкритість для таємниці пробудяться у нас, то ми вийдемо на шлях, що веде нас до нового ґрунту для укорінення і стояння. На цьому ґрунті творчість може пустити нові корені і принести плоди на століття.

Так в інше століття і трохи по іншому збуваються знову слова Іоганна Петера Гебела:

“Ми рослини, які – чи хочемо ми усвідомити, чи ні – повинні кріпитися в землі, щоб, піднявшись, квітнути в ефірі і приносити плоди”.

Хайдгер М. Розмова на польовій дорозі.

Завдання 9.

“Існування людини – не круговорот, який просто повторюється в поколіннях, і не ясне, що відкривається собі існування. Людина проривається через пасивність постійно знову виникаючих тотожних кіл, і від його активності заздрості продовження руху до незнайомої мети.

Тому людина розщеплена в глибині своєї сутності. Як би вона не мислила себе, вона протистоїть самій собі, вона протистоїть самій собі і всьому іншому. Всі речі він бачить у протиріччях.

Щораз зміст стає іншим. Чи розщеплюється він як дух і плоть, як розум і чуттєвість, як душа і тіло, як борг і схильність, чи протиставляє його буття і його явище, його діяльність і мислення, те, що він робить, і те, що він думає робити. Вирішальне в цьому – що він увесь час повинен протиставляти себе собі. Немає людського буття без розщеплення. Але він не може на цьому зупинитися. Те, як він себе переборює, становить спосіб проникнення в себе...”

Асперс К. Зміст і призначення історії.

Завдання 10.

“Видовище – петля, – говорить Гамлет, – щоб піймати свідомість короля”. Відмінно сказано: піймати. Тут свідомість або стрімко рухається, або замикається в собі. Її доводиться ловити на льоту, у ту ледь помітну мить, коли вона оглядає саму себе побіжним поглядом. Звичайна людина не дуже-те любить бари-

тися. Навпроти, її все квапить. Але, з іншого боку, ніщо не займає її більше, ніж вона сама, особливо те, ким вона могла би бути. Звідси її пристрасть до театру, до видовища, де її пропонується стільки доль, поезію яких він вбирає в себе, не страждаючи при цьому від укладеної в них гіркоти. Принаймні, у таких випадках можна спостерігати людину, яка живе несвідомо, і те, як вона поспішає на зустріч, казна-якій надії. Людина абсурду починається там, де закінчується людина. Живлячий надії, де дух. Перестав милуватися грою з боку, хоче сам у неї вступити”.

Камю А. Міф про Сізіфа.

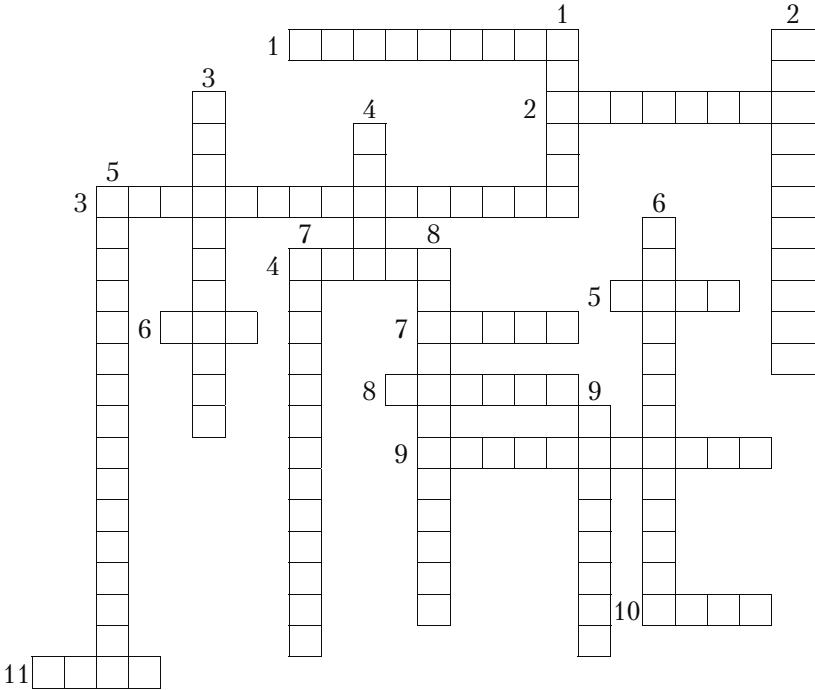
Завдання 11.

“Боги прирекли Сізіфа вічно котити на вершину гори величезний камінь, звідки він під власною вагою знову і знову падає назад до підніжжя. Боги не без підстав думали, що немає кари страшнішої, чим нескінченна робота без користі і без надії попереду... можна лише уявити собі граничну напругу м'язів, необхідну, щоб зрушити величезний камінь. Покотити його нагору і дертися слідом за ним по схилу, стократ все, повторюючи знову; можна представити застигле в судорозі обличчя, шоку, яка прилипла до каменю, плече, яким підперта брила. Обмазану глиною, ногу, поставлену замість клина, яку перехоплюють долоні, особливу людську впевненість двох рук, забруднених землею. У самому кінці довгих зусиль, вимірюваних простором без неба над головою і часом без глибини, ціль досягнута. І тоді Сізіф бачить, як камінь за кілька митей пролітає відстань до самого низу, звідки треба знову піднімати його до вершини. Сізіф спускається в долину.

Саме під час спуску, цього короткого перепочинку, Сізіф мене і займає. Адже застигла від натуги особа поруч із каменем – сама по собі вже камінь! Я бачу, як ця людина спускається кроком важким, але рівним, назустріч мукам, яким не буде кінця. Година, коли можна зітхнути полегшено і яка відновляється настільки ж неминуче, як і саме страждання. Є година просвітління розуму. У кожному з митей після того, як Сізіф покинув вершину і постійно спускається до жител богів, він піднімається духом над своєю долею. Він міцніше уламка скелі”.

Камю А. Міф про Сізіфа.

КРОСВОРД „ФІЛОСОФІЯ ХХ століття”

По горизонталі:

1. Один з головних напрямків культури і філософії ХХ століття, позитивне відношення до науково-технічної революції.
2. Один з німецьких екзистенціалістів.
3. Філософія існування.
4. Засновник психоаналізу.
5. Засновник позитивізму.
6. Засновник махізму.
7. Французький екзистенціаліст.
8. Один з представників лінгвістичного позитивізму.
9. Засновник лінгвістичного позитивізму.
10. Предмет філософії позитивізму.
11. Автор твору «Міф про Сізіфа».

По вертикалі:

1. Друга історична форма позитивізму.
2. Теїстична концепція, яка визнає особистість первиною творчою реальністю.
3. Спосіб перевірки істинного знання у позитивізмі.
4. Автор твору „Так мовив Заратустра”.
5. Теж, що і махізм.
6. Сучасна форма позитивізму.
7. Філософія, яка вивчає царство апіорних смислів, чистих істин.
8. Засновник екзистенціалізму.
9. Метод осягнення життя; род інтелектуальної симпатії.

Розділ II. ОСНОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ

Тема: ОНТОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В ФІЛОСОФІЇ

План

1. *Що є буття? Основні сфери і протиріччя буття*
2. *Особливості і форми існування об'єктивної сфери буття*
3. *Рух, простір, час*

Онтологія (від грецької, *ontos-сущє і logos-слово, поняття, вчення*) – вчення про буття; розділ філософії, що вивчає фундаментальні принципи буття.

1. Що є буття? Основні сфери і протиріччя буття

"Буття" – гранично загальне поняття філософії та науки. Людина в своєму пізнанні, рухаючись від явища до сутності, від менш загального до більше загального, формулює поняття, що включають у свій обсяг всі явища навколишньої дійсності – це поняття: **"Космос", "Мир", "Світобудова", "Всесвіт", "Реальність", "Буття"**.

Буття – це все те, що існує, те, що поєднує все існуюче.

Буття є дещо реально існуюче.

Ці абстрактні визначення конкретизуються у вивченні окремих сфер буття і їхнього співвідношення (*Дивись схему 16*).

У філософії з давніх часів свідомі та виділені дві протилежні сутності світу – **матеріальна** (*об'єктивна реальність*) і **духовна** (*дух, свідомість, суб'єктивна реальність*). Людина – істота, що поєднує в собі ці дві основні сфери буття; тому очевидно, людина ставить себе в центрі світу.

"Я Человек, – я посредине мира.

За мною мириады инфузорий,

Передо мною мириады звезд.

Я между ними лег во весь свой рост -

Два берега связующее море,

Два космоса соединивший мост".

О.Тарковський

ОСНОВНІ СФЕРИ БУТТЯ

У сфері об'єктивної реальності (*матерії*) відомі дві основні форми буття:

I. **Природа** ("*Натура*" або "*Перша природа*") яка включає фізичний світ (*нежива природа*) і біологічний світ (*жива природа*).

II. Друга природа або **цивілізація** – сукупність матеріальних цінностей, створених і накопичених людством, а також способи створення цих цінностей (*наприклад, знаряддя праці*).

Суб'єктивна реальність або сфера духу також може існувати в різних іпостасях:

1. **Світовий дух** (Бог, "*абсолютна ідея*", "*світовий розум*") – об'єктивна духовна першооснова буття (*його існування визнається в об'єктивному ідеалізмі*).

2. **Свідомість** (*індивідуальне*) – здатність людини відбивати світ в ідеальних образах.

3. **Суспільна свідомість** (*духовна культура*) – сукупність духовних цінностей і способи їхнього створення, збереження і передачі.

Ця схема (*як і будь-яка інша*) огрублює дійсність, тому зробимо деякі застереження. По-перше, не можна малювати коло, обмежуючи буття, тому що за межами буття нічого немає. По-друге, тут тільки позначені основні сфери буття; їхнє конкре-

тне співвідношення, поєднання по різному трактується в різних філософських системах.

Питання на самостійне обмірковування:

спробуйте намалювати відповідні схеми з позиції матеріалізму, об'єктивного ідеалізму, суб'єктивного ідеалізму, монізму, дуалізму, плюралізму.

Основні протиріччя буття. Буття як всеосяжна першооснова містить у собі всі протилежності миру. Коротко охарактеризуємо деякі з них.

1. Протиріччя матеріального і духовного. Буття – це єдність матеріальної і духовної сутності, об'єктивної і суб'єктивної реальності.

2. Протиріччя сутності і існування. Буття – це єдність сутності світу і його існування. У деяких філософських школах під буттям розуміють тільки сутність світу. Елеати (*антична філософія*), наприклад, буття визначали як вічну, незмінну, неподільну підстава світу; рухливий же, текучий світ почуттєво сприйманих явищ – це не буття. Для позначення загальної підстави буття у філософії є спеціальна категорія – "субстанція" (*лат. substantia – сутність, щось лежаче в основі*) – гранична підстава всіх різноманітних явищ світу. Виходячи із принципу єдності буття, більшість філософів вважають, що в основі світу – одна субстанція (*матеріальний або духовна*) – монізм; філософське трактування світу, що виходить із двох субстанцій називається дуалізм; ... з безлічі субстанцій – плюралізм.

3. Протиріччя єдиного і різноманітного. Буття єдине і у теж час являє собою нескінченне різноманіття індивідуальних об'єктів. Це протиріччя у філософії і науці інтерпретувалося в наступних проблемах:

а) загальне, єдине існує саме по собі, або в одиничних речах, або тільки в людському мисленні як поняття (*суперечка між реалістами і номіналістами*);

б) проблема безперервності і дискретності миру (*у природознавстві – концепції близькодії і далекодії*) – або мир – це сукупність окремих об'єктів, "зерен" буття (*атомізм, корпускулярна теорія світла, час як сума проміжків, рух як сума відрізків шляху*), або мир – це безперервна єдність однієї і тої ж

субстанції, обумовлене єдністю і безперервністю загальних зв'язків.

4. **Протиріччя стійкості і мінливості.** Буття завжди те саме і у той же час постійно змінюється, розвивається. Спроби вивчати рух як абсолютну мінливість, або як механічну суму стійких моментів приводили вчених і філософів до парадоксів.

Античний мислитель Зенон, наприклад, стверджує, що Ахілл (відомий в Елладі атлет) ніколи не наздожене черепаха, тому що поки він йде відрізок шляху до тої крапки, де вона перебувала, черепаха пройде ще відрізок шляху і так нескінченно (Дивись Апорії Зенона: "Стріла", "Ахілл", "Дихотомія", "Стадій").

5. **Протиріччя закономірності і випадковості,** порядку і хаосу. Буття, світ являє собою строго встановлений порядок, підпорядкований загальним закономірностям, або світ – це сукупність самостійних, випадкових, різномовірних подій та явищ. Світобудова – це точна ієрархія форм, у якій вищі засновані і розвиваються на базі нижчих (*ідея лінійної еволюції*), або світ має гетерогенну структуру і безліч напрямків у своєму розвитку.

Тут лише поставлені, позначені деякі основні протиріччя буття. Вони мають різне концептуальне обґрунтування в історії філософії і науки. Діалектичне трактування основних протиріччя буття викладено у темі "Діалектика".

2. Особливості і форми існування об'єктивної сфери буття

Об'єктивна сфера буття, об'єктивна реальність відбита у філософії в категорії "*матерія*". В історії філософії і науки можна виділити три етапи уявлень про матерію або три принципово різних трактування матеріальної сутності світу.

Перший етап. Концепція природних стихій.

Матеріальною підставою всього різноманітного миру в древній філософії вважалися деякі природні процеси або первовещества (*вода, земля, повітря, вогонь, ефір, дерево, метал*).

Фалес, наприклад, основою всього вважав воду; Геракліт – вогонь; Аристотель думав, що основою миру природи є п'ять стихій: вода, земля, повітря, вогонь та ефір. Однак, вже в античній філософії зрозуміли, що неможливо вивести все різноманіття світу з декількох, а тим більше з одного природного процесу. У пошуках первоматерії думка філософів рухалася від почуттєво сприйраних природних явищ до умосягненим матеріальним сутностям, одноманітним первокирпичикам буття – "корінь" Емпедокла, "насіння" Анаксагора, атом" Демокрита.

Другий етап. Атомістична концепція матерії.

Стверджується, що мир складається з атомів і порожнечі. Атом (*грецька, atomos-неподільний*) – матеріальна першооснова буття, дрібна неподільна частка. Різноманіття явищ миру пояснюється розходженням форми атомів, а також розмаїттю зв'язків між ними. Атомізм пізніше ввійшов у науку як концепція дискретної будови матерії. У природознавстві Нового часу атомізм із натурфілософської гіпотези перетворюється в природознавчу теорію. Атом розглядається як синонім хімічного елемента, носієм його хімічних властивостей. У філософії нового часу матеріальна субстанція наділяється деякими незмінними властивостями: атомарна структура, довжина, механічний рух. Матерія тут зводиться до речовини, відповідно до етимології цього поняття – (*лат. Materia – речовина*). Атомізм як принцип пояснення об'єктивної сфери буття, як філософська і природознавча концепція матерії проіснував більше двох тисяч років. Однак, прагнення науки до простоти та ясності, пошуку найпростіших базових форм буття суперечить новим дослідженням більше глибокої сутності світу. Такі дослідження були початі у фізиці на рубежі XIX–XX ст.: явище радіоактивності, складна структура атома, подільність атома на елементарні частки, відкриття поля як виду об'єктивної реальності та інші. Ці відкриття не просто не вписувалися в наукову картину миру, створену наукою і філософією XVIII–XIX ст., але руйнували її фундамент, базові принципи пояснення світу. Цю ситуацію в науці назвали кризою у фізиці кінця XIX – початку XX століття.

У пошуках виходу із цієї кризи у філософії з'явилася нова концепція матерії.

Третій етап. Діалектико-матеріалістична концепція матерії.

Подільність атома спочатку була пояснена як "зникнення матерії". Застосовуючи принципи діалектичного методу, В.І.Ленін у роботі "Матеріалізм і емпіріокритицизм" дає наступну інтерпретацію: "Матерія зникає" – це, означає, зникає та межа, до якої ми знали матерію дотепер, наше знання йде глибше; зникають такі властивості матерії, які здавалися раніше абсолютними, незмінними, первісними (*непроникність, інерція, маса і т.п.*) і які тепер виявляються як відносні, притаманні тільки деяким станам матерії. Тому єдина "властивість" матерії, з визнанням якої пов'язаний філософський матеріалізм, є властивість бути об'єктивною реальністю, існувати поза нашою свідомістю"¹ Звідси виникає визначення матерії: "Матерія є філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що дана людині у відчуттях його, що копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них".²

Особливості даного трактування матерії:

1. Відмова від спроби знайти "первоматерію"; матерія тут не отожднюється ні з якими конкретними проявами (*як на першому етапі*), ні з жодним з її видів (*як на другому етапі*), матерія – це все те, що існує в сфері об'єктивної реальності.

2. Принцип невичерпності матерії є методологічною підставою нового розуміння матеріальної сутності світу. "Сутність речей або "субстанція" також відносні; вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів, і якщо вчора це поглиблення не йшло далі атома, сьогодні – далі електрона і ефіру, то діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих віх пізнання природи прогресуючою наукою людини. Електрон також невичерпний, як і атом, природа нескінченна..."³ Англійський фізик Пауелл

¹ Ленін В.І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Полн.собр.соч. Т.18. - С.275.

² Там же. - С.131.

³ Там же. - С.277.

відзначив, що висловлення Леніна про невичерпність електрона фактично містило в собі програму розвитку теоретичної фізики ХХ століття.

3. В абстрактності такого визначення матерії закладена його евристична сила. Наукою ХХ століття було відкрито багато нових форм і видів матерії, однак, жодне відкриття не суперечило діалектичній концепції матерії.

4. Визначення матерії тісно пов'язане з рішенням основного питання філософії і дається через протиставлення двох найбільш загальних понять філософії – матерії і свідомості. Матерія – це те, що існує об'єктивно, тобто поза свідомістю і може бути відбито, впізнано свідомістю.

3. Рух, простір, час

Діалектична концепція матерії була відправним пунктом формування нової, релятивістської наукової картини миру, нового розуміння руху, простору і часу (*Дивись таблицю 4*).

Наукова картина миру (НКМ) – вищий синтез наукового знання, система самих загальних положень про структуру і закономірності буття, а також основних принципів його вивчення.

Таблиця 4.

Порівняльний аналіз трактування загальних онтологічних понять у механістичній і релятивістської наукових картинах миру

№ з/п	Ознака порівняння	Механістична (метафізична) НКМ	Релятивістська (діалектична) НКМ
1	Трактування матерії	Концепція "праматерії" – матерія = речовина, атом. Принцип атомізму – визнання дискретної структури буття	Матерія – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності. Принцип невичерпності – визнання нескінченного різноманіття видів, властивостей, форм матерії.
2	Трактування руху	Рух – це переміщення тіла в просторі. Принцип редукціонізму – відомість усього	Рух стосовно до матерії – це змінність взагалі . Принцип невичерпності – визнання нескінченного різноманіття форм

№ з/п	Ознака порівняння	Механістична (метафізична) НКМ	Релятивістська (діалектична) НКМ
		різноманіття форм руху матерії до найпростішого – механічного руху.	руху матерії. Рух трактується як діалектична єдність мінливості і стійкості об'єкта, єдність його безперервності і дискретності.
3	Що є джерелом руху	Зовнішня сила (<i>стосовно об'єкта</i>). Матерія сама по собі пасивна, для її руху необхідний першопопштовх	Внутрішні протиріччя – джерело руху. Визнається саморух матерії
4	Трактування простору	Субстанціальна концепція . Простір – це абсолютна протяжність ; самостійно від матерії існуюча субстанція, “порожнеча”, вмістище всіх матеріальних об'єктів. Простір має абсолютні властивості: однорідність, трьохмірність.	Релятивістська концепція. Принцип відносності (<i>лат. reletiv – відносний, рухливий</i>). Простір – це властивість матеріальних об'єктів мати довжину, структурність і розташовуватися один відносно одного. Простір мов би перебуває в матерії, залежить від властивості матеріальних об'єктів, тому не можна говорити про абсолютні властивості простору. Теоретично можливі реальні n-мірні простори.
5.	Трактування часу	Час – самостійна субстанція – абсолютна тривалість. У потік часу вміщено всі матеріальні об'єкти. Час так само має абсолютні властивості: однорідність і односторонність (<i>минуле – сьогоднішнє – майбутнє</i>)	Час – це властивість матеріальних об'єктів, мати тривалість існування і зміну станів. Властивості часу залежать від виду матерії і форми руху. Наприклад, у теорії відносності А. Ейнштейна доведено, що при швидкостях, близьких до швидкості світла, час уповільнюється, тому можлива “машина часу”.
6.	Трактування простору і часу	Нескінченність як відсутність границь у простору і часу необмеженість довжини і тривалості буття (<i>кількісний аспект</i>).	Світ, його просторово-часові характеристики – діалектична єдність нескінченності і обмеженості (<i>наприклад, модель пульсуючого Всесвіту: Всесвіт нескінченний і в той же час те розширюється, те звужується</i>). В основі нескінченності простору і часу – якісна нескінченність видів матерії і форм руху (<i>якісний аспект нескінченності</i>).

Класифікація форм руху матерії.

Онтологічна структура тої частини буття, де ми зараз перебуваємо (*Земля і навколоремний космос*) у філософії відбита в класифікаціях форм руху матерії. Вичерпна класифікація на-вряд чи буде коли-небудь можлива, тому що в сучасній науці зізнається нескінченна розмаїтість видів матерії і форм руху. Класифікація форм руху є відносним знанням, тому що в науці відкриваються всі нові і нові форми руху матерії. Для прик-лада зрівняємо класифікації, створені в XIX і XX століттях.

(I.) Класифікація, запропонована Ф. Енгельсом у сере-дині XIX ст.

Відокремлюється п'ять основних форм руху матерії:

- Механічний рух – переміщення макротіл у просторі;
- Фізичний рух – рух молекул;
- Хімічний рух – взаємодія атомів;
- Біологічний рух – життя – рух білкових тіл;
- Соціальний рух – розвиток суспільства і людини¹

Основні принципи енгельсовської класифікації:

- ✓ **принцип генетичної побудови:** від простого до складного; більше складні форми виникають на основі більш простих;
- ✓ **принцип зв'язку всіх форм руху:** у процесі розвитку мож-ливий перехід від нижчих до вищих форм і навпаки; вищі містять у собі нижчі в знятому виді; Ф.Енгельс писав, що фізику можна назвати механікою молекул, хімію – фізикою атомів, біологію – хімією білків.²
- ✓ **зв'язок кожної форми руху матерії з конкретним матеріа-льним носієм – субстратом;** (*макротіло, молекула, атом, жива клітина, організм, людина*);
- ✓ **класифікація форм руху відповідає ієрархічній класифі-кації наук:** механіка – фізика – хімія – біологія – соціологія.

II. В XX столітті, у зв'язку з новими відкриттями в приро-дознавстві, енгельсовська класифікація піддалася змінам і на-самперед у верхній її частині.

¹ См.: Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.Т.20. - С.558-626

² Там же. - С.567

II. 1.

I	II	III	IV	V	VI	VII
кварки	елементарні частки	атомне ядро	атом	молекула	жива клітка	людина

Кожному матеріальному носію відповідають специфічні форми руху. У сучасних класифікаціях не виділяється окремо механічний рух, він входить як елемент в усі відомі форми.

На основі наведеної класифікації будується наступна схема наукового знання:

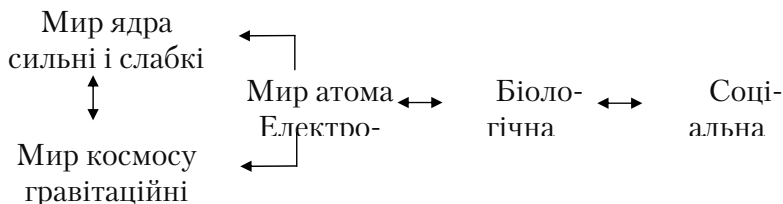
I-V – науки про неживу природу;

V-VI – науки про живу природу;

VII – науки про людину.

Усередині кожної з основних форм виділяються специфічні взаємодії – якісно різні форми руху матерії. Наприклад, основна форма – біологічна, специфічні – взаємодія в нуклеїнових кислотах, білку, внутрішньоклітинних органелах, клітці, організмі, виді, популяції, біоценозі.

II. 2. В одній з сучасних класифікацій за головний критерій прийнята єдність типів взаємодії у неживій природі.

II. 3. Кедровим Б.М. запропонована нелінійна класифікація, у якій виділяється дві групи форм руху матерії:

1. Абстрактно-загальні: – квантово-механічна

– макромеханічна

– термодинамічна

– кібернетична;

2. Особисто-конкретні: – субатомна – фізика

- атомна – хімія

- молекулярна – фізика

- біологічна – біологія

- соціальна – соціологія.

У сучасній літературі висловлюється точка зору, що класифікація форм руху матерії не має філософського характеру, залишаючись на рівні загальнонаукового знання¹. Однак, більше загальної класифікації поки не існує – це одна з відкритих проблем філософії. Конкретні онтологічні схеми завжди носять відносний характер. Світ і пізнання його, що невпинно розвиваються, напевно якісь схеми відкинуть, якісь змусять змінити – на цьому стоїть діалектика, діалектичний метод пізнання – предмет наступного розділу.

Поповніть свій словник визначеннями наступних категорій:

буття, реальність, об'єктивна реальність, суб'єктивна реальність, людина, духовна культура, суспільна свідомість, індивідуальна свідомість, матерія, рух, простір, час.

Перевірте себе, подумайте над наступними вправами.

Завдання 1

Всі речі миру минущі, згодом вони знищуються, руйнуються. Чому ж мир як сукупність даних речей продовжує вічно існувати?

Завдання 2

Що таке буття? Чи можна включити в поняття "буття" – Бога? Чому протягом багатьох сторіч йде боротьба світоглядів по питанню буття або небуття Бога?

Завдання 3

Зрівняєте поняття "ніщо" і "щось". Який зміст вкладається в поняття "небуття"?

Завдання 4

Зрівняєте поняття "субстанція" і "субстрат". В основі буття одна, дві або безлічі субстанцій. Приведіть аргументацію, що доводить одну з точок зору.

---

¹ См.: *Материалистическая диалектика в 5-ти томах - М.: Мысль, 1981. - Т.1. - С.186-187.*

Завдання 5

Проаналізуйте думку А.Швейцера, що затверджує, що немає ніякого поняття буття, а є тільки нескінченне буття в нескінченних проявах. Яке з основних протиріч буття тут відбито?

Завдання 6

Які онтологічні філософські принципи впливають з формули $E=mc^2$?

Завдання 7

Якщо представити "колесо буття" наступним ланцюжком: Буття → Народження → Існування → Смерть → Буття..., то чи можна сказати, що буття – це життя після смерті, а життя до смерті – це існування?

Завдання 8

По якому приводі Ф.Енгельс вживає наступну фразу: "Від того, що шевську щітку ми зарахуємо в єдину категорію зі ссавцями, – від цього в неї ще не виростуть молочні залози."? (Енгельс Ф. *Анти-Дюрінг. Відділ Перший., гл. IV*).

Завдання 9

*"Быть может, эти электроны –
Миры, где пять материков,
Искусства, знания, войны, троны
И память сорока веков!
Еще, быть может, каждый атом –
Вселенная, где сто планет;
Там все, что есть, в объеме сжатом,
Но также то, чего здесь нет
Их меры малы, но все та же
Их бесконечность как и здесь;
Там скорбь и страсть, как здесь, и даже
Там та же мировая спесь".*

Валерій Брюсов

Який з філософських принципів тут поетично виражений?

Завдання 10

Що мав на увазі Микола Кузанський, говорячи, що у дійсності – тому що Бог є все, він – також і ніщо?

Завдання 11

Як Ви розумієте висловлення Геракліта. “У ту ж ріку вступаємо і не вступаємо. Існуємо і не існуємо?”

Завдання 12

Чи можна замінити поняття "матерія" поняттям „реальність”? Аргументуйте свою відповідь. Дайте відповідні визначення.

Завдання 13

Проаналізуйте наступне визначення матерії: "На початку міркування про матерію треба помістити визначення їй: "Матерія є протяжне, непроникне, ділене на нечутливі частини".

Ломносов С.В. Вибр. філос. твори. – М.: 1950. – С.92.

Завдання 14

Виразите Ваше відношення до наступного твердження російського фізика Н.А. Умова. На 2-м Менделєєвському з'їзді в 1911 році він сказав: "Останній розвиток фізики є процес проти матерії, що скінчилися її вигнанням... Матерія зникла, її різновиди замінені системами родинних один одному електричних індивідів, і перед нами рисується замість звичного матеріального глибоко відмінний від нього мир електромагнітний".

Умов Н.А. Соч. – Пг.: 1917. – Т.3. – С. 403-404.

Завдання 15

Дайте аналіз ленінського визначення матерії. Чому В.И.Ленін говорить про своє визначення: "...говорити про те, що таке поняття може "застаріти", є дитячий белькіт..." Як Ленін доводить, що не можна дати іншого визначення матерії?

Див.: Ленін В.И. Матеріалізм і емпіріокритицизм. – Гл. II, §4; Гл. III, §I.

Завдання 16

Чи правильно з філософської точки зору вираження "анігіляція матерії"? Який зміст вкладає в нього фізика? Який щабель філософського розвитку знайшов відбиття в цьому вираженні?

Завдання 17

Проаналізуйте наступне визначення матерії: "...Матерія є збуджений стан динамічної геометрії... Геометрія визначає закони руху матерії..."

Улер Дж.А. Передбачення Ейнштейна. – М.: 1970. – С.15,18.

Завдання 18

З положення про те, що спокій є окремий випадок руху, а рух абсолютне, деякі роблять висновок про абсолютність спокою. Покажіть неспроможність даного умовиводу.

Завдання 19

Проаналізуйте наступну точку зору: "Немає підстав припускати, що жива матерія управляється іншими законами, чим нежива матерія, і є серйозні підстави думати, що все в поведженні живої матерії може теоретично бути пояснене в термінах фізики і хімії".

В.Рассел. Людська свідомість. – М.,1957. – С.71.

Завдання 20

Проаналізуйте наступний аргумент Платона: Усяке тіло, спонукуване зовні, бездушне. Усяке тіло, що рухається саме по собі, повинне мати внутрішній принцип руху (=душу), що не залежить від зовнішніх сил. Щоб надати руху матеріальному тілу, потрібне додаток сили, людина ж, рухається сама по собі, по велінню розуму.

Завдання 21

Оцініть точку зору німецького натураліста Э.Геккеля, що писав: "Відповідно до матеріалістичного світогляду, матерія, або речовина, існує раніше, ніж рух, або жива сила; речовина створила силу!"

Цит. по: К.Маркс, Ф.Енгельс. – Соч.Т.20. – С.523.

Завдання 22

Проаналізуйте наступний уривок художнього тексту: "У порівнянні зі швидкістю мислення швидкість світла – ніщо; думка, те йдучи в минуле, може рухатися у зворотному напрямку в часі і у просторі, швидше всього..."

Ч.Айтматов. Плаха // Новий мир. – 1986. – № – С. 44.

Завдання 23

Існує точка зору, що при зникненні всіх матеріальних об'єктів зникають простір і час... Як можна спростувати або довести цю точку зору?

Завдання 24

Чи згодні Ви з наступним міркуванням Гегеля: "Час не є як би ящик, у якому все поміщено, як у потоці, що захоплює із собою у своєму плині і поглинаючому всі, що попадає в нього. Час є лише абстракція поглинання. Тому що речі кінцеві, то вони перебувають у часі, але речі зникають не тому, що вони перебувають у часі, а самі речі представляють собою тимчасове; їхнім об'єктивним визначенням є те, що вони такі. Процес самих дійсних речей становить, отже, час, і якщо час називає самим могутнім, то воно також і саме неспроможне"...

Г. Гегель. Соч. Т.2. – М.-Л.; 1934. – С.50.

Завдання 25

"Дівчинка, що протанцювала на Новорічному балі до ранку, не зможе відповісти, яке було її відчуття часу на балі – довгим або, навпаки, коротким. І шлиссельбуржець, що відбув 25 років ув'язнення, скаже: "Мені здається, що я провів у фортеці вічність, але одночасно мені здається, що я провів там короткі тижні...", у похмурій одноманітності зміни місяців і років час стиснувся, зморщився... Так виникло одночасно відчуття сти-слості і нескінченості"

Гроссман В. Життя і доля // Жовтень. – 1988. – № – С.20.

Які філософські ідеї відбиті в цьому фрагменті художнього тексту?

Завдання 26

У зв'язку із чим В.И.Ленін вживає наступну фразу: "Тому дарма багато теологів, що випробовують утруднення щодо того, куди їм помістити пекло, а також спірити побажали витягти для себе користь із четвертого виміру".

Див.: Ленін В.И. Матеріалізм і емпіріокритицизм. – Гл. III, §5 // Полн. собр. соч. – Т.18.

Як співвідносяться n-мірні простори з реальним тривимірним?

Завдання 27

Яка концепція простору – часу тут відбита? "Час і простір – от межі людського життя, яке воно нині. Але, насамперед, хто може мені заборонити вирватися з обтяжуючих обіймів часу? Звідки почерпнув я саму ідею часу? З пам'яті про минулі події. Але що ж таке ця сама пам'ять? Не що інше, як дія волі... Усі часи ми створюємо собі самі, у цьому немає сумніву! Бог часу не створив. Він дозволив створити його людині".

Чаадаєв П.Я. Філософські листи. – М.: Правда, 1989. – С.561.

Завдання 28

"Якщо, зрештою, простір, не заповнене тілами (*як це уявляють собі*), не зовсім порожньо, те я запитую тоді: чим воно заповнено? Може бути, існують протяжні парфуми або нематеріальні субстанції, ... які там бродять і проникають друг у друга, не заважаючи один одному, немов тіні двох тіл на поверхні стіни?".

Лейбніц Г.В. Твори в 4-х томах. – М.: Думка, 1982. – Т.1. – С.481.

Як би Ви відповіли на питання, поставлені Лейбніцем?

Завдання 29

Як визначають простір і час А.Пуанкаре, К.Пірсон? Зрівняйте їх з визначеннями у сучасної науки

Див.: Ленін В.И. Матеріалізм і емпіріокритицизм. – Гл. III. – С.205.

Завдання 30

Дайте філософську інтерпретацію наступного уривка художнього тексту: "Але простір, обмірюваний металевими стрижнями і лінійками; час, відміряний найдосконалішими годинниками, раптом стали викривлятися, розтягуватися і сплющуватися. Їхня непорушність виявилось не фундаментом науки, а ґратами і стінами її в'язниці. Прийшла пора страшного суду, тисячолітні істини були оголошені оманами. У стародавніх забобонах, помилках, неточностях, немов у коконах, сторіччями спала істина".

Гроссман В. Життя і доля // Жовтень. – 1988. – № – С.37.

Про який період і про яку ситуацію в науці йдеться?

Тема: ДІАЛЕКТИКА ЯК ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ І МЕТОД ПІЗНАННЯ

План

1. Становлення діалектичних ідей в історії людського пізнання
2. Основні принципи діалектичного методу пізнання
3. Система діалектики

1. Становлення діалектичних ідей в історії людського пізнання

Діалектика (грецька. *dialektikn* – мистецтво вести бесіду, спір) вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки в становленні, розвитку буття і пізнання і заснований на цьому метод творчого пізнання, мислення.

Розвиток – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів.

З погляду діалектики в процесі безперервної зміни, розвитку перебувають як матеріальний світ, так і людське пізнання: тому виділяють два аспекти:

- ❖ **Об'єктивна діалектика** – розвиток буття, об'єкта, об'єктивного миру (*діалектика природи*);
- ❖ **Суб'єктивна діалектика** – розвиток пізнання, мислення (*діалектика духу*).

Давні філософи (Антична філософія) уявляли світ як єдиний, самодостатній Космос, що вічно розвивається. У перших натурфілософів були здогадки про протиріччя як джерело розвитку.

Геракліт стверджував, що боротьба батько всьому і усього цар. Починаючи із софістів і Сократа, філософи звернули увагу на суб'єктивну діалектику (*звідси і етимологія терміну "діалектика" мистецтво вести бесіду*), що був введений Сократом. Сократ і Платон своїми відомими діалогами показали, як істина народжується із зіткнення протилежних точок зору, що істина – це не готовий результат, а процес пізнання світу і людини. Для першої історичної форми діалектики характерні дві

істотні риси, які в наступних етапах були багато в чому загублені і відроджені в науці і філософії кінця ХІХ-ХХ століть:

1) єдність об'єктивної та суб'єктивної діалектики (*у давніх філософів розвитку були піддані як світ, природа, так і пізнання її*);

2) уявлення і здогадки про внутрішнє джерело розвитку миру (*Космосом, по-думці древніх ніхто і ніщо не керує – він самодостатній*).

У середньовічній релігійній філософії джерело розвитку остаточно було перенесено в сферу духу. Бог має нескінченні потенції, творчі сили; він створює світ і є постійним джерелом його розвитку. В ідеалістичній філософії розвивається суб'єктивна діалектика, оскільки ознаками розвитку володіють, насамперед, світовий дух (*Бог*) і людська душа (*мислення, пізнання*).

Філософія Нового часу ідею буття як процесу замінила уявленням про світ як про механічний агрегат (*Дивись Механічна наукова картина миру*). Цей період характеризується пануванням метафізичного мислення. Метафізика тут розуміється як антидіалектика, як багато в чому протилежна діалектиці концепція розвитку (*Дивись таблицю 5*). "Але що особливо характеризує розглянутий період, – відмічає Ф.Енгельс, – це вироблення своєрідного загального світогляду, центром якого є уява **про абсолютну незмінність природи**... Планети і супутники їх, одного разу приведені в рух таємничим "першим поштовхом", продовжували кружлятися по призначеним їм еліпсам повік або, у всякому разі, до закінчення всіх речей. ...Земля залишалася від віку, або від дня свого створення... незмінно однаковою. Теперішні "п'ять частин світу" існували завжди, мали завжди ті ж самі гори, долини і ріки, той же клімат, ту ж флору і фауну... Види рослин і тварин були встановлені раз і назавжди під час свого виникнення, однакове завжди породжувало однакове¹".

---

¹ Енгельс Ф. Діалектика природи. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.20. – С.348-349

Дві концепції розвитку

Ознака порівняння	<i>Діалектика</i>	<i>Метафізика</i>
1. Як здійснюється процес розвитку?	Розвиток розуміється як процес, у якому можливі перерви поступовості, якісні стрибки, виникнення принципово нової якості	Розвиток трактується як процес простого кількісного росту чи зменшення, руху по колу
2. Що є джерелом розвитку?	<i>Внутрішні</i> об'єкта	Джерело розвитку – <i>зовнішня сила</i>

Чим же пояснити той факт, що на тлі природознавства яке швидко розвивалося панувала метафізична концепція розвитку? Для пояснення цього факту приведемо два аргументи:

1). Починаючи із середньовіччя, у філософії склалася традиція розглядати природу як пасивну субстанцію, як "тінь" духу; тому що тільки дух має всі ознаки розвитку і *творчості*. У новий час ця традиція почала поступово слабіти, але нічого не відбувається миттєво. На будь-якому етапі розвитку можна помітити і елементи нового, і збережене старе (це і є діалектика).

2). Метафізичний погляд на природу переважав також і тому, що природознавство не проникло ще в глибинну сутність природи, а займалося в основному збиранням і систематизацією матеріалу (аналізом). Класичної стадії розвитку досягла в той час тільки механіка. Механічні закони руху тіл були перенесені на світ в цілому.

Перевага метафізики, проте, не означала відсутність діалектики. Діалектичні ідеї продовжували розвиватися проявившись, наприклад, в ідеї Спінози про субстанцію (природу) як "причини самої себе", у ученні Лейбніц. „*Про монади, як атоми буття*”, саморухоми активні субстанції, у гіпотезах французьких матеріалістів XVIII ст. про самодостатність, саморухомисть матерії.

Новий етап в історії діалектики пов'язаний з **німецькою класичною філософією**. У Гегеля діалектика набуває вид цілісної концепції, універсальної теорії і методу пізнання світу. Розвиток духу, природи, суспільства, людини представлено, як єдиний висхідний закономірний процес; сформульовані основні закони цього процесу. Діалектика Гегелем розвивається на ідеалістичній основі. Причиною розвитку світу у нього є саморозвиток світового духу.

В XIX-XX ст. у філософії знову переважала ідея єдності розвитку матерії і духу, природи і свідомості. Ця ідея **в сучасній філософії** з'являється не у вигляді геніальної здогадки – гіпотези (як це було в Античній філософії), але як результат синтезу двох розвинутих сторін: діалектики духу (Гегель) і діалектики природи (марксизм). В марксизмі – діалектичному матеріалізмі обґрунтовується ідея про первинність розвитку об'єктивного світу; діалектичні закони об'єктивного світу є причиною, а діалектика пізнання, мислення (духу) – наслідком, тому що пізнання є не що інше, як відображення об'єктивного миру. Якщо свідомість прагне відбити світ таким, який він є (тобто процесом, що розвивається), то вона сама повинна бути рухомою, мінливою (діалектичною). Сучасна наука, збагнувши суть багатьох процесів природи, обґрунтувала і підтвердила багато діалектичних ідей.

Відкриття клітинної будови живої матерії, закон збереження і перетворення енергії, еволюційна теорія походження видів Дарвіна, генетика, квантова механіка, теорія відносності, неевклідова геометрія, теорія катастроф стали переконливим підтвердженням складності і суперечності (діалектичності) природних процесів, а також ефективності діалектичного методу в осягненні сутності світу.

 Історія становлення діалектики як теорії розвитку і методу пізнання описана в роботі Ф.Енгельса «Діалектика природи». Прочитайте в цій роботі розділ «Вступ» і дайте відповіді на наступні питання:

Завдання 1

"...Звідси починає своє літочислення звільнення природознавства від теології..." Про які події і про який етап розвитку науки говорить Ф.Енгельс?

Завдання 2

"Перший пролом у цьому окам'янілому погляді на природу був пробитий не натуралістом, а філософом".

Про кого пише Енгельс і чому?

Завдання 3

"...Але що особливо характеризує розглянутий період, так це – вироблення своєрідного загального світогляду, центром якого є уявлення про абсолютну незмінюваність природи".

Про яку концепцію розвитку йдеться?

Завдання 4

Про який історичний період і історичний факт пише Ф.Енгельс: "Революційним актом, яким дослідження природи заявило про свою незалежність і як би повторило лютеровское спалення папської булли, було..."?

Завдання 5

Як Ф.Енгельс пояснює наступний висновок: "Наскільки високо – природознавство першої половини XVIII століття піднялося над грецькою стародавністю по обсягу своїх пізнань і навіть по систематизації матеріалу настільки ж воно поступалося їй у ідейному оволодінні цим матеріалом, у змісті загального погляду на природу".

Завдання 6

"...У нас є впевненість у тому, ... що... з тією ж самою залізною необхідністю, з якою вона коли-небудь знищить на Землі свій вищий цвіт – мислячий дух, вона повинна буде його знову породити де-небудь в іншому місці і іншим часом."

На чому заснована ця впевненість?

2. Основні принципи діалектичного методу пізнання

Діалектика, вивчаючи не конкретні форми і види розвитку, а загальні моменти, зв'язки, закономірності будь-якої зміни є не тільки загальною теорією розвитку, але і універсальним методом пізнання об'єктів, що розвиваються. Діалектичне мислення звичайно характеризують як гнучке нестандартне творче збагнення світу.

Протилежністю діалектичного мислення є **догматизм**, як антиісторичний, схематично – закостенілий тип мислення. Якщо діалектик здатний гнучко відгукуватися на змінність реальності (перебудовуватися), то догматик, один раз затвердивши для себе певні принципи, істини, правила, не здатний від них відмовитися і, застосовуючи старі принципи у нових обставинах, робить помилки. Догматизм є гальмом прогресу у всіх сферах людської діяльності.

Діалектичний підхід до аналізу об'єкта характеризується трьома основними принципами.

І. Принцип розвитку (або принцип історизму) виходить із того, що любе явище, подія – це процес, у якому завжди є народження (виникнення), становлення, загибель (знищення) і поява на старій основі нової якості і так нескінченно. Принцип розвитку вимагає від нас у пізнанні об'єкта відповісти, принаймні, на чотири питання.

1). **Генезис.** Як, із чого, у силу яких причин виник даний об'єкт.

2). **Минуле** (історія об'єкта). Які етапи об'єкт пройшов у своєму розвитку? Як ці етапи зв'язані між собою? Що на кожному з етапів об'єкт втрачав і що здобував нового? Які можливості реалізовані в розвитку об'єкта, які – ні?

3). **Сьогодення.** Якщо об'єкт продовжує актуально існувати, то необхідно відповісти на запитання: чим він є тепер?

4). **Майбутнє.** Які основні тенденції розвитку об'єкта? Які існують альтернативні шляхи реалізації цих тенденцій у майбутньому (прогноз, як необхідний елемент принципу розвитку).

II. Принцип загального зв'язку: щоб зрозуміти суть об'єкта, необхідно досліджувати різноманіття його зовнішніх і внутрішніх зв'язків; виділити серед цього різноманіття закони, тобто суттєві, загальні, необхідні, повторювані зв'язки. Зв'язок визначається як взаємозумовленість існування явищ, розділених в просторі та часі. З виявлення закономірних зв'язків починається наукове пізнання, для філософського пізнання характерне вивчення універсальних зв'язків, наприклад, детермінізму – причинно – послідовного зв'язку. Основні універсальні зв'язки є елементами в системі діалектики (докладніше див.: „Система діалектики”).

Сучасна наука і філософія, у зв'язку з інтенсивною розробкою таких загальнонаукових методологій, як структурний і системний підходи, розвинула вчення про типологію зв'язків. Застосовуючи принцип загального зв'язку до вивчення конкретного об'єкта, необхідно знати, що зв'язки діляться на:

- ❖ - внутрішні – зовнішні;
- ❖ - суттєві – несуттєві (необхідні – випадкові);
- ❖ - загальні – одиничні;
- ❖ - жорсткодетерміновані (динамічні) – імовірнісні, кореляційні (статистичні);
- ❖ - прямі – зворотні;
- ❖ - зв'язки функціонування, розвитку або керування;
- ❖ - зв'язки, що забезпечують перехід речовини, енергії або інформації.

Конкретним проявом принципу загального зв'язку є **системний підхід**. Методологічна специфіка системного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину (систематична модель об'єкта). Методологічна ефективність системного підходу пояснюється наступними причинами.

По-перше, він дозволяє вивчати складні об'єкти, поширювати межі пізнаної реальності (наприклад, поняття біосфери і ноосфери в концепції В.І.Вернадського, поняття біогеоценозу в сучасній екології, оптимальний підхід у керуванні і т.п.).

По-друге, він орієнтує на вивчення цілісності об'єкта не тільки шляхом фіксації безлічі різноманітних різнотипних зв'язків, а і через уявлення всіх зв'язків, як логічно однорідних, що допускають порівняння та зіставлення. У цьому процесі важливо вірно вибрати критерії розподілу та "одиницю" аналізу (наприклад, товар в економічному вченні Маркса, тип взаємодії в загальній теорії поля, біогеоценоз в екології).

По-третє, для складних об'єктів можливо декілька розподілів за різними критеріями і підставами (в об'єкті виділяють декілька підсистем і простежують зв'язки між ними).

III. Принцип протиріччя орієнтує нас при збагненні сутності об'єкта проаналізувати його основні протиріччя. Із усього різноманіття зв'язків виділяються основні суперечливі зв'язки, тому що вони з погляду діалектики є джерелом розвитку об'єкта. **Протиріччя** – це взаємодія протилежних, взаємовиключних сторін і тенденцій в об'єкті, які разом з тим перебувають у внутрішній єдності і взаємопроникненні, виступаючи джерелом саморозвитку буття. Протиріччя – це одночасно і єдність, і боротьба протилежностей. **Протилежність** визначається як істотне розходження (тобто не будь-які різні сторони, частини об'єкта можуть бути протилежностями, а лише ті, які представляють розходження в рамках однієї сутності). Наприклад, між мною (як людиною) і Місяцем є розходження, але немає протилежності; а між Землею і Місяцем є – є, тому, що вони є елементами Сонячної системи. Для того щоб застосувати принцип протиріччя в пізнанні об'єкта, необхідно:

- ✓ серед безлічі елементів в об'єкті знайти суттєві розходження – протилежності;
- ✓ вивчити механізм взаємодії протилежностей;
- ✓ визначити стадію розвитку протиріччя (стадії протиріччя):
  1. виникнення;
  2. становлення і зрілість;
  3. розв'язання; на третій стадії боротьба протилежностей переважає над єдністю, настає період загострення протиріччя, що може закінчитися або переходом системи знову в рівноважний стан, або переходом її в нову якість, або загибеллю.

Основні принципи діалектичного методу становлять фундамент діалектичної логіки. *Діалектична логіка* вивчає принципи і закономірності творчого мислення. На відміну від формальної логіки, де діє принцип виключеного третього (**A** або **не-A**), що забороняє протиріччя в мисленні, у діалектичній логіці протиріччя є джерелом істинного знання. Бачити протиріччя, мислити протилежності в їх єдності, пам'ятати, що є в будь-якого явища і "зворотний бік медалі" важливо не тільки в науковому пізнанні, але і у повсякденній практиці. От як про це пише О.Ф.Лосєв: "Я вважаю, що займатися діалектикою і не робити з неї ніяких життєвих висновків – це порожня справа і дармоїдство Якщо ти працюєш як підлеглий, увесь час пам'ятай, що ти служиш не своєму начальникові, а загальнолюдській свободі; і в такому випадку ти вже не зможеш бути ні підлабузником, ні підлизою, ні підлесником... Якщо ти начальник, то і отут не зле пам'ятати про твоє велике призначення служити діалектиці відносного та абсолютного в досягненні загальнолюдської свободі; у такому випадку діалектика не дозволить тобі бути ні хамом, ні держимордою, ні світовим владикою, ні рвачем, ні Наполеоном. Діалектика свободи є кінцева запорука нашої і особистої, і суспільної шляхетності¹".

3. Система діалектики

Основні елементи теорії діалектики (принципи, закони, категорії) організуються в цілісну систему по різним принципам і критеріям. У системі Гегеля принципом організації є триада (теза – антитеза – синтез); у Маркса ведучим виступає принцип сходження від абстрактного до теоретично-конкретного. Ми спробуємо об'єднати основні елементи діалектики навколо центральної ланки: принципу протиріччя або закону єдності і боротьби протилежностей. Цей закон можна з повним правом помістити в центрі системи, тому що всякий розвиток є виникнення протиріч, їхній дозвіл і в той же час виникнення нових протиріч; до того ж зміст цього закону відповідає на

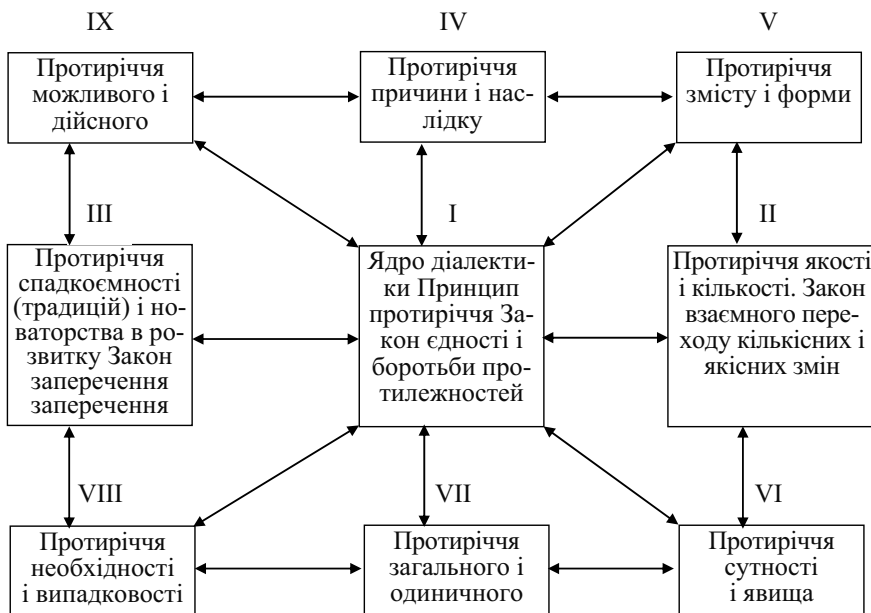
¹ Лосєв А.Ф. *Страсть к диалектике*. – М., 1990. – С.40

найважливіше світоглядне питання про джерело розвитку. "Коротенько діалектику можна визначити, – писав В.І.Ленін, – як вчення про єдність протилежностей. Цим буде охоплене ядро діалектики"¹.

Всі основні закони і категорії діалектики можна представити як універсальні протиріччя (дивись схему 18).

Схема 18

СИСТЕМА ДІАЛЕКТИКИ

 Тут я Вам раджу систему діалектики представити іншим способом. У вигляді наступної таблиці у своєму зошиті, що Ви зможете заповнити, вивчаючи характеристику кожного з елементів системи діалектики. Для цього вам потрібно ще раз звернутися до попереднього параграфу: «Принципи діалектичного методу».

¹ Ленін В.І. Філософские тетради // Полн. собр. соч. – Т.29. – С.203

Принципи діалектики					
Основні закони діалектики					
Категорії діалектики					

І. Закон єдності і боротьби протилежностей або закон протиріччя, відповідно до якого будь-який розвиток здійснюється в силу внутрішніх протиріч об'єкта. Протилежності в структурі протиріччя в один і той же час і взаємовідштовхують, взаємовиключають один одного, і доповнюють, взаємопроникають один у одного, не можуть існувати одна без іншої (наприклад, північний і південний полюс у магніті, чоловічий і жіночий організм у тваринному світі). Такий специфічний зв'язок сторін, тенденцій в об'єкті обумовлює його "пульсацію", не дає йому стояти на місці, змушує змінюватися, рухатися.

З історії філософії нам відомо, що давньогрецький філософ Геракліт першим сформулював у загальному вигляді закон протиріччя, стверджуючи, що загальна мінливість речей, безперервна зміна явищ обумовлені боротьбою протилежних сил. У самих речах, на думку Геракліта, кореняться дружба і ворожнеча. В епоху Відродження Микола Кузанський висунув ідею збігу протилежностей у процесі нескінченного розвитку. "Протиріччя рухає світом", – затверджував великий діалектик Гегель. Закон протиріччя в нього – це закон розвитку розуму, а в абсолютній ідеї всі протиріччя розчиняються (тому що ідея приходить до стану тотожності із самої собою) і в такий спосіб закінчується розвиток. У сучасному матеріалізмі закон протиріччя розглядається як закон об'єктивного світу.

Закон протиріччя має загальний характер тому що його дію можна помітити у всіх сферах буття:

нежива природа

- ✓ позитивний – негативний заряд
- ✓ чорне – біле

- ✓ північ – південь
- ✓ притягання – відштовхування
- живаючі природа***
- ✓ асиміляція – дисиміляція
- ✓ спадковість – мінливість
- ✓ хижаки – травоядні
- людина***
- ✓ душа – тіло
- ✓ раціональне (розум) – ірраціональне (емоції)
- ✓ природне – соціальне
- ✓ смерть – безсмертя
- суспільство***
- ✓ матеріальна культура – духовна культура
- ✓ індивідуалізм – колективізм
- ✓ виробництво – споживання
- ✓ добро – зло
- ✓ прекрасне – потворне
- пізнання***
- ✓ істина – омана
- ✓ аналіз – синтез
- ✓ об'єктивне – суб'єктивне
- ✓ почуттєве – раціональне
- ✓ абстрактне – конкретне.

Більш строгим доказом загальності закону протиріччя є філософський доказ, що приводить як аргумент, універсальні суперечливі зв'язки, які існують у будь-якому об'єкті. Дійсно, важко собі уявити яке-небудь явище або процес, у якому були відсутні б такі протилежності, як загальне і одиничне, сутність і явище, причина і наслідок, необхідність і випадковість.

II. Протиріччя якості і кількості. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін – це закон, відповідно до якого істотні якісні зміни об'єкта відбуваються тоді, коли кількісні зміни переростають рамки міри; у розвитку відбувається якісний стрибок – поява нової якості. Визначимо основні категорії у формулюванні цього закону.

Якість – тотожна з буттям визначеність речі, так що щось перестає бути тим, що воно є, коли воно втрачає свою якість. Не слід плутати поняття "якість" і "властивість" (наприклад, якість стола – це стіл – предмет меблів, призначена для певної діяльності, а властивості: високий, низький, дерев'яний, пластмасовий, білий, коричневий і т.п.).

Кількість – зовнішня визначеність об'єкта відносно байдужа до його конкретного змісту і якісної природи (наприклад, коли ми говоримо два, то в цю характеристику можемо вкласти будь-який зміст: два камені, два світи, два чоловіки і т.п.).

Міра – межі, рамки, у яких можуть змінюватися кількісні характеристики об'єкта без зміни якості. Межі міри в більшості випадків рухливі і індивідуальні (наприклад, певна доза ліків – для одного – цілюща, для іншого – отрута); тому традиційно знання міри вважається високою мудрістю. На питання: "Яку якість я волю в людях і намагаюся зростити в собі?" – я б відповіла: "Знання міри".

Стрибок – порушення міри, поява нової якості. Стрибок необов'язково відбувається ментально, швидко, наприклад процес антропосоціогенезу (поява людини) ішов від 3 до 5 мільйонів років (за різними даними).

Для прикладу взаємозв'язку кількості і якості приведемо наступне зауваження Наполеона. Порівнюючи французьку армію з мамлюками, він відзначав, що мамлюки кращі воїни і перевершують французів у бойовому мистецтві і верховій їзді, але уступають у дисципліні і тому: два мамлюки безумовно перевершують трьох французів; сто мамлюків були рівні по силі 100 французам; 300 французів брали гору над 300 мамлюками, а 1000 французів побивали 1500 мамлюків.

III. Протиріччя спадкоємності (традицій) і новаторства у розвитку. Закон заперечення заперечення – це закон прогресивного розвитку, відповідно до якого в процесі заперечення старої якості новим зберігається (у потенційному виді) все позитивне і проявляється в другому запереченні. Заперечення – це не просто поява нової якості, але перехід об'єкта у свою про-

тилежність. У діалектиці заперечення (як елемент розвитку) трактується не як знищення об'єкта, а як поява нового зі збереженням (у знятому виді) існуючих традицій. Завдяки наступності на рівні другого заперечення відбувається повернення нібито до старого, але вже на новому етапі.

Приклади:

(1)

1-е заперечення		↓ пшеничне зерно	}
		↓ стебло	
2-е заперечення		↓ колосся (нові зерна)	

(2)

1-е заперечення		↓ Дитинство (безвідповідальність, непрацездатний вік)	}
		↓ Зрілість	
2-е заперечення		Старість (непрацездатний вік)	

(3)

1-е заперечення		(первинне суспільство) первинна формація – общинна власність	}
		↓	
2-е заперечення		↓	

IV. Протиріччя причини і наслідку. Принцип детермінізму

Причина (causa) – явище, дія якого викликає, визначає, змінює, спричиняє інше явище, назване наслідком. **Наслідок** у свою чергу стає причиною іншого явища.

Для причинно-наслідкового зв'язку характерні наступні ознаки:

– генетичність;

- послідовність у часі;
- асиметричність (наслідок певної причини не може бути причиною тієї ж причини).

Принцип причинності затверджує універсальний характер причинно-наслідкового зв'язку.

Принцип детермінізму – твердження закономірної обумовленості всіх явищ буття.

В історії філософії і науки виділяють дві форми детермінізму:

1). Механістичний, твердий, Лапласівський – одна причина жорстко і закономірно породжує цілком певний наслідок.

2). Сучасний, релятивістський детермінізм – одна причина може викликати кілька різноймовірних або рівноймовірних наслідків. У деяких процесах (мікросвіт, теорія газів) принципово неможливо визначити ймовірність (принцип невизначеності, наприклад); тому в ХХ столітті з'явився індетермінізм – заперечення універсальності причинно-наслідкового зв'язку. Насправді ж причинно-наслідковий зв'язок є скрізь, просто залежно від сфери буття, якісної специфіки об'єкта він міняє свій механізм.

V. Протиріччя змісту і форми

Зміст – єдність всіх складених елементів об'єкта, його властивостей, протиріч тенденцій.

Форма – спосіб існування і вираження змісту. У процесі розвитку зміст, який є більше рухливим переростає стару форму і "скидає" її.

Для діалектики характерно розглядати об'єкт у єдності його змісту і форми. Одне з метафізичних трактувань цих категорій – формалізм – перевага, що віддається формі перед змістом у різних сферах людської діяльності. Наприклад, у сфері керування проявляється як бюрократизм – преклоніння перед буквою закону при повній зневазі до його змісту і духу. У сфері моральності – строге дотримання норм етикету поза залежністю від конкретних обставин. В естетиці – концепція естетизму – переваги форми над змістом у творі мистецтва, "мистецтво заради мистецтва". В навчанні – прагнення одержати диплом, а не знання.

VI. Протиріччя сутності і явища

Сутність – внутрішній зміст предмета, єдність всіх різноманітних, суперечливих форм його буття; сукупність закономірних внутрішніх зв'язків об'єкта.

Явище – те або інше виявлення, вираження об'єкта, зовнішні форми його існування.

Завдання будь-якого пізнання – збагнення сутності предмету.

У реальному об'єкті сутність і явище нерозривно зв'язані (їх можна розділити тільки в абстракції): явище являє собою форму вираження сутності, остання розкривається в явищі. Явище багатше суті, тому що воно містить у собі всілякі випадкові відносини, особливі риси даного об'єкта. Явища динамічні, мінливі, у той час як сутність утворює щось стале у всіх змінах (у цих категоріях відбите протиріччя стійкості і мінливості буття). Людське пізнання рухається від явища і сутності і далі до більше глибокої сутності, і, цей процес нескінченний, як нескінченний розвиток світу.

VII. Протиріччя загального і одиничного

Загальне – принцип буття одиничних речей, явищ, закономірна форма їхнього взаємозв'язку в складі цілого. Загальне – це єдине багато в чому.

Одиничне – філософська категорія, що виражає відносну відособленість, дискретність, обмеженість один від одного в просторі і часі речей і подій, властиві їм специфічно неповторні особливості, що становлять їх унікальну якісну і кількісну визначеність.

Загальне існує тільки через одиничне, а одиничне – прояв загального. Уміння в одиничних об'єктах побачити загальне і навпаки, свідчить про високий рівень абстрактного мислення.

VIII. Протиріччя необхідності і випадковості

У категорії **необхідність** фіксуються внутрішні, стійкі, повторювані зв'язки і відносини об'єкта.

Випадковість – зовнішні, несуттєві зв'язки об'єкта. Немає абсолютно випадкових і абсолютно необоротних явищ. Всякий реальний об'єкт містить необхідні і випадкові моменти в їхньому взаємопроникненні – тільки так можна пояснити різ-

номаніття і єдність світу, одночасно. У суспільних процесах зв'язок необхідності і випадковості проявляється як діалектика необхідності і волі.

ІХ. Протиріччя можливості і дійсності

Словник

Можливість – об'єктивна тенденція становлення предмета, що виражається в наявності умов для його виникнення.

Дійсність – об'єктивно існуючий предмет, результат однієї з можливостей.

Розвиток з погляду цих категорій можна визначити як процес реалізації можливостей.

Виділяють: **абстрактну (формальну) можливість** – це те, що в принципі можливе, але тепер немає реальних умов; **реальну можливість** – те, що може здійснитися вже тепер.

Кількісна міра можливості виражається в понятті "**імовірність**".

Таким чином, найважливішою ознакою діалектичного мислення є вміння мислити протилежності в їхній єдності. Відрив протилежностей у реальному протиріччі і абсолютизація однієї з них приводить до помилок у пізнанні і діяльності. Уберегти нас від цих помилок – у цьому і є суперзавдання, зміст і призначення діалектики.

Поповніть свій словник визначеннями наступних категорій:

діалектика, суб'єктивна діалектика, об'єктивна діалектика, метафізика, розвиток, принцип розвитку, принцип загального зв'язку, суперечність, протилежності, якість, міра, кількість, стрибок, заперечення, причина-слідство, зміст-форма, сутність-явище, загальний-одичинний, необхідність-випадковість, можливість-дійсність.

Перевірте себе, виконайте запропоновані далі творчі завдання.

Завдання 1

Покажіть взаємозв'язок основних принципів діалектики. Що означає бути діалектиком?

Завдання 2

Приведіть філософські і природничо-наукові докази загальності закону єдності і боротьби протилежностей.

Завдання 3

*Движенья нет – сказал мудрец брадатый.
Другой смолчал – и стал пред ним ходить,
Сильнее бы не мог он возразить.
Хвалили все ответ замысловатый.
Но, господа, забавный случай сей
Другой пример на память мне приводит:
Ведь каждый день над нами Солнце ходит,
Однако ж прав упрямый Галилей*

А. Пушкин

Які діалектичні протиріччя відбиті в даному фрагменті художнього тексту?

Завдання 4

*Про які протиріччя йдеться в наступному вірші
Чем погибает безвозвратней
Мой дух, прикованный к страстям,
Тем мысль смелей и необъятней
Стремится к вечным небесам
Тем пальма, корни отрастая,
Чем глубже ранит землю в грудь,
Тем выше ветви простирая,
Яснее видит звездный путь.*

Ф Ницше

Завдання 5

Якою філософською категорією можна виразити висловлення німецького лікаря середніх віків Парацельса: "Усе є отрута, і все є ліки, тим або іншим робить лише доза".

Завдання 6

Визначите, до якого філософського напрямку належать автори наступних висловлювань:

а). "Якщо ми добре обміркуємо, то побачимо, що знищення є не що інше, як виникнення; любов є ненависть, ненависть є любов."

б). "Протиріччя являє собою таку категорію, що може ставитися тільки до комбінацій думок, але ніяк не до дійсності. У речах немає ніяких протиріч, або, іншими словами, протиріччя, яке здається реальністю, само є верхом безглуздя".

в). "Життя йде вперед протиріччями, і живі протиріччя в багато разів багатші, різнобічніші, змістовніші, чим людині спершу здається".

Завдання 7

Чи відбудеться якісна зміна, якщо дробити речовину?

У яких випадках ми можемо сказати, що відбувся якісний стрибок?

Завдання 8

На яку особливість взаємного переходу кількісних і якісних змін звертав увагу Гегель, приводячи забавні приклади із суперечок давньогрецьких філософів: „Чи стає хвіст коня голим, якщо вирвати з нього один волосок?“. „Чи створює додаток одного пшеничного зерна купу?“

Завдання 9

Що, застосовуючи теорію діалектики, можна сказати про константи фізики?

Завдання 10

Елементи якого закону діалектики проявляються в наступному висловленні Марка Твена: "Коли мені було 15 років, я вважав, що мій батько знає все, а я нічого; в 25 років я знаходив, що знаю все, а мій батько нічого; а коли мені стало 35 років, я побачив, що мій батько знає дещо"?

Завдання 11

Як, застосовуючи теорію діалектики, можна прокоментувати "конфлікт батьків і дітей"?

Завдання 12

Визначте, про яке заперечення (діалектичне або метафізичне) йде мова в наступних рядках:

*"Мы во власти мятежного страстного хмеля;
Пусть кричат нам: "Вы палачи красоты!"
Во имя нашего завтра – сожжем Рафаэля,
Разрушим музеи, растопчем искусства цветы".*

Завдання 13

Чи згодні Ви з наступним твердженням тургенєвського героя Є.Базарова: "Всі люди один на одного схожі як тілом, так і душею ... невеликі видозміни нічого не значать. Досить одного людського екземпляра, щоб судити про всіх інших. Люди – це дерева в лісі; жоден ботанік не стане кожною окремою березою"?

Аргументуйте свою відповідь, використовуючи знання основних принципів і законів діалектики.

Завдання 14

Визначте, до яких філософських течій можна віднести наступні твердження і дайте їхню оцінку:

- а) загальне існує самостійно, незалежно від одиничного;
- б) загальне реально не існує, у дійсності існують тільки одиничні речі;
- в) загальне реально існує, але воно існує через одиничне, проявляється в ньому як повторюване в багатьох одиничних речах;
- г) загальне існує тільки як ім'я, що привласнюється речі суб'єктом, що пізнає, як термін, за допомогою якого він позначає речі.

Завдання 15

Чи згодні ви з наступним поглядом:

*"Природы внутреннюю суть
Познать бессилен ум людской.
Он счастлив, если видит путь
К знакомству с внешней скорлупой"*
И Гете

Завдання 16

Що таке формалізм? У чому складається помилковість і шкода формалізму (у мистецтві, в організаторській діяльності, в утворенні і т.п.)?

Завдання 17

Визначите діалектичний чи метафізичний метод мислення проявляється в наступних висловленнях:

а) "Ніщо в природі не може відбутися випадково, все відповідає певним законам... Атом матерії не по випадковості зустрічає інший атом, ця зустріч повинна відбутися завдяки незмінним законам, по яким кожна істота змушена діяти так, як воно діє, і не може діяти інакше в даних умовах. Говорити про випадковий збіг атомів або пропонувати деякі наслідки випадковості, значить говорити про не знання законів..."

П. Гольбах

б) "Необхідності, що деякі ввели як володарку, не існує. Але одне випадково, інше залежить від нашої сваволі. Визнати ж треба випадок, а не Бога; як думає юрба"

Епікур

Завдання 18

Які можливості іронічно описує Гегель?:

"Можливо, що сьогодні ввечері Місяць упаде на Землю, тому що Місяць є тіло, віддалене від Землі і може, тому також упасти долілиць, як камінь, кинутий у повітря; можливо, що турецький султан зробиться Папою, тому що він – людина".

Гегель. – Соч.Т.1. – М.-Л., 1930. – С.241.

Завдання 19

Проаналізуйте наступне визначення поняття "форми":

1. Форма – це зовнішній вид предмета, його обрис.
2. Форма – це система організації, внутрішня структура, нерозривно пов'язана зі змістом.
3. Форма – це сполучення елементів простору (крапок, ліній, поверхонь).

Завдання 20

Чи згодні Ви з наступними поглядами на випадковість:

а) "Люди вигадали ідол випадку, щоб користуватися ним як приводом, що прикриває їхню власну нерозсудливість".

"Матеріалісти Древньої Греції" – М., 1955. – С.69.

б) "Випадковість – беззвітний і безпричинний початок, в який вірує той хто відкидає провидіння".

В.Даль. Тлумачний словник. – Т.4. – М., 1953. – С.226.

Завдання 21

Як з погляду діалектики оцінити наступну точку зору:

"Можливе і випадкове – лише недоліки нашого розуму. Хто захоче це заперечувати, тому не важко буде довести його помилку. Саме, якщо він зверне увагу на природу і її залежність від Бога, то він не знайде нічого випадкового в речах..."

(Б. Спіноза)

Спіноза Б. Додаток, який містить метафізичні думки // Антологія світової філософії. – К., 1991. – Т.1. – Ч.2

Завдання 22

Які елементи діалектики відбиті в давньоіндійському афоризмі:

"Не будь ні занадто грубим, ні занадто впертим, ні занадто м'яким, ні занадто схильним до доказів, ні занадто гнівливим. Упертість відштовхує, м'якість викликає презирство, зайві докази кривдять, сліпа віра робить смішним, невір'я веде до пороку"?

Завдання 23

"Квантова механіка остаточно встановила, що закон причинності не дійсний". На якій підставі деякі фізики заперечують причинність у мікросвіті? Дайте визначення індетермінізму.

Завдання 24

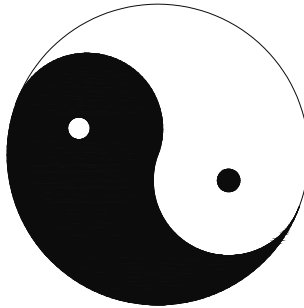
Поясніть з погляду законів діалектики, чому "Базіка хоче змусити себе любити і викликає ненависть, прагне зробити

послугу і стає нав'язливим, бажає викликати подив і робиться смішним"?

Плутарх

Завдання 25

Як з погляду діалектики Ви розумієте зміст древнього східного символу?

Тема: ГНОСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У ФІЛОСОФІЇ

План

І. Діалектичний характер процесу пізнання

1.1. Протиріччя об'єктивного і суб'єктивного в пізнанні

1.2. Протиріччя почуттєвого і раціонального в пізнанні

1.3. Протиріччя абсолютної і відносної істини

2. Специфіка наукового пізнання

I. Діалектичний характер процесу пізнання

Таємниця пізнання завжди хвилювала розум людини. Як людина пізнає навколишній світ? Чи здатна вона проникнути в сутність речей? Чи існують межі пізнавальних здібностей людини і які вони? Ці і інші важливі світоглядні питання є предметом гносеології.

Гносеологія (від грецького. *gnosis* – знання, пізнання) – розділ філософії, у якому вивчаються проблеми природи пізнання і його можливостей, відношення знання до реальності, досліджуються загальні передумови пізнання, виявляються умови його вірогідності, істинності.

Гносеологія – теорія пізнання. Гносеологічний – пізнавальний.

Пізнання – це соціально опосередкований процес відбиття суб'єктом об'єкта.

Об'єкт пізнання (Об) – те, що відбивається: світ, людина, суспільство, мислення.

Суб'єкт пізнання (Сб) – той, хто відбиває: людина, соціальна група, людство.

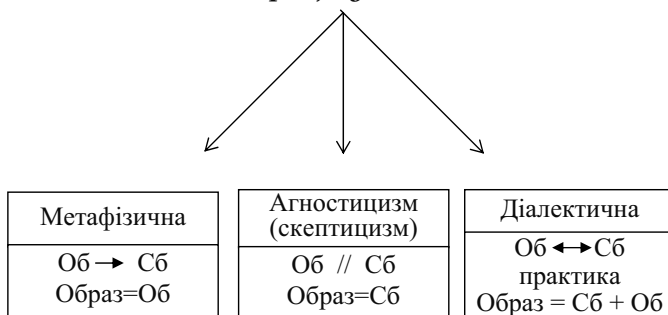
Діалектичний характер пізнання проявляється в тому, що це надзвичайно складний рухливий, суперечливий процес, що розвивається. Джерелом розвитку пізнання (як і будь-якого іншого процесу) є протиріччя. Для розуміння сутності пізнання, його діалектичності зупинимося на характеристиці трьох головних протирічч пізнавальної діяльності.

1.1. Протиріччя об'єктивного і суб'єктивного в пізнанні

Перше протиріччя. З визначення категорії "пізнання" виявляється, що головним протиріччям пізнавальної діяльності є **протиріччя об'єкта і суб'єкта (об'єктивного і суб'єктивного)**. Одна з головних проблем гносеології – з'ясування механізму взаємозв'язку об'єкта і суб'єкта в пізнанні. Всі гносеологічні концепції можна звести до трьох моделей пізнавального процесу, які по-різному трактують взаємозв'язок об'єкта (Об) і суб'єкта (Сб).

Схема 19

Моделі процесу пізнання

Пояснення до схеми 19:

I – метафізична модель процесу пізнання характерна для ранніх форм розвитку філософії і науки. Пізнання тут трактується як процес простого, пасивного споглядання суб'єктом об'єкта. Суб'єкт як би фотографує об'єкт, відбиваючи його точно таким, який він є насправді поза його органами почуттів; тому образ дорівнює об'єкту або абсолютно об'єктивний. Однак з позиції такого спрощеного трактування процесу пізнання неможливо пояснити розвиток пізнання, або, як можливі різні думки по тому самому питанню, або, як суб'єкт, однозначно і пасивно відбиваючи мир, здатний створити щось таке, чого в природі ще не було (*здатність до творчості*). Іншими словами, активність суб'єкта в процесі пізнання філософи помітили ще в давній філософії. Саме так з'явилася друга модель.

II – агностицизм. Якщо в першій моделі абсолютизується об'єктивність образу (*результату пізнання*), то в агностицизмі – його суб'єктивність (*образ = суб'єктові*) і на цій основі заперечується

здатність людини пізнавати світ таким, який він є насправді поза нашими органами почуттів. Суб'єкт не пасивно відбиває об'єкт, а істотно переробляє інформацію, що йде від об'єкта. Образ завжди суб'єктивний, тому що він залежить від будови органів почуттів і нервової системи людини, від його утворення, досвіду, системи цінностей, навіть настрою в цей момент. Візьмемо, наприклад, самий елементарний акт пізнання – зорове відчуття. Відомо, що в природі немає кольорів: зеленого, жовтого, червоного, синього і т.п.; ми ж відображуємо мир кольоровим. Отже, наше відчуття дає нам картину не схожу на об'єкт, а тому що ми не можемо вийти за межі своїх відчуттів (вони єдина зв'язуюча ланка людини із зовнішнім світом), то ми не можемо із упевненістю стверджувати, що світ пізнаваний (*що ми його пізнаємо таким, який він є, наприклад кантівська "річ у собі"*). Крайній агностицизм стверджує, що світу поза нами взагалі немає (*або людина не може це довести*) – є тільки наші відчуття. Історично перша форма агностицизму – античний скептицизм, у якому були сформульовані аргументи (тропи) проти можливості достовірного знання. Знамениті 10 тропів Енесидема: не можна ніщо достовірне стверджувати так, як:

- ✓ ті ж самі речі викликають у різних земних істот різні відчуття; одним вони корисні, а іншим шкідливі;
- ✓ різні люди також відчують речі по-різному;
- ✓ той самий предмет різні органи почуттів сприймають по-різному;
- ✓ в різних станах люди сприймають речі не однаково, і навіть те, що бачать божевільні, не суперечить природі;
- ✓ судження про речі залежить від їхнього положення (*місця, відстані*);
- ✓ речі не можуть сприйматися ізольовано, у сполученні з різними обставинами вони сприймаються по-різному (*наприклад, камінь здається у воді легше, ніж у повітрі*);
- ✓ судження про речі залежить від внутрішнього устрою, структури речей;
- ✓ судження завжди відносні в силу відносності всіх явищ;
- ✓ судження залежать від того, постійно або рідко зустрічаються явища;
- ✓ судження залежать від поводження суб'єкта¹.

---

¹ Асмус В.Ф. *Античная философия. – М.: Высшая школа. – 1976. – С.413-416.*

Агностицизм абсолютизує суб'єктивність образу. Активність суб'єкта в пізнанні розуміється як активність винятково духовна, а суб'єкт розглядається як одиничний, ізольований (як Робінзон, звідси термін – "гносеологічна робінзонада"), а не як член суспільства, залучений у реальний процес історичної практики.

Заслугою агностиків є розкриття і аналіз основних протиріч процесу пізнання, уявлення його як складного і суперечливого явища. Однак діалектичне трактування цих протиріч було почато в новій гносеологічній концепції.

III – діалектична модель. Активність суб'єкта розуміється не тільки як духовна (пізнавальна), але як практична. Суб'єкт, пізнаючи об'єкт, включає його (прямо або побічно) у сферу своєї практичної діяльності. Практика як матеріальна, чуттєво-предметна, цілепокладаюча діяльність людини поєднує протилежність об'єкта і суб'єкта в пізнанні. Образ, відповідно до цієї концепції, є діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного. В практиці, оперуючи з об'єктом, суб'єкт виходить за межі почуттєвого досвіду і може довести вірогідність свого знання.

1.2. Протиріччя почуттєвого і раціонального в пізнанні

Друге протиріччя – **протиріччя почуттєвого і раціонального в пізнанні.**

У процесі пізнання виділяють два рівня або дві сторони: почуттєву і раціональну (Дивись схему 20)

Схема 20

Рівні і форми процесу пізнання

Будь-яке пізнання починається з почуттєвого споглядання. Органи почуттів – це канали, вікна нашої свідомості у відкритий зовнішній мир. Почуттєвий досвід оформляються у відчуттях, сприйняттях та уявленнях.

Відчуття – це відбиття окремих властивостей, якостей, предметів об'єктивного світу, що безпосередньо впливають на органи почуттів.

Відчуття – вихідний пункт пізнання, нерозкладний його елемент.

Якісну розмаїтість відчуттів називають їхньою **модальністю**. По модальності відчуття діляться на: дотикальні, зорові, слухові, вібраційні, температурні, нюхові, смакові, больові; відчуття рівноваги, прискорення, м'язово-суглобні, відчуття процесів, що відбуваються у внутрішньому середовищі організму – органічні відчуття і інші.

З різноманітних відчуттів у суб'єкта складається цілісний конкретно-почуттєвий образ об'єкта – **сприйняття**.

Уявлення – це вища форма почуттєвого відбиття у вигляді образного знання про об'єкти, що безпосередньо не сприймані в цей момент. Фізіологічною умовою уявлень є збереження в пам'яті слідів минулих впливів і їхня актуалізація (*пригадування*) у цей момент.

Людина, як істота вільна і творча, здатна відірватися від безпосередньої даності в пізнанні. Ця здатність розвивається у вигляді розуму або мислення. **Основа мислення становить процес абстрагування**. Абстракція – (*від лат. abstractio – відволікання*) – процес виділення загального, істотного і існування цієї ідеальної сутності (*абстрактну*) у свідомості окремо від конкретних образів.

Відбиття абстрактної сутності об'єкта оформляється в понятті (*у мові – в слові*). Завдяки абстрагованості одним поняттям людина позначає безліч різноманітних конкретних об'єктів, що мають різний вид, але одну сутність. Наприклад, поняттям "людина" ми позначаємо і великого і маленького, і молодого, і старого, і чоловіка, і жінку, людину намальовану і зображену на фотографії і т.д., оскільки в нашій розумінні лю-

дини сконцентровані лише самі істотні якості і ознаки. Завдяки здатності до абстракції людина обмеженою кількістю слів, позначає нескінченну розмаїтість явищ навколишнього світу. Якщо поняття позначає об'єкт, то судження – це висловлення про об'єкт, а умовивід – це логічна операція, у процесі якої із двох або більше суджень роблять висновок.

Як взаємозалежать в процесі пізнання почуттєві конкретні образи і абстрактні поняття? Різноманіття відповідей на це питання можна звести до трьох основних позицій.

(1). Сенсуалізм (від лат. *sensus* – почуття, відчуття) – напрямок у теорії пізнання, відповідно до якого чуттєвість є головною формою достовірного знання. Сенсуалізм близький до емпіризму, що визнає почуттєвий досвід єдиним джерелом знання. Сенсуалісти стверджують, що тільки відчуття зв'язують нас із зовнішнім світом і в них формується основа знання, а мислення лише класифікує, укладає отриману інформацію, не додаючи до неї ніякого нового змісту.

(2). Раціоналізм (від лат. *ratio* – розум) – напрямок у філософії, що визнає розум основою пізнання і поведіння людей. Раціоналізм, на противагу сенсуалізму, абсолютизує роль мислення в пізнанні, аргументуючи це тим, що тільки думка проникає в сутність речей, тільки завдяки розуму людина піднімається над світом природи і здобуває здатність досягнути не тільки частку, випадкове, але і загальне, необхідне, здатність до творчості.

(3). Діалектична теорія пізнання розглядає почуттєве і раціональне як дві протилежні сторони того самого процесу. Розрив протилежностей і абсолютизація однієї з них веде до одностороннього трактування пізнання. З діалектичної точки зору результати мислення не тільки дають нове знання, але і активно впливають на структуру і зміст почуттєвого пізнання. Разом з тим чуттєвий досвід, що виступає як вихідна основа пізнавального процесу, розуміється не як пасивне втілення впливу предметів зовнішнього світу, а як момент активної практичної, чуттєво-предметної діяльності.

1.3. Протиріччя абсолютної і відносної істини

Третє основне протиріччя пов'язане із проблемами збагнення істини – це **протиріччя абсолютного і відносного в пізнанні**.

Істина – це ціль пізнання, кінцевий пункт і початок нового шляху у збагненні світу і себе. Справжній ентузіазм пізнання "... подібно орлові не страшиється похмурих хмар спекуляцій і розрідженого повітря вершин абстракції, коли йдеться про те, щоб летіти назустріч сонцю істини"¹.

Істина за всіх часів вважалася однією з головних загально-людських цінностей.

*О, Истина, дай нам ответ,
Чем ты пленишь людей
И кто ты?
Шли за тебя на эшафоты,
Твердя как заклинанье:
нет.
Всегда стояли за тебя,
И ты была всего дороже.
Стою за Истину
И строже смотрю на мир
И на себя!*

А. Стовба.

Як розглядається основна проблема істинного знання в гносеології? Істина визначається як знання відповідне (*адекватне*) об'єкту. Об'єкт же, світ навколо нас, перебуває в постійній зміні, розвитку. Отже, і істина, щоб відповідати мінливому світу, повинна увесь час видозмінюватися (*відносна істина*). У той же час ми звикли розуміти істину як щось стабільне, перевірене, те, на що можна опиратися в пізнанні різноманітних і мінливих речей (*абсолютна істина*). Так якою ж все-таки повинна бути істина: абсолютною або відсною?

Це питання також є традиційним у гносеології і так само є кілька варіантів відповіді на нього (Дивись схему 21).

---

¹ К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч. 2-е изд. – Т.41. – С.144

Як розрізнити істинне знання і помилку? Традиційна гносеологічна проблема – проблема критерію істини (*тобто способу перевірки*). Людству відомо два основних способи перевірки істинності: логічний і практичний.

Схема 21

Протиріччя абсолютного і відносного в істині
(варіанти рішення проблеми)

Догматизм	Діалектична концепція	Релятивізм
абсолютизація стійкості істини, істина трактується як догма – положення, що не вимагає зміни або розвитку; раз і назавжди дане. Існує тільки абсолютна істина; усе, що відносно – помилка.	пізнання як суперечлива єдність відносного і абсолютного; у істинному знанні відбивається як стійкість світу (абсолютний момент в істині), так і його мінливість (відносність істини) одночасно.	абсолютизація відносності знання. Немає нічого раз і назавжди даного; істина завжди мінлива; у кожного суб'єкта своя істина.

Логічний доказ істинності знання заснований на двох основних напрямках (правилах): необхідно, щоб вірними та несуперечливими були посилки, вихідні тези, аксіоми і дотримувалися логічні правила висновку з вихідних посилок – наслідків. Логічний критерій має істотні обмеження. Він не дозволяє вийти за межі пізнання і працює в рамках старого, перевіреного, устояного знання. Коли ж відбувається прорив у нове, незвідане, логічний спосіб може бути недійсним, тому що іноді нова теорія вимагає нової логіки доказу.

Практика як критерій істини може вважатися абсолютного у тому розумінні, що якщо ми використовували отримане знання про об'єкт у практичній діяльності і досягли бажаного результату, це свідчить про істинність знання.

них результатів, то із упевненістю можна сказати, що це знання – істинне. Однак практика одночасно і відносний критерій, тому що вона історично обмежена.

Наприклад, твердження, що земля кругла відомо давно, але можливість перевірити його практично з'явилася у людини недавно. Сучасний рівень розвитку суспільної практики, наприклад, не дає можливості перевірити багато положень теорії відносності та інших нових теорій.

Таким чином, процес пізнання – надзвичайно складний, суперечливий і нескінченний. Людина завжди буде прагнути глибше і ширше пізнати світ і себе, але ніколи це прагнення не досягне завершення. Це вселяє оптимізм, тому що будь-яке покоління зможе сказати: "Ми внесли свій внесок в пізнання світу, ми дізналися про нього більше, ніж наші предки". Тільки дурень може сказати: "Я знаю все". Чим більше ми знаємо, тим більше межа непізнаного – це ще один з парадоксів процесу пізнання, що становить джерело його розвитку.

2. Специфіка наукового пізнання

Наука від інших видів пізнання (*повсякденного, релігійного, художнього, ідеологічного*) відрізняється наступними характеристиками:

а) За предметом. Предметом науки є не всі безконечно різноманітні зв'язки і явища світу, а лише істотні, необхідні, загальні, повторювані зв'язки – закони. Вчений серед раптовостей шукає необхідність, в одиничних, конкретних фактах – загальне.

б) За методом. У науці розробляються спеціальні способи і прийоми пізнання – методи. В системі науки розробляються дисципліни, що спеціально займаються вивченням методів пізнання: методологія, логіка, історія науки, лінгвістика, інформатика і ін. **Логіка** – наука про загальнозначущі форми і засоби думки, необхідні для раціонального пізнання. **Методологія** – вчення про методи пізнання, про принципи і межі застосування методів, про їхній взаємозв'язок (*система методів*). Загальні принципи пізнання і загальнонаукові методи традиційно вивчаються у філософії. Для будь-якої розвинутої нау-

ки характерна методологічна рефлексія, тобто обґрунтування і систематизація власних методів дослідження. Для сучасного природознавства і науково-технічного знання характерно широке використання спеціальних інструментів і приладів (*існує навіть поняття "індустрія науки"*). Методи науки підрозділяються на філософські (*метафізичний, діалектичний, принцип загального зв'язку, принцип історизму, принцип протиріччя і ін.*), загальнонаукові і конкретно наукові, а також на емпіричні і теоретичні (Дивись таблицю 6).

в) За мовою. Наука створює і користується специфічною мовою. Мова – система знаків, що служить засобом людського спілкування, мислення і вираження. Мова є специфічним засобом передачі інформації. Виділяють природні і штучні мови. Одиницею природної мови є слово. У складі штучних мов – процес формалізації. **Формалізація** – процедура заміни позначення реального об'єкта або його словесного опису знаком. Наприклад, те саме явище виражене природною мовою (*три плюс два рівняється п'яти*) і формалізованою мовою ($3+2=5$). Формалізовані мови науки сприяють стислості, чіткості вираження думки, дозволяють уникнути багатозначності, проводити складні операції зі знаковими моделями об'єкта. Наука (особливо гуманітарна) користується і природною мовою, але і тут пред'являються особливі вимоги: логічність, строгість, чіткість визначення термінів. У науці поступово йде процес міжнародної уніфікації мови. Математикам або кібернетикам з різних країн сьогодні не потрібний перекладач, вони розуміють один одного завдяки універсальним формалізованим мовам. Очевидно, за ними підуть і представники всіх інших наук.

г) За результатами. Наукове знання системне, обґрунтоване, доведене і представлене у вигляді специфічних форм. Основними формами наукового знання є *ідея, проблема, гіпотеза, науковий закон, концепція, наукова картина миру*.

д) За суб'єктом. Наукова діяльність припускає особливу підготовку суб'єкта. Вчений повинен мати певні якості:

- ✓ широку ерудицію;
- ✓ глибокі знання у своїй сфері;
- ✓ вміння користуватися науковими методами;

- ✓ творчі здатності;
- ✓ певну систему цільових настанов і ціннісних орієнтацій (істина є вершиною в ієрархії цінностей вченого);
- ✓ сильну волю.

У науковому пізнанні виділяються, як правило, емпіричний і теоретичний рівні. Порівняльний аналіз їх представимо у вигляді таблиці (Дивись таблицю 6).

Таблиця 6. **Емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання.**

з/п	Ознака порівняння	Емпіричний рівень	Теоретичний рівень
1.	Гносеологічна спрямованість досліджень	Пізнання орієнтоване на вивчення конкретних зв'язків і закономірностей. Головне завдання – опис об'єкта, відповідь на питання: "Що це?"	Пізнання спрямоване на розкриття причин і сутності зв'язків об'єкта. Головне завдання – пояснення, відповідь на питання: "Чому?"
2.	Характер отриманого пізнання	Основна форма знання – науковий факт і сукупність емпіричних узагальнень	Знання фіксується у формі ідей, принципів, законів, теорій
3.	Використовуванні методи (переважно)	Спостереження, вимірювання, опис, експеримент та ін	Аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза, аксіоматичний метод, ідеалізація та ін
4.	Зв'язок з об'єктом дослідження	Безпосередня взаємодія з об'єктом	Опосередкована взаємодія з об'єктом; оперування ідеальною моделлю об'єкта

Представлені розходження, звичайно ж, не мають абсолютного характеру. У реальній науковій діяльності емпірія і теорія нерозривно зв'язані і доповнюють один одного.

Поповніть свій словник наступними поняттями: *пізнання, об'єкт пізнання, суб'єкт пізнання, образ, об'єктивність образу, суб'єктивність образу, агностицизм, почуттєве пізнання, відчуття, сприйняття, подання, сенсуалізм, раціоналізм, абстрагування, поняття, судження, умовивід, істина, догматизм, релятивізм, наукове пізнання, метод пізнання, конкретне, абстрактне, спостереження, вимір, опис, експеримент, аналіз, синтез, індукція, дедуція, аналогія, гіпотеза, ідеалізація.*

Виконайте наступні творчі вправи:

Завдання 1

Яка гносеологічна позиція виражена в наступному фрагменті поетичного тексту:

*"Мирозданье постигая,
Все познай, не отбирая:
Что – внутри, во внешнем сыщешь;
Что – вовне, внутри отыщешь.
Так примите ж без огиадки
Мира внятные загадки".*

И.В.Гёте.

Завдання 2

Як називається філософський напрямок, відображений в наступній тезі: "Знання людини ніколи не досягають більшого, ніж дають йому почуття. Усе, що недоступно почуттям, недоступно і для розуму". *К. Гельвецій.*

Завдання 3

Яке трактування джерел пізнання поділяється автором: "Вище знання – природжене знання. Нижче – знання, придбані навчанням. Ще нижче – знання, придбані в підсумку подолання труднощів". *Конфуцій.*

Завдання 4

Яка гносеологічна позиція доводиться філософом: "Усі думки і дії нашої душі впливають із її власної сутності і не можуть бути їй повідомлені ... почуттями". *Г.Лейбніц*.

Завдання 5

Охарактеризуйте позицію агностицизму, наведіть аргументи або приклади на доказ тези: "Світ непізнаваний".

Завдання 6

Як ви розумієте міркування Ф.Бекона: "Емпірики, подібно мурахам, тільки збирають і задовольняються зібраним. Раціоналісти, подібно павукові, роблять тканину із самих себе. Бджола обирає середній спосіб: вона збирає матеріал із садових і польових квітів, але розташовує і змінює його по своєму вмінню. Не відрізняється від цього і справжня справа філософії". *Ф. Бекон*.

Завдання 7

Як з різних гносеологічних позицій можна відповісти на питання: Чи надана людині, коли вона бачить червоне, відчуває тверде і т.п., об'єктивна реальність чи ні?

Завдання 8

Які аргументи Ви можете навести для обґрунтування тези: "Світ пізнаваний". Як із цим твердженням поєднати відомий парадокс процесу пізнання, чим більше ми знаємо, тим більше межа непізнаного.

Завдання 9

Доведено, що в природі немає червоного, зеленого, жовтого... Чому ж всі ми визначаємо кольори однаково?

Завдання 10

Яка гносеологічна позиція відображена в наступному міркуванні: "Оскільки зовнішні об'єкти так, як вони з'являються почуттям, не дають нам шляхом своїх операцій в одиничних випадках ідеї сили, або необхідного зв'язку, подивимося, чи не

виводиться ця ідея за допомогою рефлексії над операціями нашого власного духу і чи не скопійована вона з якого-небудь внутрішнього враження?" Д.Юм.

Завдання 11

Чим відрізняється зоровий образ об'єкта в людській свідомості від фотографії? Яке зображення більш точно, адекватно відбиває об'єкт? Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 12

Якщо світ навколо нас суперечливий, то і пізнання його повинне бути суперечливим, тільки в цьому випадку воно буде істинне. Чи впливає з цього, що несуперечливе пізнання – помилка?

Завдання 13

Світ перебуває в постійній зміні, русі, розвитку: ми ж результати пізнання світу, що розвивається, прагнемо представити в закінчених, статистичних положеннях – істинах. Як це протиріччя вирішується в різних гносеологічних концепціях?

Завдання 14

Проаналізуйте гносеологічну позицію філософа: "Я бачу цю вишню, я сприймаю дотиком її, я куштую її... Отже, вона реальна. Усунь відчуття м'якості, вологості, червоності, терпкості – і ти знищиш вишню. Тому що вона не є буття, відмінне від відчуттів, то вишня ... є не що інше, як з'єднання почуттєвих вражень або уявлень, сприйманих різними почуттями". Дж. Берклі.

Завдання 15

Ведь ум творит

И может даже заселить планеты

Созданьями, светлее всех живущих,

И дать им образ долговечной плоти.

... безмерна мысль,

Ведь мысль дремотная вмещает годы,

Жизнь долгую сгущает в час один.

Д.Ж. Байрон

Яка характерна риса мислення тут відзначена? Як ця особливість інтерпретується в різних гносеологічних концепціях?

Завдання 16

"Істина – це те, що спрощує світ, а не те, що створює хаос".
А. де Сент-Екзюпері.

Яка особливість істинного знання тут підмічена? Які трактування істини ви знаєте?

Завдання 17

Дайте визначення поняття "об'єктивна істина". Якщо всі люди зникнуть і на "голій" Землі залишаться тільки книги, то чи залишаться істини?

Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 18

Які протилежні гносеологічні позиції зіштовхує М.Горький у наступному тексті: "...У всьому Міщанин робить існування людини корисним або забавним для себе. Він любить, щоб у будинку в нього стояли міцні, зручні меблі, а в голові були міцні, надійні істини, за якими він міг би добре вкрити себе від напору нових віянь думки. І тому він завжди квапиться зробити зі сміливих здогадок. Людині що-небудь корисне для свого побуту – саме його роботі життя зобов'язане такою масою оман і забобонів, які він вважає істинами випробуваної міцності. Йому набагато зручніше вірувати – він хоче жити спокійно – і він не любить мислити, тому що Думка невпинно шукає і творить, досліджує створене нею і – руйнує, і знову творить".
М. Горький.

Завдання 19

"І яке мірило істини може бути ясніше і вірніше, як не сама істинна ідея? Як світло виявляє і саме себе і навколишню тьму, так і істина є мірило і самої себе і неправди". *Б. Спіноза.*

Чи згодні ви з філософом? Які критерії істинного знання існують?

Завдання 20

"Не слід забувати, що критерій практики ніколи не може по самій суті справи, підтвердити або спростувати повністю якого б то не було людського явлення". *В.Ленін*

Практика є одночасно абсолютним і відносним критерієм істини. Поясніть цю тезу.

Завдання 21

Розповідають, що англійський вчений Дж.Томсон, що відкрив в 1897 р. електрон, був збентежений, і навіть вражений тим, що знайшов, тому що не міг повірити в існування тіл, які були б менше атома. Не без коливань далися йому перші виступи перед колегами і перші публікації, тим більше що сприйняли його повідомлення, м'яко говорячи, без ентузіазму. Дайте філософський коментар даному історичному факту.

Завдання 22

"Що істинно, те абсолютно істинно саме по собі; істина тотожно єдина, чи сприймають її в судженнях люди або чудовиська, ангели або боги... Навіть якби всі підвладні притяганню маси зникли, закон притягання тим самим не знищився б, але просто залишився за межами можливого застосування". *Е.Гуссерль*.

Проаналізуйте гносеологічну позицію автора.

Завдання 23

Чи згодні Ви з наступним зауваженням А.Пуанкаре з приводу "незвичайних" геометрій: "Чим більше ці побудови віддаляються від самих звичайних концепцій і, отже, від природи ..., тим ясніше видно для нас, що може зробити людський розум, коли він звільняється усе більше і більше від тиранії зовнішнього світу".

Завдання 24

Проаналізуйте наступне висловлення М.Борна: "Спостереження або вимір ставляться не до явища природи як такого, а тільки до аспекту, під яким воно розглядається в системах відліку, або до проєкцій на систему відліку, що, саме собою, зрозуміло, створюється всією застосовуваною установкою".

Завдання 25

Які гносеологічні проблеми відбиті в наступному міркуванні Е.Маха: "У повсякденному мисленні і у повсякденному мовленні протиставляють звичайно *гадане, ілюзорне дійсності*. Тримаючи олівець перед нами в повітрі, ми бачимо його в прямому положенні; опустивши його в похилому положенні у воду, ми бачимо його зігнути. В останньому випадку говорять: "Олівець *здається зігнути*, але в дійсності він прямий". Говорити в подібних випадках *про ілюзію* має сенс із погляду практичного, але ніяк не наукового. У такій же мірі не має ніякого змісту... часто обговорюване питання, чи існує дійсно мир, чи він є лише ілюзія...".

Завдання 26

Про яке протиріччя процесу пізнання йде мова в наступному твердженні: "Діалектика, – як роз'ясняв ще Гегель, – *містить у собі* момент релятивізму, заперечення, скептицизму, але *не зводиться* до релятивізму"? *В. Ленін*.

Завдання 27

Яка особливість процесу пізнання помічена в наступному висловленні: "І день, і ніч перед нами сонце ходить, однак прав упертий Галілей!?"

Завдання 28

На яку особливість пізнання, звертав увагу Ф.Бекон, стверджуючи, що Істина – донька Часу, а не Авторитету?

Завдання 29

Про яку особливість пізнання і про яке протиріччя процесу пізнання йдеться в наступному зауваженні: "Щоб пізнавати, людина повинна роз'єднувати те, чого не варто було б роз'єднувати...". *І. Гете*

Завдання 30

Абсолютизацію якої сторони процесу пізнання іронічно критикує філософ у наступному питанні: "Якщо міль роз'їла і з'їла всю шубу, чи значить це, що вона цю шубу зрозуміла і вивчила?". *О. Лосєв*.

Тема ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ

План

1. Хто є людина? Різні трактування сутності і природи людини

2. Звідки людина прийшла? Проблема походження людини

3. Для чого людині жити? Філософський аналіз проблеми сенсу життя

Людина є таємниця.

Її треба розгадати,

і коли будеш розгадувати

все життя,

то не говори, що втратив час...

Ф.М.Достоевський

Людина – головна проблема філософії. Споконвічні філософські питання: хто я і хто ми? Звідки ми узялися? До чого і куди йдемо в нескінченному розвитку? Смертна або безсмертна душа? "Тварина я тремтяча або право маю?" З безлічі питань виберемо три головних: Що? Звідки? Навіщо?

- Що є людина? – Звідки вона з'явилась? – Навіщо вона живе? – і розглянемо основні філософські підходи до їх рішення.

1. Хто є людина? Різні трактування сутності і природи людини

З античної філософії відома притча – жарт про Платона і Діогена, які посперечалися про те, що таке людина? "Людина, – сказав Платон, – це двоноге без пір'я". Тоді Діоген обшипав півня і представив його на суд аудиторії, як доказ неправильності платонівського визначення. Недарма китайське прислів'я говорить, що суперечку виграє той, хто точніше називає речі своїми іменами. Довелося Платонові робити уточнення: "Людина – двоноге без пір'я, що має широкі ноги".

Чи можна взагалі дати однозначне визначення людині? Яка її сутність і природа? Чи є в нескінченно мінливій людині якась незмінна природа? На це питання існує дві протилежні відповіді. Одні філософи і вчені стверджують, що немає незмінної природи людини, оскільки людина – надзвичайно активна, динамічна, індивідуальна істота (антропологічний релятивізм). Інші ж стверджують, що в нескінченній розмаїтості (історичній і актуальній) людських істот можна виділити щось стійке, інваріантне.

Під природою людини розуміють стійкі, незмінні риси, загальні задатки і властивості, які виражають його особливості як виду (*Homo Sapiens* – людина розумна). Які ж це риси і властивості? Відповідаючи на це запитання, дамо ряд взаємопов'язаних визначень людини, кожне з яких висвічує одну з істотних його властивостей.

1). Людина – це тварина. Кидаючи перший погляд на людину, ми бачимо, що це жива істота, із плоттю і кров'ю. Людина, як біологічна істота, розділяє долю своїх "менших братів": народжується, хворіє, відчуває потребу в їжі, продовжує життя в потомстві, вмирає... Природа мстить людині, коли вона починає забувати про те, що вона біологічна істота. Такі явища, як погіршення генотипу, порушення імунної системи в організмі, епідемія безплідності, гостро порушують питання: чи не рухається людство до вимирання природним шляхом? Людина, як жива істота, може жити тільки в оточенні певної кількості біомаси, включена у біологічні ритми, яким повинна підкорятися в процесі своєї життєдіяльності. Біологічно нове в людині: пряма хода, що дозволяє обдивлятися навколишнє оточення, чіпкі руки з рухливими пальцями, погляд, спрямований вперед, який дозволяє бачити в трьох вимірах і краще орієнтуватися в просторі, складна нервова система і великий мозок, специфічний механізм голосових зв'язок, будова гортані і губ, що сприяють розвитку мовлення. Однак, біологічні риси і властивості не вичерпують природу людини; є щось таке, що піднімає людину над її твариною природою. Це – свідомість, розум.

2). Людина – розумна тварина (Homo Sapiens – людина розумна). Свідомість як здатність людини відбивати світ в ідеальних образах, дозволяє їй вирватися з "полону" фізичних потреб і визначає всі інші істотні ознаки людської природи, ті, що відрізняють його від тварин.

3). Людина – істота, здатна до творчої діяльності.

Б.Франклін говорив, що людина є тварина, яка створює знаряддя праці.

Творчість тут розуміється в широкому сенсі, як здатність створювати щось принципово нове. Цю властивість К.Маркс, наприклад, називав родовою сутністю людини: "Практичне творення предметного світу, переробка неорганічної природи є самоствердження людини як свідомої – родової істоти, тобто такої істоти, що ставиться до роду як до своєї власної сутності або до самої себе як до родової істоти... Тому саме в переробці предметного світу людина вперше дійсно стверджує себе як родова істота. Це виробництво є його діяльне родове життя"¹. Із творчим характером людської діяльності пов'язаний її естетичний аспект: якщо тварина виробляє під владою безпосередньої фізичної потреби, то людина здатна піднятися над нею, виробляє все і за законами краси. Невичерпне прагнення до краси свідчить про потребу і можливість людини одухотворити навколишній світ.

4). Людина – істота вільна. Воля тут розуміється не в політичному або економічному сенсі, а як здатність творити, створювати, змінювати по своїй волі мир і себе. "Людина – це воля! – стверджує Ж.П.Сартр: „...Людина засуджена бути вільною. Засуджена тому, що не сама себе створила, і все-таки вільна тому, що один раз кинута у світ, відповідає за все, що робить"². Якщо у тварин все або багато чого задано споконвічно генетичною програмою (тому у тваринному світі кожне наступне покоління повторює спосіб життя попереднього), то в людині генетикою задаються тільки здібності, які в більшій або меншій мірі розвиваються все життя. Людська дитина при народженні – сама безпомічна

¹ Див.:Маркс К. Экономическо-философские рукописи // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.42. – С.93-94.

² Див.:Сартр Ж.П. Экзистенциализм - это гуманизм // Сумерки богов.- М.,1989.- С.327.

істота на світі. Ця безпорадність – плата за свободу подальшого розвитку. Джон Локк стверджував, що людина – це "чиста дошка", на якій вихователь або життя можуть написати все, що захочуть. І.Г Гердер із цього приводу говорив, що людина – це перший „вільновідпущеник” природи. З таким трактуванням волі зв'язана цікава проблема, яка дискутується в антропології: чи є міра, межа розвитку людських здібностей чи людина – безмежна, універсальна істота? Багато сучасних досліджень підтверджують той факт, що нам відома лише дуже мала частина наших здібностей. Поміркуйте над цією проблемою...

Людина народжується лише "кандидатом" у людину. Всі її суттєві якості здобуваються в житті при спілкуванні із собі подібними. З цим пов'язана ще одна грань природи людини.

5). Людина – істота соціальна або, як говорив Арістотель, людина – це "політична" тварина. Процес входження людини із світу природи в світ культури, присвоєння нею своєї родової сутності, засвоєння правил і норм людського гуртожитку називається соціалізацією. З потреби спілкування виростає здатність до мовлення. Із соціалізацією також зв'язана потреба до моральної регуляції.

6). Людина – істота моральна. Якщо в тваринному стаді відносини регулюються біологічними законами (природним шляхом, і цей шлях також заданий у спадкоємній програмі), то в людському співтоваристві окремих індивідуумів з'єднує і дозволяє жити разом моральний закон. Моральна регуляція – великий "винахід" людства, оскільки виконання морального закону засновано не на інстинкті або страху, а на добровільному виконанні морального боргу під контролем внутрішнього судді – совісті. "Я хочу не такого суспільства, – говорив Ф.М.Достоевський, – де я не міг би робити зла, а саме такого, щоб я міг робити всяке зло, але не хотів його робити сам"¹.

З безлічі окремих визначень, висвітлюючих різні грані сутності людини, необхідно вивести одне загальне. І.Фролов, наприклад, дає таке визначення: "Людина – суб'єкт суспільно-

---

¹ Цит. по: Разум сердца. – М., 1989.- С.85

історичного процесу, розвитку матеріальної і духовної культури на Землі, біосоціальна істота, генетично пов'язана з іншими формами життя, але вона виділилась з них завдяки здатності виробляти знаряддя праці і володінням членороздільним мовленням і свідомістю"¹.

Сутність людини визначається її головним протиріччям – дуалізмом душі і тіла (природного і соціального, матеріального і духовного). В історії філософії і науки представлена безліч трактувань цього протиріччя (перегляньте ще раз розділ 1 цього підручника і згадайте історію становлення і розвитку цієї проблеми). Погляд автора на цю проблему прекрасно виражений у наступних поетичних рядках А. Тарковського².

*"У человека тело
Одно, как одиночка
Душе осточертела
Сплошная оболочка
С ушами и глазами
Величиной в пятак
И кожей – шрам на шраме,
Надетой на костях
Душе грешно без тела,
Как телу без сорочки,-
Ни помысла, ни дела,
Ни замысла, ни строчки.
Загадка без разгадки.
Кто возвратится вспять,
Сплясав на той площадке,
Где некому плясать?"*

Всі ці трактування людини, по різному відображенні в наступних концептуальних схемах.

1). Космоцентризм. Людина розглядається як невід'ємна частина Космосу, який повторює всі її істотні риси. Космос в цих концепціях одухотворений, йому властивий дуалізм душі

¹ Фролов И.Т. Перспективы человека. – М., 1983. – С.32

² Тарковский А. Земле – Земное. – М., 1966. – С.50-51.

і тіла, звідси просто пояснюється наявність цих двох начал в людині і їх гармонії. Платон, наприклад, вчив, що саме головне для людської душі – наслідувати руху небесних тіл. Вони прекрасно обертаються цілу вічність: завжди однаково, симетрично, гармонійно, без усякого порушення. Такою повинна бути і людська душа.

2). Геоцентризм пояснює людину як плід божественного створення. Людина – образ і подоба Бога. Безсмертна душа людини від Бога. М.Бердяєв писав про релігійне трактування людини: "Християнство звільнило людину від влади космічної нескінченності, у яку він був занурений у древньому світі від влади духів і демонів природи. Воно поставило його на ноги, зміцнило його, поставило залежно від Бога, а не від природи"¹.

3). Природоцентризм. Людина розглядається як природна біологічна істота, яка нічим від іншої природи принципово не відрізняється. Як людина, так і людське суспільство розвиваються, в остаточному підсумку, за біологічними законами. Свідомість, душа – це один з видів матерії, що вмирає безслідно разом з тілом:

*"А іскра слабка – твій дух,
Світло мозку твого? -
Зотлієш ти, і він потух,
І от уже – нема його".*

І. Франко.

4). Соціоцентризм. Сутність людини соціальна. Людина – результат суспільних відносин, і в той же час суб'єкт, творець культури. Свідомість людини, її духовна сутність і в історичному, загальнолюдському процесі, і в індивідуальному розвитку проявляються завдяки соціальним факторам: виробничій, практичній діяльності – праці і спілкуванні (суспільним відносинам). Ф. Енгельс, писав що праця це перша основна умова всього людського життя, і притому у такому ступені, що ми у певному сенсі повинні сказати: праця створила саму людину².

¹ Бердяєв Н. Человек и машина // Вопросы философии. - 1989. - № 2. - С.159.

² Див. : Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. - Т.20. - С.486

5). Антропоцентризм. Людина головна цінність, ціль світобудови. Усе в світі з'являється для того, щоб була, жила у ньому людина. М. Бердяєв писав, що людина і космос міряються самотужки як рівні. Пізнання є боротьба рівних по силі, а не боротьба карлика і велетня. ... Людина лише тому може пізнавати світ, що вона не тільки у світі як одна із частин світу, а і поза миром і над миром перевищує всі речі світу як буття, рівноякісне світу¹.

Прочитавши і виконавши індивідуальні творчі завдання до цієї теми, Ви предметніше, краще зрозумієте суть викладених тут трактувань сутності і природи людини.

Завдання 1

" Гао-Цзи сказав:

- Людська природа подібна мені, а почуття боргу подібно дерев'яній чаші. Виховати в людині людяність і борг – однаково, що вирізати чашу з верби.

- Але хіба ви зможете вирізати чашу, не насилуючи природу верби? – заперечив Мен-Цзи. – Адже щоб вирізати чашу, потрібно колись скалічити вербу. Тобто, скалічивши дерево, ви змайструєте з нього чашу, а скалічивши людини, зробите його людяним і справедливим? Якщо вся Піднебесна стане відтепер вважати людяність і борг злом, то провиною тому тільки ваші розмови!

Гао-Цзи сказав: – Людська природа подібна до стрімкого потоку: пустите його на схід – потече на схід, пустите на захід – потече на захід. Їй байдуже добро і зло, як воді байдужі схід і захід.

- Воді дійсно байдуже – схід або захід, – сказав Мен-Цзи. – Але хіба байдуже їй верх і низ? Людина по природі прагне до добра, так само як вода прагне вниз... Ось перед вами вода: якщо ляснути по ній долонею, змушуючи зметнутися, вона підстрибне вище чола; якщо їй, схвилювавши, надати руху, вона підніметься в гори. Але хіба така її природа? Тільки сила

---

¹ Див. : Бердяев Н.А. Смысл творчества. - М., 1989. - С.295

примушує її робити. І коли людину змушують творити зло, з її природою поводяться подібним же чином".

(Мен-Цзи. Із книг мудреців // Проза древнього Китаю. – М., 1987. – С.60).

Спробуйте втрутитися в суперечку мудреців. Які концепції природи людини тут виражені?

Завдання 2

"Ворожі властивості – це плід дій неба, який не можна домогтися навчанням і неможливо створити самому.

Людина має злу природу. Добре в людині – це придбане. Нинішня людина від народження прагне до вигоди. Це приводить до того, що люди починають суперничати між собою і проявляють непоступливість. Людина від народження проникнута ненавистю. Якщо поступатись цій властивості людської природи, то у людей з'явиться бажання заповідати один одному зло і уже не прийдеться говорити про довіру і відданість. Від народження вуха і очі мають жадібність до насолоди: вуха люблять приємні звуки, очі люблять гарні, що добре сполучаються кольори. Якщо поступатись цій властивості людської природи, то з'являється розбещеність і вже не прийдеться говорити про правила ЛІ, справедливості і обов'язку. Таким чином, слухняне слідування вродженій природі людини, покірність почуттям неминуче породжує суперництво; у цьому випадку всі люди будуть порушувати вкорінений порядок і доброзвичайність до хаосу в державі. Тому необхідно шляхом виховання змінити природу людини, навчаючи його правилам ЛІ, справедливості і обов'язку...

Є люди, які запитують: якщо природа зла, то звідки виникають правила ЛІ і справедливості?"

(Сень-Цзи // Антологія світової філософії. В 4 т. – М., 1969. – Т.1. – Ч.1. – С.230).

Як би Ви відповіли на це питання мудреця? Яка концепція природи людини тут відображена? Які трактування природи людини Ви знаєте?

Завдання 3

Ян Чжу сказав: "Людина подібна до неба і землі й, як вони, таїть у собі природу п'яти рушійних начал. І в той же час нігті і зуби людини недостатньо сильні, щоб забезпечити йому охорону і захист; мускули і шкіра недостатньо міцні, щоб обороняти його і відбивати удари; ноги не досить швидкі, щоб віднести його від небезпеки. У людини немає ні вовни, ні пір'я, що захищають його від холоду і жару, і, щоб прокормитися, він повинен покладатися не на силу, а на..."

(Лао-Цзи. Із книг мудреців. Проза древнього Китаю. – М., 1987. – С.145)

Продовжте думку мудреця. Які істотні ознаки людини відрізняють його від інших істот?

Завдання 4

"Звертаючись до почуттів зовнішніх і внутрішніх... варто осягнути, що душа є тіло, що складається із тонких частинок, розсіяних по всьому організмі, дуже схоже на вітер з якоюсь домішкою теплоти... Про все це свідчать сили душі, почуття; здатність до збудження, процеси мислення і все те, втрачаючи що ми вмираємо. Далі, варто триматися переконання, що душі належить головна причина почуття; однак вона не одержала б його, якби не була прикрита рештою організму"

(Епікур. Епікур привітає Геродота // Людина: Мислителі минулого і сьогодення про його життя, смерть і безсмертя. – М., 1991. – С.123).

Яка концепція людини тут відображена? Чи згодні Ви з автором?

Завдання 5

"Знай: из всего, что родилось, тончайшие токи исходят.

Сладкое к сладкому, горькое к горькому стало стремиться,

Кислое с кислым сошлось, теплота с теплотой сочеталась.

Смесь охотно с вином образует вода, но не с маслом.

Так у всего, что живет, обоняние есть и дыхание.

Воля Судьбы такова, что присуща всем тварям разумность

В бурных водах бегающей крови питается сердце;

В нем же находится то, что зовем мы так часто мышлением:

Мысль человека есть кровь та, что сердце вокруг омывает.

Разум растет у людей в соответствии с миром познанием.

Землю землею мы зрим и воду мы видим водою,

Дивным эфиром эфир, огнем же огонь беспощадный,

Также любовью любовь и раздор ядовитым раздором.

... Ибо знай, что во всем есть разумности доля и мысли."

(Эмпедокл // Антология мировой философии. В 4т. – М., 1969. – Т.1. – Ч.1. – С.307.)

Яка концепція світу і людини тут відображена?

Чи згодні Ви з нею?

Завдання 6

"Але я тебе запитую, якщо ти не знайдеш нічого того, що було б вище нашого розуму, крім чогось вічного і незмінного, невже ти не зважишся назвати це Богом? Адже ти знаєш, що і тіла мінливі, і саме життя, що одушевляє тіла, очевидно не позбавлене мінливості через його різні стани? Та і сам розум оскільки він то намагається осягти істинне, намагається, і іноді досягає, а іноді – ні, показує, що він звичайно не є мінливим. Якщо не використовуючи ніякого тілесного органа, ні дотику, ні смаку, ні чарівності, ні вух, ні око, ніякого почуття, нижчого стосовно розуму, але тільки через самого себе розум пізнає щось вічне і незмінне, то нехай він визнає одночасно і те, що сам він нижче цього, і те, що саме це і є його Бог."

(Августин Аврелий. Про вільний вибір // Людина: Мислителі минулого і сьогодення про його життя, смерть і безсмертя. – М., 1991.- С.162).

Яке трактування людини викладається автором?

Які основні положення цього трактування?

Завдання 7

Ми стверджуємо, що людині властиві такі особливості дій, які виходять з його душі і які відсутні у інших живих істот. Це, насамперед те, що оскільки людина існує, так, що у неї є мета, то вона не може обійтися без суспільства на всьому

протязі свого існування і бути подібною іншим тваринам, з яких кожна, з метою економії засобів до існування, змушена обмежувати себе і собі подібних по природі.

Субстанція людської душі сама по собі здатна завершити певний вид, досконалості, але для того, що є вище субстанції, немає необхідності в тому, що нижче неї. І ця здатність, властива субстанції душі, здійснюється річчю, яка називається умоглядним розумом.

(Ібн Сіна (Авіценна) Книга про душу // Людина: Мислителі минулого і сьогодення про його життя, смерть і безсмертя. – М.,1991. – С.195,199.)

Яка концепція людини тут відображена?

Завдання 8

Що таке людина, як помислить йому?"... І цьому чуду подивуємося, як із праху створив людину, як різноманітні людські особи – якщо і всіх людях зібрати, не у всіх один вигляд, але кожний має свій вигляд особи, по Божій мудрості. І тому подивуємося, як птахи небесні з раю йдуть, і насамперед у наші руки, і не поселяються в одній країні, але сильні і слабкі йдуть по всіх землях, по Божому велінню, щоб наповнилися ліси і поля. Усе це дав Бог на користь людям, в їжу і на радість.

(Володимир Мономах. Повчання // Людина: Мислителі минулого і сьогодення про його життя, смерть і безсмертя. – М.,1991. – С.208).

Яке трактування людини відображене в тексті?

Хто тут вище: Бог чи людина?

Завдання 9

Отже, людина – це якась дивна тварина, яка складається із двох або трьох надзвичайно різних частин: з душі (аніма) – як би якогось божества (numen) і тіла – начебто безсловесної худобини. Відносно тіла ми настільки не перевершуємо тварин іншого роду, що по всім своїм даним перебуваємо набагато нижче їх. Що стосується душі, то ми настільки здатні сприймати божественне, що самі могли б пролетіти повз ангелів і з'єднатися з Богом. Якби не було дано тобі тіло, ти

був би божеством, якби не був в тебе вкладений розум (mens), ти був би худобою. Ці дві такі різні природи вищий творець об'єднав у настільки щасливій згоді, а змії, ворог світу, знову розділив нещасною розбіжністю, що вони і розлучені не можуть жити без найбільшої муки і бути разом не можуть без постійної війни; ясно що і те і інше як говориться, тримає вовка за вуха, до того і до іншого підходить наймиліший віршик: Так не в силах я жити ні з тобою, ні у розлуці з тобою."

(Еразм Роттердамський. Філософські твори – М., 1986. – С.111).

Яка концепція світу і місця в ньому людини тут виражена.

Які способи примирення двох почав у людині придумало людство?

Завдання 10

Тоді погодився бог з тим, що людина – утвір невизначеного образу й, поставивши його в центрі світу, сказав: "Не даємо ми тобі, о Адам ні свого місця, ні певного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце і особу, і обов'язок ти мав за власним бажанням, відповідно до своєї волі і свого рішення. Образ інших створінь визначений у межах установлених нами законів. Ти ж, не необтяжений ніякими межами, визначиш свій образ по своєму рішення, у владу якого я тебе надаю. Я ставлю тебе в центрі світу, щоб звідти тобі було зручніше обдивлятися все, що є у світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний майстер сформував себе в образі, що ти зволієш. Ти можеш переродитися в нижчу, нерозумну істоту, але можеш переродитися по велінню своєї душі і у вище, божественне."

(Піко делла Мирандола. Мовлення про гідність людини // Людина. – М., 1991. – С.221).

Яка концепція людини тут виражена?

Коли людина перероджується в "нижчі", а коли в "вищі" істоти?

Завдання 11

"Природа в людині часто буває прихована, іноді подавлена, але рідко винищена. Примус змушує природу жорстоко мстити за себе, повчання трохи упокорюють її пориви, але тільки звичка може її переробити та підкорити.

Хто прагне перемогти в собі природу, нехай не ставить собі ні надмірно важких, ні надмірно легких завдань, тому що в першому випадку буде пригноблений невдачами, а в другому занадто мало зробить успіхів, хоча перемагати буде часто. І нехай на початку полегшує собі справу, подібно плавцю, що прибігає до міхурів або очеретяних зв'язок; але трішки згодом нехай ставить себе, напроти, у важкі умови, як роблять танцюристи, вправляючись у важких черевиках. Тому що для повної досконалості треба, щоб підготовка була сутужніше самої справи".

(Бекон Ф. Досліди //Людина: Мислителі минулого і сьогодення про його життя, смерть і безсмертя. – М., 1991. – С.265).

Яка концепція людини виражена в тексті? Чи Ви згодні з автором?

Завдання 12

"Воістину очевидно, що наскільки тварини перевершують складні неживі тіла, настільки і людина перевершує тварин, так що тут має місце не просто більше або менше в силу кращих органів або темпераменту перевага, але і перевага вищого порядку...

Незважаючи на це, людина піднімається над тваринним духом набагато більше, ніж сам цей дух піднімається над неживими речами. Воістину це відбувається не тому, що людина володіє найкращими органами та більш сильнішими почуттями, тому що і лев, і кінь, і слон, і бик, і осел, і носоріг, і дракон, і крокодил і кит перевершують людину силою і навіть почуттями: орел – у зорі, вовк – у слуху, собака – у нюху, павук і бджола – у дотику, завдяки якому вони споруджують найтонші мережі і стільники з ниток і воску...

Оскільки людина нижче тварин і в силі і в органах почуттів..., але в той же час є паном і деспотичним володарем

тварин, оскільки із цього виходить, що в ньому укладене щось більше високе, чим просто тілесний дух."

(Кампанела. Метафізика // Людина: Мислителі минулого і сьогодення про його життя, смерть і безсмертя. – М., 1991. – С. 266-268).

Чим же людина "перевершує" тварин? Яка це концепція людини?

Завдання 13

"Тому що таке людина у Всесвіті? Небуття в порівнянні з нескінченністю, все суще в порівнянні з небуттям, середнє між всім і нічим. Він не має сил навіть наблизитися до розуміння цих крайностей – кінця світобудови і його початку, неприступних, схованих від людського погляду непроникливою таємницею і не може осягти небуття з якого виник, і нескінченність у яку розчиняється.

Вона ловить лише видимість явищ, бо не здатна пізнати ні їх початок, ні кінець. Все виникає з небуття і несеться в нескінченність, хто опише поглядом настільки неозорий шлях?

(Паскаль Б. Думка // Людина: Мислителі минулого і сьогодення про його життя, смерть і безсмертя. – М., 1991. – С.283).

Якої концепції людини дотримується автор? Чи згодні Ви з ним?

Завдання 14

"Людина – зовсім не загадка, як ви уявили, щоб зробити собі приємність її розгадати. Людина, як нам представляється, займає своє місце в природі, більш високе, чим тварини, яких вона нагадує своєю конструкцією, і більш низьке, чим інші істоти, яким вона уподібнюється, можливо, своєю здатністю мислити. Так само як і все, що нас оточує, вона причетна до добра і зла, задоволення і пристрастей, щоб діяти і розумом, щоб керувати своїми вчинками. Якщо б людина була досконалою, вона була б богом...

Навіщо нам жахатися від нашої істоти? Існування наше зовсім не так злочасне, як нас хочуть змусити повірити.

Дивитися на весь світ як на карцер і вважати всіх людей злочинцями, що живуть чекаючи страти, – це ідея фанатика; а думати, що світ – це місце насолоди, де люди повинні лише одержувати задоволення, – це химерна мрія сибарита. Мудрій людині, по-моєму, властиво думати, що земля, люди і звірі є саме тим, чим їм і слід бути в порядку, створеному провидінням...

Міркуючи лише як філософ, я наслідую стверджувати, що домагання на більш доконану природу, що нам не дана, досить зарозумілі і зухвалі".

(Вольтер. Філософ. твори – М., 1988. – С.196,207).

Яка концепція людини тут відображена?

У чому Ви згодні і у чому не згодні з Вольтером?

Завдання 15

"Людина відрізняється від тварини зовсім не одним мисленням. Швидше за все, ця істота відмінна від тварини. Зрозуміло, той, хто не мислить, не є людиною, однак не тому, що причина лежить у мисленні, але тому, що мислення є неминучий результат і властивість людської істоти.

Тому і тут немає потреби виходити зі сфери почуттів, щоб побачити в людині істоту, що піднімається над тваринами. Людина не є окрема істота, подібна до тварини, але істота універсальна, вона не є обмеженою і невільною, але необмежена і вільна, тому що універсальність, необмеженість і воля нерозривно між собою зв'язані. І ця воля не зосереджена в якійсь особливій здатності – волі, так само як і універсальність не покривається особливою здатністю сили думки, розуму – ця воля, ця універсальність захоплює всю її істоту".

(Фейєрбах Л. Основні положення філософії майбутнього // Антологія світової філософії. – Київ, 1992. – Т.1. – Ч.3. – С.268).

Яка концепція людини тут відображена?

Як Ви розумієте "універсальність" людини?

Завдання 16

"Ми вже не виводимо людини з "духу", з "божества", ми знову помістили її серед тварин. Вона для нас сама могутня тварина – тому що сама хитра; її духовність – наслідок. З іншого боку, ми рішуче противимося марнославству, що отут готові голосно заявити про себе, немов людина – це велика задня думка всієї тваринної еволюції. Ніяка вона не вінець утвору – будь-яка істота стоїть на тому ж самому щаблі досконалості, що і вона... І того багато: у порівнянні з іншими людина вийшла гірше, – найбільш хвора і жахлива серед тварин, вона небезпечно відхилилась від своїх інстинктів життя...

"Чистий дух" – чиста дурість: якщо відняти нервову систему, почуття, нарешті "смертну оболонку", ми прорахуємося – **прорахуємося**, та і годі!"

(Ніцше Ф. Антихристиянин // Сутінки богів. – М., 1989. – С. 28-29.)

Яка концепція людини тут відображена? Ваша думка із цього приводу.

Завдання 17

"Сама свідомість людини як центра світу, що таїть розгадку світу у собі, і, що піднімається над всіма речами світу, є передумова всякої філософії, без якої не можна дерзати філософствувати. Хто як філософ пізнає світ, той повинен перевищувати всі речі світу, той не може бути однієї з речей світу в ряді інших, той сам повинен бути світом. Перед дробовою частиною всесвіту не могло б стати зухвале завдання осягнути всесвіт, не виникла б проблема свідомості, проблема філософії. Сама постановка зухвалого завдання пізнати всесвіт можлива лише для того, хто сам є всесвіт, хто в силах протистояти вселеній як рівний, як здатний включити її в себе. Пізнання людини базується на припущенні, що людина – космічна по своїй природі, що вона – центр буття. Людина, як замкнута індивідуальна істота, не мала би шляхів до пізнання всесвіту. Така істота не перевищила б окремих речей миру, не переборолла б приватних станів. Антропологічний шлях – єдиний шлях пізнання вселеної, і шлях цей припускає виняткову людську самосвідомість. Лише в самосвідомості і самопочутті людини відкриваються божественні таємниці".

(Бердяєв М.А. Зміст творчості. – М., 1989. – С.294.)

Яка концепція людини і світу відображена в цьому фрагменті тексту? Чи згодні Ви з точкою зору автора?

Завдання 18

"Я вірю, що людина – продукт природної еволюції, що вона – частина природи, але, наділена розумом і самосвідомістю, вона перевершує її.

Я вірю, що сутність людини збагненна. Однак, ця сутність не є субстанцією, яка характеризує людину за всіх часів протягом історії... Завдяки самому факту людського буття життя задає їй питання: як перебороти розрив між людиною і навколишнім його світом, щоб досягти відчуття єдності і тотожності зі своїми близькими і із природою. Кожний момент свого життя людина змушена відповідати на це питання. Не тільки і не стільки думками і словами, скільки своїм способом буття і дії.

Я вірю, що існує безліч обмежених і переконливих відповідей на питання про існування...

Однак, всі відповіді в основі своїй розпадаються на дві категорії. В одній людина намагається відновити гармонію із природою, повертаючись **до людської форми існування**, усуваючи такі специфічні людські якості, як розум і любов. В іншій – її ціль – повний розвиток людських сил, поки вона не досягає нової гармонії зі своїми ближніми і з природою".

(Фромм Э. Душа людини. – М., 1992. – С.370.)

Приведіть аргументи, які доводять ту чи іншу відповіді на питання про існування людини. Яка концепція людини відображена в цьому тексті?

2. Звідки людина прийшла? Проблема походження людини

*Де кола цього початок,
де кінець,
звідки ми прийшли,
куди підемо звідси?*

Омар Хайям.

Одна із самих знаменитих дискусій про походження людини відбулася 30 червня 1860 року в Оксфорді. В ній взяли участь біолог і популяризатор науки, друг Ч. Дарвіна Томас Гекслі і єпископ оксфордський Уїлберфорс. Позиція цього улюбленця оксфордської публіки була дуже близька до сподівань дружини єпископа Вустерського, що писала в одному з листів: "Будемо сподіватися, що це (походження людини від мавпи) неправда, і молитися, щоб це не стало широко відомо!" Засідання Британської асоціації сприяння розвитку науки відбулося в жаркий літній день в Музеї природничої історії. У залі зібралось більше 700 чоловік, в розкриті вікна виднілися десятки голів тих, хто не зміг проникнути усередину приміщення. Партер заповнили священники і студенти теологічного факультету Оксфорда, які, застосовуючи все своє ораторське мистецтво, розпалювали ненависть публіки до дарвінізму.

Що міг представити Гекслі в ті десять хвилин, які відпущені йому аудиторією, що задихалася від духоти і втоми? Адже неможливо ж розповісти всю велич дарвінської праці!

В фіналі свого виступу Уїлберфорс, купаючись у хвилях успіху, повернувся до Гекслі і голосно запитав: "Хотів би я знати по лінії дідуся чи бабусі ви походите від мавпи?" Захвату юрби не було межі, зал ревів і тряс від оплесків. Але Гекслі прошептавши: "Господь Бог передав дурня мені в руки", вийшов на трибуну. Дарвінська теорія, сказав він, є набагато більшим, ніж простою науковою гіпотезою, оскільки щонайкраще пояснює походження видів. Єпископ же зовсім не розуміється в тих процесах, результати яких даремно хотів привести для спростування дарвінізму. Потім Гекслі урочисто і спокійно заявив, що йому зовсім не соромно мати мавпу своїм предком, "незмірно ганебніше було мати в родичах людину, яка використовує свій великий дарунок для приховання істини!"¹

Дискусія про походження людини один із самих древніх філософських суперечок. Всі гіпотези походження людини можна розділити на дві групи (дивись схему 22).

---

¹ Див.: Лалаянц И.Э. Шестой день творения // Мироздание и человек. – М., 1990. – С.253-256.

Гіпотези походження людини

Природне походження людини з нижчих біологічних істот в силу певних закономірностей		Штучне походження	
		Креаціонізм: людина – результат утворення когось, більше досконалого	
Гіпотеза Дарвіна	Трудова теорія антропосоціогенезу	Релігійна гіпотеза	Космічна гіпотеза
Людина виникла від вищих приматів в результаті дії біологічних законів	Людина виникла від вищих тварин, але на певному етапі біологічної еволюції починають діяти соціальні фактори (праця, мовлення, спілкування), які поступово перетворюються в вирішальні	Людина – результат божественного творіння: образ і подоба Бога	Люди на Землі – прибульці з Космосу, або створені космічними істотами

1. Антропосоціогенез (антропос – людина, соціо – суспільство, генезис – поява) – процес походження людини як біосоціальної істоти.

Гіпотези про природне походження людини підтверджені рядом наукових фактів:

а) людина схожа на вищих тварин (структурою білка, способом розмноження, структурою внутрішніх біологічних і фізіологічних процесів і т.п.);

б) в онтогенезі (індивідуальній появі) людина повторює філогенез (історію становлення тваринного світу і людства); в утробі матері з одноклітинної істоти плід проходить всі стадії розвитку (буває схожий на рибку, на пташку і т.д.);

в) археологами, палеонтологами знайдені останки і сліди істот, які займали проміжну позицію між тваринами і людиною (рамапітеки, австралопітеки, неандертальці і ін.).

В сучасній науці існують і заперечення проти цих гіпотез. Одне з них: такий величезний якісний стрибок, як поява із тварин людини, не міг відбутися так швидко навіть із погляду законів біологічної еволюції (процес антропосоціогенеза йшов за різними даними від трьох до п'яти мільйонів років). Останнім часом, щоправда, цей аргумент руйнується "радіаційною" версією, яка стверджує, що високий радіаційний фон в свій час вплинув на швидкість мутацій і процес пішов швидше.

Космічна версія не знімає повністю, але лише ускладнює проблему походження людини; якщо людина створена космічними істотами, то звідки взялися вони?

Питань на сьогоднішній день більше чим відповідей. Це ще раз підтверджує думку багатьох філософів про те, що людина – це найбільша таємниця. І нам, мабуть, необхідно піти по зразку Діогена – давньогрецького філософа, який ходив вдень по площах Афін зі смолоскипом ("вдень із вогнем") і пояснював своє дивне поведження словами: "Шукаю людину!"

3. Для чого людині жити? Філософський аналіз проблеми сенсу життя

Ціль життя – самовираження.

***Виявити у всій повноті свою сутність -
от для чого ми живемо.***

О. Уайльд

Смерть коштує того, щоб жити!

А любов коштує того, щоб чекати!

В. Цой

Серйозну розмову про сенс життя хочеться почати з невеликого уривка з повісті Михайла Анчарова "Козу продам":... Цікаво, що робить мисливець коли в нього скінчилися патрони? ... Він іде додому запасатися.

А що робить мисливець, коли дичина скінчилася? Він чекає, поки вона знову розплодиться. А навіщо мисливець взагалі б'є дичину? Він її потім їсть. А навіщо він її їсть? Ну, там калорії всякі, вітаміни... Те, це... А не може він зробити що-небудь таке, щоб не треба було щораз ходити на полювання? Може, набити дичини стільки щоб в один раз не з'їсти. А зберігати її як, адже дохла дичина починає розкладатися, якщо її відразу не з'їли. А хочеться свіжатинок! Він починає зберігати її в льоді.

Але це можна досягти тільки в Арктиці.

А на півдні?

А на півдні він рано або пізно винаходить холодильник. Пускає його в продаж... Холодильник працює від електрики.

Людина будує гідроелектростанцію і все таке... І навіть атомну станцію.

І вся ця промисловість, і все це добро, яке він знайшов, вимагає нової промисловості і нового добра. Інакше все розвалиться. І м'ясо, навіть в холодильнику, протухне. І вся промисловість, вся ця армада добра і організації, армада влади і озброєння, армії, війни – все це тільки для того, щоб м'ясо не протухнуло... Це називається культура. Цивілізація. І все це прогресивно йде туди, де ні води, ні повітря. І де нічого не залишається, щоб всю цю культуру обговорити.

Що робить мисливець, коли в нього скінчилися патрони?

Іде додому запасатися.

А коли скінчилася дичина? Чекає, поки вона розплодиться знову.

А коли скінчиться мисливець?

Залишається термодинаміка. І захоплюючі моральні цінності, які нікому не знадобляться...

Для чого людина народжується і живе?

Чи є зміст в її земному існуванні?

Чи варто жити, якщо не минеш своєї останньої години на Землі?

Чи потрібно дотримуватися законів, тримати себе в "рамках", якщо живеш один раз?

В цих і інших подібних питаннях піднімається діалектика людської душі, вони є філософським і емоційно-психологічним стрижнем людської натури.

Це фатальні питання. На них не просто відповісти, іноді не можливо, але на них не можна не відповідати. Відповідь на них не знайдеш у книжках, не попросиш поради – їх треба вистраждати, пережити, прожити.

"Але чи почують наші діти, – ставить запитання Е. Фромм, – голос, який скаже їм, куди йти і навіщо жити? Якимось чином вони відчують, як і всі людські істоти, що життя повинно мати сенс, – але в чому він полягає? Адже не в протиріччях же він, не в лукавстві і у цинічній покірності, що зустрічається на кожному кроці? Вони тягнуться до щастя, істини, справедливості, любові, відданості; але чи можемо ми відповісти на їхні питання?"

Ми настільки ж безпомічні, як діти. Ми не знаємо відповіді, тому, що навіть забули, що існує таке питання. Ми удаємо, начебто наше життя має надійний фундамент, і не звертаємо увагу на гноблячі нас занепокоєння, тривоги, збентеження"¹.

Це інтимні питання. Людина навіть сама собі боїться їх задавати; тим більше обговорювати з іншими. Лев Толстой в "Сповіді" пише, що для нього подібні питання були спочатку хвилиними "зупинками в житті" – потім це проходило, і життя тривало, як і колись. Потім зупинки тривали все довше і відбувалися всі частіше. Філософ у цьому зв'язку приводить таку алегоричну східну притчу: "Людина в житті – подорожанин, захоплений в степу розлютованим звіром. Рятуючись від погоні, він кинувся в безводний колодезь. На дні колодезя подорожанин побачив дракона, готового його зжерти. Несчасний схопився за гілки дикого куща, який росте в колодезі. ... Але руки його слабшали, він був на грані загибелі. До того ж виявилось, що дві миші – чорна і біла підточують кущ із двох сторін.

Людина відчула свою швидку загибель, і все-таки поки вона висіла, людина знаходила краплі меду на листях куща і лизала їх".

---

¹ Див.: Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. - М., 1989. - С.145.

Так і я, говорив Л.Голстой, – тримаюся за гілки життя, і це не байки, а правда.

Дивно, що людина живе і не бачить цього.

Питання про сенс життя – філософське питання.

Людину, яка задала його собі (незалежно від форми відповіді), можна з повним правом назвати Особистістю. Людина тим і велика, що вона не просто живе, не просто діє, але і задається питанням: для чого вона це робить, замислюється над вищим змістом того, що відбувається довкола неї. Замислюючись над сенсом життя, людина періодично оцінює і переоцінює свої справи, плани, свої відносини з навколишніми. Людина, яка не замислюється над сенсом життя подібна до некерованого човна, що пливе за течією ріки. Відома філософія обивателя: "день пройшов – і, слава Богові!"

Питання про зміст і мету життя – ***наднормативні засоби моральної регуляції***. З їх допомогою всі нормальні приписи одержують тлумачення з погляду їх духу, а не букви, відкривається можливість їх творчого застосування.

Але хоч і не можна підглянути і підслухати відповіді на ці особисті питання, все-таки корисно звертатися до духовного досвіду людства; до думки тих людей і книг, які ти вважаєш своїм духовними наставниками.

Демокріт і Епікур вищим благом і метою життя вважали задоволення і насолоди; при цьому малися на увазі розумні задоволення, які ведуть до тілесного здоров'я і незворушності духу. Жити погано нерозумно, непомірковано і нечесливо – значить... не погано жити, але повільно вмирати, – вчив Демокріт.

Сократ переконував своїх учнів, що сенс життя не зводиться до задоволення безпосередніх потреб людини, є і більш висока мета – добро, шлях до якого вказує розум.

Христос говорив своїм учням: "Не збирайте собі скарбів на землі, де моль і ржа споживають і де злодії підкопують і

крадуть; але збирайте собі скарби на небі, де ні моль, ні ржа не винищує і де злодії не підкопують і не крадуть.

Тому що, де скарб ваш, там буде і серце ваше."¹

Гегель бачив сенс життя людини в тій справі, яку вона повинна і може здійснити і з користю для суспільства і з інтересом для себе.

Карл Маркс в випускному гімназичному творі: "Міркування юнака при виборі професії" писав: "Головним керівником, який повинен нас направити при виборі професії, є благо людства, наше власне вдосконалювання. Не слід думати, що обоє ці інтереси можуть стати ворожими.

Якщо людина трудиться тільки для себе, вона може, мабуть, стати знаменитим вченим, великим мудрецем, чудовим поетом, але ніколи не зможе стати істинно досконалою і великою людиною.

Історія визнає тих людей великими, які, трудячись для загальної мети, ставали шляхетнішими; досвід звеличує як самого щасливого, того, хто приніс щастя найбільшій кількості людей...

Якщо ми обрали професію, в рамках якої ми найбільше зможемо трудитися для людства, то ми не зігнемось під її тягарем, тому що вона жертва в ім'я всіх; тоді ми відчуємо не жалюгідну, обмежену, егоїстичну радість, а наше щастя буде належати мільйонам, наші справи будуть жити тоді тихим, але вічно діючим життям, а над нашим прахом проллються гарячі сльози шляхетних людей"².

Лев Толстой писав, що люди захоплюються самим процесом життя, замість того, щоб подумати про те, навіщо жити. Вони думають лише як краще влаштувати своє життя. Життя подібно "санкам" котить їх у прірву із крижаної гори. А вони дорогою у своїх санках сперечаються і сваряться про те, що один іншому не дає сісти спокійніше і бруднить йому одяг.

---

¹ Див.: Евангелие от Матфея - 6:19, 20, 21.

² Див.: Маркс К. Размышления юности при выборе профессии // Маркс К. Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., - Т.40. - С.7.

У трактаті "Шлях життя" Л.Толстой дає градацію життєвих орієнтирів.

Перша стадія становлення людини – його тваринна природа: людина живе для задоволення потреб свого тіла.

Друга стадія – людина живе заради поголосу, людських суджень.

Третя стадія піднімає людей над світом пристрасті і думок. Це духовне життя.

"Зміст і цінність життя варто шукати не в фізичних радощах і насолодах, не в діяльності по благоустрою життя, оскільки це є не щирим життям, а тільки напівсвідомим. Зміст розвитку в духовних потребах і моральному самовдосконаленні. Складна, кипуча діяльність людей з їх торгівлею, війнами, шляхами сполучення, з наукою і мистецтвом по більшій частині є тільки тиснява збожеволілої юрби біля дверей життя, але не саме життя.¹

В моєму житті і моїй професії, особливо, завжди вчителями були і студенти теж. Кожне нове покоління студентів мене чому-небудь вчило. Думаю, читачеві будуть цікаві їх міркування про сенс життя. Ось кілька фрагментів філософських творів на тему "Зміст людського буття".

"... В чому сенс життя? Ну і проблему ви мені задали, я ж не філософ, а студент. Лінь думати, а прийдеться... У чому сенс життя? Над цим питанням людина починає замислюватися, коли виходить на стежку дорослої людини. Напевно, жодне людське життя на Землі, не проходить безвісти, адже людина – це творець!"

"... Сенс життя – це таке складне питання, що відповісти на нього дійсно усвідомлено вдається років в шістдесят. Тому я відповім словами відомого вам поета: "Я живу, щоб мислити і страждати..."

"... Якщо серйозно подумати, у чому сенс життя, можна зійти з розуму. Це настільки не пізнавано, що в голові не укладається. Може сенс життя людини полягає в його мріях?"

"... Наше життя – набір випадків, позбавлених усякого змісту".

---

¹ Див.: Толстой Л.М. Сповідь - Собр. соч.- Т.23. - С.338

"Для мене сенс життя – звільнитися від чужих думок. Адже ми на всі 100% складаємося із чужих ідей, думок, вчинків. Що ми насправді? Може, зробивши це, глянеш на світ і побачиш сенс або ще щось, а поки голова не твоя, думки в ній – не твої, то і сенс у ній – не твій. А природа і душа – її не обдуриш, якщо вона ще жива – вона розуміє, що все не те і не так..."

*"... Якщо життя обмежити періодом
від народження до дошки
То сенсом будуть два рядки:
"Щоб бажання наші збігалися
с нашими можливостями"*

"... Живу одним днем. Пливу за течією долі. Що судилося, того не уникнути... У наш час кожен сам за себе. І всі живуть за законами вовчої зграї: виживає найсильніший... Можна зробити висновок: все, що тут написано, просто марення егоїста. Самокритично – але факт!"

"... Сенсом життя може бути досягнення гармонії, у першу чергу із самим собою, потім – з навколишнім світом".

"... Я представляю наше життя як якесь випробування з неба. Не хочеться вірити, що ти біологічна маса зі смертною душею. Я хочу прожити так, щоб після того, як я вмру, про мене не думали погано і залишилася пам'ять. Адже якщо людину пам'ятають після смерті, вона продовжує жити на Землі ..."

"... Людина повинна розвиватися у всіх напрямках, прагнути до вершини людського "Я", повинна бути піддана усіляким випробуванням на міцність ... Сенс життя – ідеалізована модель, яка піддана випробуванням, повинна бути гнучкою; що вона трансформується для того, щоб жодної елементарної складової часточки не випало. І нескінченно при всіх цих якостях, людина йде нагору до щирого щастя, пізнанню істини, пізнанню себе і спорудженню свого "Я"."

"... Сенс життя складається в мені. Я – це яскраве трактування сенсу життя."

"... Сенс життя – в удосконаленні самого себе з надією тим самим змінити світ на краще. Чи є що-небудь вище, ніж втілити себе, свої думки в щось?"

"... Тепер я вже великий і сиджу, пишу цей твір в другий раз, уже приблизно знаю мій подальший сенс життя, куди входить наступне:

а) успішне закінчення інституту і отримання диплома; б) влаштування на вигідну для мене роботу; в) створення благополучної сім'ї (дати своїм дітям пристойне майбутнє); г) забезпечення себе в старості, щоб потім, сидячи біля каміна, укутавшись пледом і обпершись рукою на свого вірного фокстер'єра, ще раз поміркувати про сенс мого життя: "А щоб я ще міг зробити в своєму житті корисного для себе або для суспільства в якому я живу?"

"... Сенс життя полягає в теперішній і сильній любові... Бог дав людині право на щастя – дарунок любові, який люди отримали безоплатно і життя без любові не має сенсу. Любов повинна виявитися у всіх її кращих формах – любов до Бога, до природи, до людей, до світу, в якому живе людина..."

"... В чому сенс життя? Однозначно відповісти не можна, але я все-таки спробую. – Жити!!! Нам природою дана така честь, як жити на цій чудовій планеті, з такими прекрасними людьми, створити що-небудь на благо суспільства, самоствердитися – довести, що ти "не ликом шитий", показати, чому ти навчився, що зрозумів, і що можеш залишити дітям, онукам, нащадкам,...людям, тебе оточуючим."

"... Людина повинна знайти ланку, яка зв'язує шлях до істини із самою істиною... І ця ланка перебуває в нас самих. Більше того, я майже впевнена, що це тут, на поверхні; але в натурі людини закладено не бачити того, що поруч, вона завжди прагне до більш складного, вважаючи, що тільки в складному може знайти необхідне. Ми прагнемо до нових знань, ми шукаємо відповідь у сьогоденні, зариваємося в минуле, заглядаємо в майбутнє. Але відмітимо, що найбільш близько підходять до відповіді ті, хто шукає, насамперед, у собі..."

Доля розчинилася в житті
І в цей хмільний напій
Додамо ясність думки,
Змішали зі спокоєм снів,
Потім поклали отрути
З болю, страждань, катувань
Небагато земного щастя
І, нарешті, любов.
Розлили його по кубках,
Породженим у горнах пекла
Сполучником шаленостей з розумом,
Всесвітнім сяйвом зірок.
Наповнений століть коріннями
Напій долі хмільний,
Його п'ємо ковтками – днями,
Але чи незабаром кубка дно?

Словник

людина, природа людини, розум, творчість, свобода, антропогенез, антропосоціогенез, сенс життя.

Підведемо підсумок освоєння чотирьох тем: „Онтологія”, „Діалектика”, „Гносеологія”, „Проблема людини в філософії”. Перевірте себе, відзначте правильні відповіді в наступних тестах:

1. Філософське вчення про буття – це:

- а). Антропологія
- б). Аксіологія
- в). Діалектика
- г). Онтологія
- д). Естетика

2. Невід’ємна властивість об’єкта – це:

- а). Аристократ
- б). Авторитет
- в). Альтруїзм
- г). Аметист
- д). Атрибут

3. Які із протиріч відображають рухливість буття:

- а). Протиріччя сутності і існування
- в). Протиріччя стійкості і мінливості
- б). Протиріччя загального і одиничного
- г). Протиріччя можливості і дійсності
- д). Протиріччя необхідності і випадковості

4. Першооснова буття – це:

- а). Субвенція
- б). Субстанція
- в). Сублімація
- г). Субституція
- д). Субретка

5. Речовинна першооснова буття – це:

- а). Субрахунок
- б). Субтитр
- в). Субстрат
- г). Субхуті
- д). Суб'єкт

6. Виділіть основні протиріччя буття:

- а). Протиріччя особистості і суспільства
- б). Протиріччя розуму і пристрасті
- в). Протиріччя стійкості і мінливості
- г). Протиріччя світла і тьми
- д). Протиріччя безперервності і дискретності

7. Виділіть основні елементи суб'єктивної сфери буття:

- а). Матерія
- б). Свідомість
- в). Релігія
- г). Природа
- д). Бог

8. Виділіть основні елементи об'єктивної сфери буття:

- а). Матерія
- б). Свідомість

- в). Релігія
- г). Природа
- д). Бог

9. Про яке протиріччя буття йде мова: “Буття завжди одне і теж і в той же час постійно змінюється”

- а). Протиріччя сутності і існування
- б). Протиріччя єдиного і різноманітного
- в). Протиріччя стійкості і мінливості
- г). Протиріччя матеріального і духовного
- д). Протиріччя безперервності і дискретності

10. В якій концепції існує наступне визначення: “Матерія є протяжне, непроникне, ділене на нечутливі частини”

- а). Фаталізм
- б). Атомізм
- в). Релятивізм
- г). Раціоналізм
- д). Утопізм

11. В рамках якої концепції існує наступне визначення: “Рух – це: переміщення тіла в просторі”

- а). Метафізична
- б). Діалектична
- в). Релятивістська
- г). Субстанціальна
- д). Аксіологічна

12. В рамках якої концепції існує наступне визначення: “Рух – це: діалектична єдність стійкості і мінливості”

- а). Метафізична
- б). Діалектична
- в). Релятивістська
- г). Субстанціальна
- д). Аксіологічна

13. В рамках якої концепції існує наступне визначення: “Простір – це: поняття визначаюче такі властивості об'єктів як довжина, структурність і здатність розташовуватися один до одного”

- а). Метафізична
- б). Механістична
- в). Релятивістська
- г). Субстанціальна
- д). Плюралістична

14. Відзначте пункти, які не є атрибутами матерії:

- а). Речовинність
- б). Довжина
- в). Структурність
- г). Вага
- д). Рухливість

15. Атрибут – це:

- а). Першооснова буття
- б). Невід'ємна властивість
- в). Частина цілого
- г). Протиріччя об'єкта
- д). Поза межна сутність миру

16. Виділіть пункти, які не відносяться до структурних елементів свідомості:

- а). Розум
- б). Воля
- в). Підсвідоме
- г). Нейрони мозку
- д). Психіка

17. Виділіть пункт, який не відбиває сутність свідомості:

- а). Соціальна сутність
- б). Творчий характер
- в). Зв'язок із творчою діяльністю, працею
- г). Статичне існування
- д). Зв'язок з мовленням

18. Агностицизм – це:

- а). Визнання ідеї за первинне
- б). Есхатологія

- в). Фізіологія
- г). Непізнаваність буття
- д). Риторика

19. Міра – це:

- а). Показник ваги
- б). Зв'язок кількості і якості
- в). Норма споживання
- г). Критерій прогресу
- д). Ідеальна модель об'єкта

20. Діалектика – це:

- а). Теорія розвитку
- б). Вчення про людину
- в). Вчення про сутність буття
- г). Теорія пізнання
- д). Вчення про Бога

21. Відзначте принципи діалектичного методу:

- а). Принцип протиріччя
- б). Принцип загального зв'язку
- в). Принцип існування
- г). Принцип атрибутивності
- д). Принцип розвитку

22. Відзначте пункти, які не відображають зміст принципу розвитку:

- а). Проблема генезису
- б). Проблема атрибутивності
- в). Періодизація минулого
- г). Прогноз майбутнього
- д). Оцінка сьогодення

23. Заперечення – це:

- а). Перехід об'єкта на протиположність
- б). Знищення об'єкта
- в). Логічний парадокс
- г). Помилка мислення
- д). Аргумент у суперечці

24. Індетермінізм – це:

- а). Технологічний принцип
- б). Логічний прийом
- в). Визнання загальності причинно-наслідкового зв'язку
- г). Ідеологія середнього класу
- д). Заперечення причинно-наслідкових зв'язків

25. Відзначте основні закони діалектики:

- а). Закон заперечення заперечення
- б). Закон піднесення потреб
- в). Закон виключеного третього
- г). Закон єдності і боротьби протилежностей
- д). Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін

26. Якість – це:

- а). Торговельний знак
- б). Критерій розвиненості властивостей об'єкта
- в). Тотожна з буттям визначеність речі
- г). Зовнішня стосовно буття визначеність речі
- д). Показник рівня життя

27. Кількість – це:

- а). Торговельний знак
- б). Критерій розвиненості властивостей об'єкта
- в). Тотожна з буттям визначеність речі
- г). Зовнішня стосовно буття визначеність речі
- д). Показник рівня життя

28. Кому належить класичне формулювання основних законів діалектики:

- а). Платонові
- б). Н.Кузанському
- в). Г.Гегелю
- г). К.Марксові
- д). К.Ясперсу

29. Хто сформулював принципи матеріалістичної діалектики

- а). Платон
- б). Н.Кузанський

- в). Г.Гегель
- г). К.Маркс
- д). К.Ясперс

30. Що є джерелом розвитку з позиції діалектики:

- а). Людина
- б). Бог
- в). Зовнішня сила
- г). Механізм
- д). Внутрішнє протиріччя об'єкта

31. В рамках якої концепції істиною є наступне твердження: «Розвиток світу є причиною, а розвиток пізнання – наслідком»

- а). Метафізика
- б). Епістемологія
- в). Матеріалістична діалектика
- г). Евдемонізм
- д). Ідеалістична діалектика

32. Суб'єктивна діалектика це:

- а). Розвиток світу
- б). Розвиток пізнання
- в). Розвиток цивілізації
- г). Розвиток усього живого
- д). Заперечення софістики

33. Що є джерелом розвитку з позиції метафізики

- а). Людина
- б). Бог
- в). Зовнішня сила
- г). Механізм
- д). Внутрішнє протиріччя об'єкта

Тема. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ: ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

План

1. *Що є суспільство? Суспільство і природа*
2. *Основні методологічні підходи до аналізу суспільства*
3. *Специфіка законів суспільного розвитку. Діалектика необхідності і свободи*

1. Що є суспільство? Суспільство і природа

Традиційним предметом філософії є людське суспільство. Розділ філософії, який вивчає основні особливості і закономірності соціальної сфери буття, називається соціальною філософією або філософією історії, або загальною соціологічною теорією. Філософський аналіз суспільних процесів і зараз не втратив своєї актуальності, незважаючи на розвиток і розгалуження гуманітарного знання. Суспільні науки – історія, економіка, конкретна соціологія, політологія, юридичні науки, соціальна психологія та інші – вивчають яку-небудь одну сферу суспільного життя; за філософією же залишається загальний підхід: аналіз основних методів збагнення суспільних процесів, вивчення цілей, рушійних сил, напрямків розвитку суспільства, взаємозв'язку його різних структурних ланок.

Об'єкт соціальної філософії – людське суспільство.

Предмет – найбільш загальні закони розвитку і функціонування суспільства, а також основні методологічні підходи до аналізу суспільства.

Що ж таке суспільство?

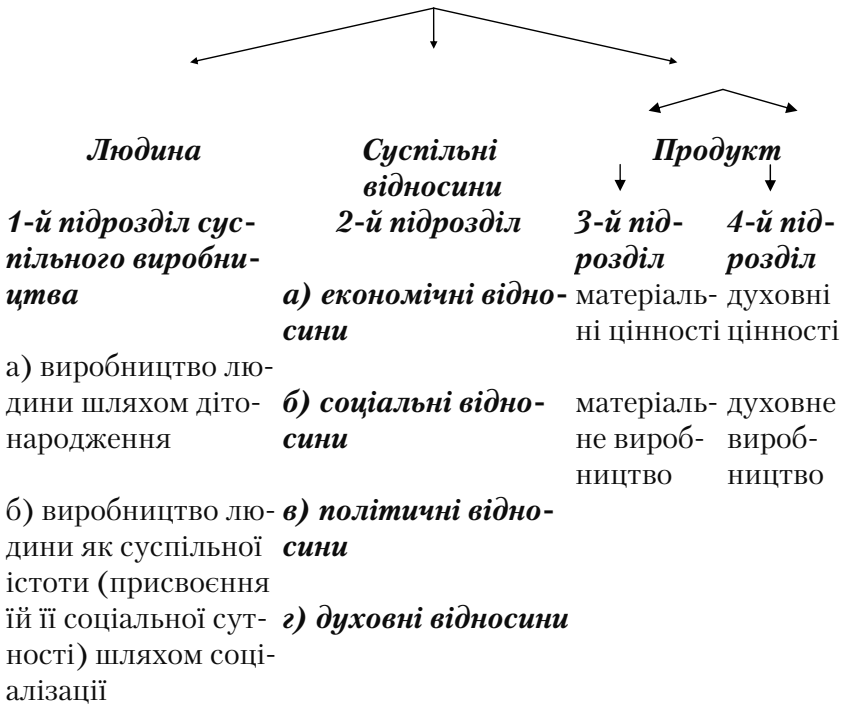
Перше, найбільш абстрактне визначення (способом порівняння): **суспільство – це не природа.**

Суспільство – відносно відокремлена від природи частина світу, що представляє собою форми **життєдіяльності людей**, які історично розвиваються. У цьому визначенні підкреслені ключові слова. Суспільство – це не дороги, будинки, машини і т.п.; суспільство – це люди і їх діяльність.

Сутність суспільства – це процес виробництва і відтворення людьми свого соціального життя. Чотири підрозділи суспільного виробництва становлять основні елементи будь-якої соціальної системи (дивись схему 23).

Схема. 23

**Структура суспільного виробництва
У процесі соціального життя виробляються**

Повернемося до вихідного визначення: “Суспільство – це не природа” і задамося питаннями:

1. **Чим суспільство відрізняється від природи?**
2. **Як вони взаємозалежні?**

Головною відмінною ознакою суспільства є специфічна людська діяльність – праця. Чим же праця людини відрізняється від діяльності тварин?

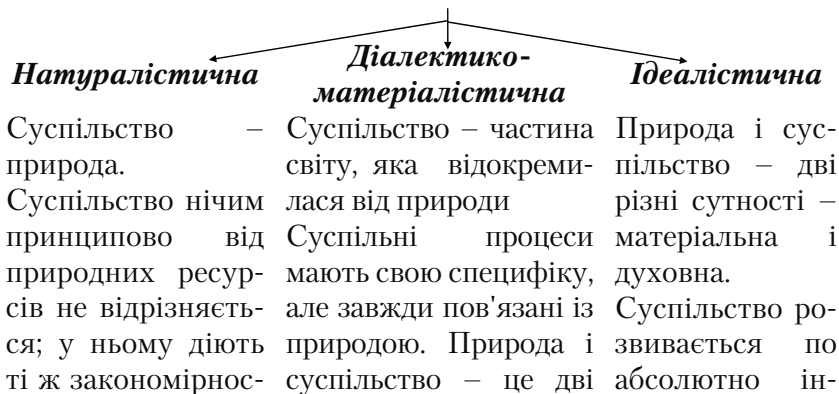
- **По-перше**, тварини користуються зовнішньою природою, у той час як людина вносить зміни в зовнішнє середовище, перетворює природу, змушуючи її в новому вигляді служити людині.
- **По-друге**, тварини, використовуючи зовнішню природу, пускають у хід зуби, роги, копита і інші органи свого тіла. Людина, перетворюючи природу, крім енергії ніг, рук, голови надає руху знаряддям праці, що доповнюють, посилюють її природні органи.
- **По-третє**, деякі тварини теж застосовують різні предмети, як зброю або знаряддя, але спорадично. Людина застосовує їх постійно, систематично, а головне, що недоступно тварині, вона створює ці знаряддя.
- **По-четверте**, людська праця на відміну від тваринно-інстинктивної діяльності носить суспільний характер.

Історично у взаємозв'язку суспільства і природи праця відіграє двояку роль: з одного боку вона з'єднує людину із природою, будучи основою обміну речовин між ними, з іншого боку – виділяє суспільство із природи, породжуючи специфічні закони суспільного розвитку.

У вирішенні проблеми взаємозв'язку, взаємодії суспільства і природи виділяється три основних методологічних підходи або три моделі (дивись схему 24).

Схема 24

Моделі взаємодії суспільства і природи

ті, що і у природі. Приклади натуралістичних концепцій: дарвінізм; географічний детермінізм (докладніше дивись далі по тексту)

сторони діалектичного протиріччя. Опосередкованість, багатоступіньчастість зв'язків суспільства і природи представлені у схемі 25

шим законам, ніж природа. Головне джерело розвитку суспільства – дух (свідомість, ідеальні мотиви діяльності).

Докладніше про натуралістичні соціологічні концепції.

Соціальний дарвінізм – рух у суспільствознавстві кінця XIX-початку XX століття, якому властиве зведення закономірностей розвитку суспільства до законів біологічної еволюції і висування принципів природного добору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих як визначальних факторів громадського життя. Попередником соціалдарвінізму був Т.Мальтус (1766-1834), а безпосереднім засновником – Г.Спенсер (1820-1903).

В епоху великих географічних відкриттів виникає географічний напрямок у соціології, який отримав найменування – **географічний детермінізм**. Прихильники цього напрямку визнають географічне середовище головним, визначальним фактором розвитку суспільства. Видним представником географічного детермінізму був Ш.Л.Монтеск'є (1689-1775) у Франції, що у своїй книзі “Про дух законів” стверджував, що долю людства визначають чотири фактори: клімат, їжа, ґрунт, ландшафт і що властивості географічного середовища ділять суспільство на багатих і бідних. У Росії представниками географічного детермінізму були С.М.Соловйов і Л.І.Мечников. До географічного напрямку в соціології примикав і Г.В.Плеханов, який стверджував, що розвиток продуктивних сил саме визначається властивостями географічного середовища, яке оточує людей. На думку представників цієї теорії, географічне середовище є визначальним чинником у всіх сферах життя суспільства: економічної, політичної, духовної.

З погляду діалектико-матеріалістичної концепції географічне середовище відіграє важливу роль у житті суспільства, але не вирішальну, тому що є зовнішнім чинником (дивись схему 25).

Взаємозв'язок суспільства і природи
(діалектико-матеріалістична концепція)

Пояснення до схеми 25.

Людина не живе в «дикій» природі, вірніше, чим більше вона розвивається, тим далі від неї віддаляється. Перетворюючи природу, людина її «одухотворяє», накладає «печатку своєї свідомості». Природа, яка включена в сферу людської діяльності (прямо або побічно) позначається поняттями: «географічне середовище», «олюднена природа», «навколишнє середовище». Але і від географічного середовища людина як би «відгороджується ковпаком цивілізації», тобто створює матеріальну культуру (житло, зелені насадження, дороги, засоби зв'язку і т.п.), яку ще називають «другою природою» (підкреслюється її матеріально-речовинний характер).

У взаємодії суспільства і природи виділяється три основних історичних етапи, які обумовлені характером і рівнем розвитку виробництва.

I – перший етап пов'язаний з таким станом суспільного виробництва, коли людина як знаряддя праці застосовувала видозмінений предмет природи. Тоді процес освоєння навколишнього середовища носив головним чином екстенсивний

характер, і природа справлялася з відновленням своїх ресурсів, як правило, без втручання людини.

II – промислова революція кінця XVIII – початку XIX століття поклала початок наступному етапу взаємодії суспільства і природи. На цьому етапі людина у процесі виробництва застосовує не просто предмет природи, перетворений у знаряддя праці, а природний процес, перетворений у промисловий. При цьому освоєння природних ресурсів набуває все більше інтенсивний характер.

III – новий період освоєння природних ресурсів пов'язаний з розвитком **сучасної науково-технічної революції**. Сили суспільства сьогодні настільки великі, вони роблять на навколишнє середовище такий тиск, що можна говорити про виникнення якісно нового рівня протиріч людей із природою. Стрімкий розвиток продуктивних сил створив цілий ряд конфліктних ситуацій у розвитку системи « суспільство-природа», багато з яких мають глобальний характер.

Одна із глобальних проблем сучасності – **екологічна проблема**, яка виникла у зв'язку зі зростаючими негативними наслідками освоєння людиною природних ресурсів.

Три основних аспекти екологічної проблеми:

1. Забруднення навколишнього середовища відходами виробництва і побуту, які виникають у результаті недосконалості технологічних процесів. Приклади: сьогодні в атмосферу надходить 20 млрд. тонн вуглекислого газу у рік. Половину цієї кількості вуглекислого газу поглинає поверхня океанів, а в атмосфері зміст CO_2 зростає в рік на 0,2%. По даним ООН, у США щорічно викидається в атмосферу до 141 млн. тонн диму. Глобальний характер носить теплове і радіоактивне забруднення атмосфери. Забруднюються величезні акваторії світового океану. Наприклад, кількості нафтопродуктів, яка скидається в океан, (13-14 млн. тонн у рік), достатньо для утворення нафтової плівки на двох третинах поверхні океанів і морів.

2. Виснаження енергетичних і мінеральних ресурсів. Приклади: щорічна «діяльність» біосфери по синтезу органічних поєднань обчислюється порядком сотень мільярдів тонн. Людство ж у цей час використовує приблизно 100 млрд. тонн

органічних і неорганічних, поновлюваних і не поновлюваних речовин і мінералів природи. Обсяг світового видобутку корисних копалин зараз перевищує 20 млрд. тонн у рік. За останні два десятиліття їх добуто більше, ніж за всю історію гірничодобувної промисловості. Розвідані світові запаси нафти становлять 455×10^8 барелі, при нинішньому рівні споживання цих запасів вистачить не більше, ніж на півстоліття.

3. Погіршення навколишнього середовища, тобто скорочення під впливом антропогенного виробництва числа елементів природи: вимирання видів тварин і рослин, які приводять до ослаблення, збільшення вразливості цілих природних комплексів. Приклади: у Великих Озерах США і у деяких частинах Балтійського моря риба не може жити через недостачу розчиненого кисню. Отруйні речовини, які втримуються в промислових відходах, знищили всю рослинність, отруїли ґрунт і повітря на околицях японського міста Такасаго; природа в ньому не зможе бути відновлена в найближчі кілька сотень років. Це стосується і самої людини – іде процес «погіршення» його біології: зниження імунітету, спадкоємні захворювання, епідемії.

Зараз людство розробило безліч способів і шляхів вирішення екологічних проблем (техніко-технологічних, економічних, політичних, правових і світоглядно-гуманітарних); однак, процеси погіршення навколишнього середовища поки що без поворотні. Ця обставина викликала безліч песимістичних прогнозів наприкінці ХХ століття.

Таким чином, суспільство існує і розвивається за специфічними законами, але в той же час багатьма нитями пов'язане із природою і разом вони становлять дві частини єдиного буття.

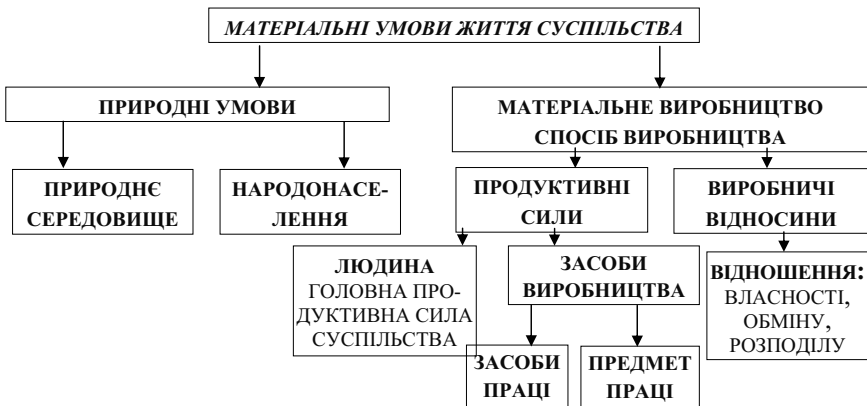
2. Основні методологічні підходи до аналізу суспільства

У філософському розумінні сутності суспільства виділяються два основних підходи, залежно від вирішення основного питання філософії: ідеалістичний і матеріалістичний. Ці підходи протилежні у вирішенні питання про причину, джерело, визначальний фактор суспільного розвитку. Матеріалісти вважають, що основою соціального життя є соціальне буття,

тобто сукупність матеріальних суспільних процесів, об'єктивний, реальний процес життєдіяльності людських індивідів. Основний принцип матеріалізму: суспільне буття визначає суспільну свідомість. Матеріалістичний аналіз суспільних процесів починається і заглиблюється до розуміння економічних інтересів суб'єктів, об'єктивних першопричин, закладених у самому процесі життєдіяльності людей.

У структурі суспільного буття особливо виділяється спосіб виробництва матеріальних благ, як конкретно-історична єдність продуктивних сил і виробничих відносин (дивись схему 26). Спосіб виробництва обумовлює, в остаточному підсумку, тип всіх інших суспільних відносин – соціальних, політичних, духовних.

Схема 26

В історичному розвитку матеріального виробництва виділяються три основних етапи, три революції, у результаті яких докорінно змінювалися продуктивні сили суспільства:

1. Неолітична революція (10 тисяч років тому) – перехід від збирання і полювання (присвоєння готових продуктів природи) до виробництва (землеробства і скотарства).

Схема продуктивних сил найпростіша: **людина – робоче знаряддя**.

2. Промислова революція (XIX ст.) – перехід до машинного виробництва, людина віддає машині свої рухові функції.

Схема продуктивних сил:

Людина → машина – робоче знаряддя.

(двигун)

3. Науково-технічна революція, НТР (середина ХХ в.) – перехід до автоматизованого виробництва. Людина віддає машинам частину своїх управлінських функцій, виходячи як би за межі безпосереднього виробництва.

Схема продуктивних сил набуває наступний вид:

Людина → автомат   машина   робоче знаряддя.

Сутність і соціальні наслідки НТР коротко позначені в схемі 27.

Схема 27

Ідеалістичний підхід заснований на протилежному принципі: **суспільна свідомість визначає суспільне буття**. Суспільна **свідомість** – духовна сторона історичного прогресу, що представляє собою не сукупність індивідуальних свідомостей членів суспільства, а цілісне духовне явище, яке володіє пев-

ною внутрішньою структурою, включає різні рівні (теоретична і повсякденна свідомість, ідеологія і суспільна психологія) і форми свідомості (політична і правова свідомість, мораль, релігія, мистецтво, філософія, наука). Головним джерелом суспільної діяльності ідеалісти вважають ідеальні мотиви людей (або окремих людей – суб'єктивний ідеалізм, або вищого, світового духовного початку – «абсолютної ідеї», «світового духу», бога – об'єктивний ідеалізм). Наочно протилежність названих підходів представлена в схемі 28.

Схема 28

Структура суспільних відносин і протилежність філософських підходів у її поясненні

Ідеалістичний підхід	Матеріалістичний підхід	Духовні	- релігійні, моральні, естетичні
		Політичні	- взаємодія суб'єктів політики і влади
		Соціальні	- відносини між соціальними групами
		Економічні	- відносини між суб'єктами економічної діяльності

У вивченні суспільства як відкритої системи зі складним суперечливим типом зв'язків як ніде більше актуальні принципи діалектичного методу (дивись тему: «Діалектика як теорія розвитку і метод пізнання»).

1. Принцип розвитку або принцип історизму вчить бачити динаміку суспільних процесів, зв'язувати історію, сучасність і прогнозувати майбутнє.

2. Принцип загального зв'язку у вивченні суспільства формується як **конкретно-історичний підхід**. Будь-яке суспільне явище і подія «прив'язано» до певної епохи, країни, нації. У суспільстві, як ніде більше, важливі просторово-тимчасові характеристики. Закони суспільства менш довгострокові (у порівнянні з «вічними» законами природи) і тому у вивченні суспільства прості аналогії (перенесення закономірностей одного об'єкта на інший) або прості екстраполяції (продовження в минуле або майбутнє сучасних тенденцій розвитку) можуть привести до помилок, а іноді просто недоречні. «Голод є голод,

– пише К. Маркс, образно доводячи необхідність конкретно-історичного підходу, – однак, голод, що вгамовується вареним м'ясом, яке поїдається за допомогою ножа і виделки, це інший голод, чим той, при якому проковтують сире м'ясо за допомогою рук, нігтів і зубів»¹.

3. Принцип протиріччя – це необхідність вивчати складні суспільні протиріччя й, насамперед, ураховувати складну діалектику об'єктивного і суб'єктивного в соціальному бутті.

3. Специфіка законів суспільного розвитку Діалектика необхідності і свободи

Сутність певної сфери буття створює також специфіка її законів; тому що закони – це істотні, необхідні, повторювані зв'язки між явищами і процесами.

Чим же відрізняються соціальні зв'язки від інших, скажемо, природних?

1. Перша і найважливіша особливість – зв'язки, **закони** в суспільстві здійснюються через діяльність людей, і тому завжди **мають об'єктивно-суб'єктивний характер**. Абсолютно об'єктивних процесів у суспільстві не має, всі соціальні процеси несуть на собі «печатку» суб'єктивності: бажань, інтересів, волі людей. **«Історія не робить нічого, вона ... «не бореться ні в яких битвах»! Не «історія», а саме людина, дійсна, жива людина – от хто робить все це, усім володіє і за все бореться...Історія – не що інше, як діяльність людини, яка дбає про свою мету»**².

2. Зв'язки у суспільстві мають набагато більше різноманітний і індивідуальний характер і тому суспільні закони, переважно – **статистичні закони**, тобто закони великих чисел.

3. Складність і багатоваріантність зв'язків виступає причиною того, що суспільні закони мають **менш тривалий характер**.

---

¹ Див.: Маркс К. Экономическо-философские рукописи. // Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. 2-е изд. – Т.46. – Ч.1. – С.28.

² Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.2 – С.102.

У філософії існує точка зору, що громадське життя взагалі не піддається ніяким закономірностям (неокантіанство, неопозитивізм). Науки про природу, – стверджував В. Дильтей (1833-1911), мають справу із загальним, закономірним, науки про дух – з одиничним, унікальним. М. Риккерт (1863-1936) виділяє особливий метод історичного пізнання – ідеографічний – відбиття об'єкта в його одиничності і неповторності. Карл Поппер стверджував, що якщо є на світі така річ, як закон історичного розвитку, то нам нічого не залишається робити, крім як, спрогнозувати майбутнє, скласти руки і чекати неминучого.

Проте, більшість філософів визнає наявність закономірності, повторюваності в суспільних процесах. Повторюваність в історії проявляється у двох аспектах:

- а) повторюваність у змісті безперервності, відтворюваності тих або інших суспільних явищ (наприклад, взаємодія суспільства і природи, продуктивних сил і виробничих відносин т.п.);
- б) повторюваність як відтворення в одній країні того, що було в іншій.

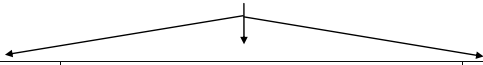
Соціальна філософія концентрує свою увагу на першому аспекті.

Особливість суспільних зв'язків проявляється також у **діалектиці свободи і необхідності**. Людина завжди задавалася питаннями:

- «Гварина я тремтяча або право маю...»?
- «Тріска я в потоці історії або корабель – пливу по річці, але як хочу?»
- «В історії діють об'єктивні закони, незалежні від свідомості людей, чи люди роблять свою історію самі?»

На ці питання існує в суспільствознавстві три відповіді, які виражають крайні світоглядні позиції (дивись схему 29).

Трактування зв'язку необхідності і свободи в історії

Фаталізм	Діалектична концепція	Волюнтаризм
Абсолютизація необхідності	Свобода і історична необхідність – дві сторони одного протиріччя	Абсолютизація свободи

Фаталізм (від лат. *fatum* – доля) – соціально-філософська концепція, яка трактує історичний процес як результат об'єктивних сил, незалежних від людини. Ці зовнішні сили визначають всі дії людини.

«Летящий мяч не скажет, нет иль да
Игрок метнул – стремглав летит туда
Так вот и нас не спросят, возьмут
И в этот мир забросят
Решает небо каждого куда»

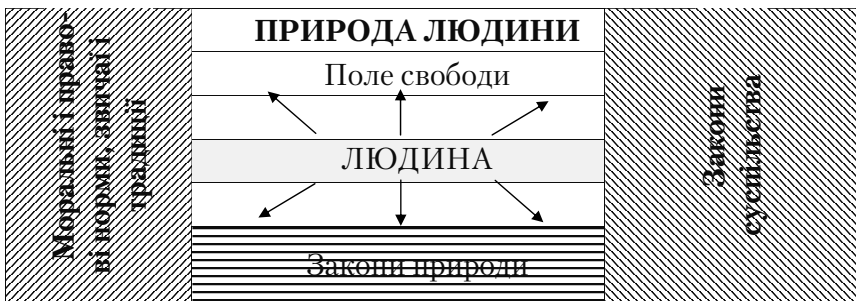
О.Хайям

Волюнтаризм (від лат. *voluntas* – воля) – соціально-філософська концепція, яка трактує історичний процес як результат довільних дій і вчинків людей.

Вольтер, наприклад, підкреслюючи закономірний характер історії, так висміював абсолютизацію випадковості; мудрець індус стверджує, що його ліва нога з'явилася причиною смерті французького короля Генріха IV, убитого в 1610 році. Один раз, в 1550 році цей індус почав прогулянку по березі моря з лівої ноги. Під час прогулянки він випадково зштовхнув у воду свого друга – перського купця. Дочка купця, залишившись без батька, втекла з рідних країв з вірменом і народила дівчинку, яка потім вийшла заміж за грека. Дочка цього грека оселилася у Франції, вступила там у шлюб, від якого і народився Равальяк – убивця Генріха IV. Зазначений індус вважав, що якби він не почав прогулянку з лівої ноги, то історія Франції була б іншою.

Діалектика свободи і історичної необхідності проявляється в тому, що якщо суб'єкт (людина) знає суспільну закономірність і діє відповідно до неї, у цьому напрямку, то вона з більшою ймовірністю домагається своїх цілей. Абсолютної свободи немає і бути не може, тому що завжди будуть існувати об'єктивні і суб'єктивні бар'єри, які обмежують волю людини. Схематичне поле вільної діяльності людини можна представити у вигляді «загону» із забором з усіх боків, усередині його людина може пересуватися вільно (дивись схему 30). Але людині цього мало, вона прагне (і може) ламати або відсувати бар'єри. Це споконвічне прагнення людини до свободи і становить суть і зміст її буття.

Свобода і необхідність у діяльності людини

Бар'єри не тільки поза людиною, але і усередині його особистості: принципи, переконання, совість. Свобода особи не існує окремо від відповідальності (тут теж діалектика). От як про це пише Леонід Мартинов у вірші «Свобода»:

Я уяснил,
 Что, значит, быть свободным
 Я разобрался в этом чувстве трудном
 Одно из самых личных чувств на свете,
 И знаете, что, значит, быть свободным?
 Ведь это значит, быть за все ответе
 За все я отвечаю в этом мире,
 За вздохи, слезы, горе и потери,
 За веру, суеверье и безверье...

Діалектика свободи і необхідності глибоко сидить у свідомості людини. На підтвердження цієї тези:

Думки про свободу
(зі студентських творів)

Свобода – це:

- ✓ здатність перетворювати свої мрії в реальність;
- ✓ один з геніальних обманів;
- ✓ здатність у всіх можливих варіантах творити Добро;
- ✓ стимулюючий фактор самореалізації людини у всіх сферах діяльності;
- ✓ божевілля;
- ✓ просто життя;
- ✓ відсутність ниток у маріонетки;
- ✓ неосяжне почуття, яке п'янить, захоплює у свої тенета, немов любов, що увірвалась неждано негадано;
- ✓ звільнення людини від потреб свого тіла;
- ✓ свобода думки;
- ✓ можливість всебічного розвитку;
- ✓ вітрильний кораблик, що чекає попутного вітру;
- ✓ ілюзія, до якої людина постійно прагне;
- ✓ вищий дарунок людині, причому останньому необхідно навчитися користуватися цим дарунком;
- ✓ творчість, необхідний атрибут самовираження;
- ✓ двигун прогресу;
- ✓ самостійність і відповідальність;
- ✓ коли ти сидиш у порожній кімнаті;
- ✓ здатність передбачати;
- ✓ життя без правил, виклик суспільству;
- ✓ необхідна, усвідомлена гармонія душі і тіла;
- ✓ життя душі після смерті;
- ✓ Свобода – це все!

Прочитавши і виконавши індивідуальні творчі завдання до цієї теми, Ви предметніше, краще зрозумієте суть викладених тут трактувань соціуму.

Завдання 1

«Істотна відмінність людського суспільства від суспільства тварин полягає в тому, що тварини в найкращому разі **збирають**, тим часом як люди **виробляють**. Вже одна це, щоправда, основна відмінність унеможливорює просте перенесення законів тваринного суспільства на людське суспільство». (Ф. Енгельс)

- Чому – цю відмінність Ф.Енгельс вважає основною?
- В силу яких причин неможливе перенесення біологічних законів у соціальну сферу?

Завдання 2

Деякі філософи, наприклад, Г.Спенсер, З.Фрейд і інші вважають, що людське суспільство розвивається за біологічними законами, оскільки сама людина – вища ланка біологічної еволюції.

- Дайте оцінку цим поглядом.
- Які існують точки зору на співвідношення законів природи і суспільства?

Завдання 3

«Вся природа втримується в душі людини. Але в природі не вся людина. Якась провідна частина людини, яка володіє словом, вийшла за межі природи і тепер більше і далі її».

М.Пришвін. Очі землі.

- Що це за «провідна частина людини»?
- У чому відмінність природи і суспільства?

Завдання 4

«Аэропорты, пирсы и перроны,
Леса без птиц и земли без воды...
Все меньше окружающей природы,
Все больше – окружающей среды»
Р.Рождественский. Кромсаем...

- Яка соціальна проблема тут виражена?
- У чому різниця понять «навколишнє середовище» і «навколишня природа»? Яким поняттям у соціальній філософії позначається навколишнє середовище?

Завдання 5

Дайте визначення і порівняльний аналіз понять «природа» і «географічне середовище»? Чи включається навколоремний космічний простір до складу географічного середовища? Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 6

Один з героїв роману Д.Граніна «Картина» розмірковує: «У природі не може бути головних істот. У ній панує рівноправність. ... Природа була до людини й, отже, може обійтися без людини, так само як без лева, без орла, без усяких цих царів. А з'явилися вони для користі, чимсь вони потрібні один одному, так само як потрібний комар і мураха. Людина теж для чогось корисна, але на відміну від інших істот вона ще не довідалася для чого вона, оскільки вона з'явилася недавно. Зарозумілість заважала їй з'ясувати».

- *Якій позиції в соціальній філософії близька ця точка зору?*
- *Чи погоджуєтесь Ви з думкою героя роману?*

Завдання 7

Один з героїв А.Чехова міркує: «У країнах, де м'який клімат, менше витрачається сил на боротьбу із природою і тому там м'якіша і ніжніша людина; там люди гарні, гнучкі, легко збудливі, мовлення їх витончене, рухи граціозні. У них процвітають науки і мистецтва, філософія їх не похмура, відносини до жінки повні витонченої шляхетності».

(Чехов А.П).

Якому напрямку в соціології близька позиція героя? Приведіть приклади, які підтверджують або спростовують цю точку зору.

Завдання 8

Яка соціальна проблема відображена в наступному уривку художнього тексту: «Природа хворіла на людину. Людина не вміла бачити землю, як живу страждаючу істоту. Як зміцнити сили цієї істоти? Як підвищити продуктивність біосфери Землі?..

Дотепер люди бачили в природі, насамперед, ласі шматки, жадібно хапалися за них, не піклуючись про наслідки. Дзвін тривоги звучав занадто тихо».

(Д.Гранін. Зубр).

Які існують технічні, економічні, соціально-політичні рішення цієї проблеми?

Завдання 9

Суспільство – частина природи. Закони цілого впливають на складові його частини. *Чому ж закони природи недостатні для функціонування і розвитку суспільства?*

Завдання 10

Дайте порівняльний аналіз понять: «природа», «біосфера», «ноосфера», «техносфера».

Завдання 11

На початку минулого століття Ф.Гальтон висловив побоювання, що загальне поліпшення умов життя, потужний вплив медицини на життя людей дозволяють виживати людям, які обтяжені спадкоємними пороками, що приводить до виродження людства.

Ваше відношення до точки зору Ф.Гальтона?

Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 12

«Люди ж навпаки, чим більше вони віддаляються від тварин у вузькому змісті слова, тим у більшій мірі вони роблять свою історію самі».

(Ф.Енгельс. Діалектика природи).

Чи означає це, що закони суспільства необ'єктивні? Приведіть аргументи на доказ тези про об'єктивність законів суспільства.

Завдання 13

Який методологічний принцип пізнання суспільства відображений у наступній цитаті: «Голод є голод, однак, голод, що вгамовується вареним м'ясом, що поїдається за допомогою

ножа і виделки, це інший голод, чим той, при якому проковтуть сире м'ясо за допомогою рук, нігтів і зубів»

(Маркс К. Економічно-філософські рукописи)

Завдання 14

К. Маркс писав: «Історія не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»

Цей висновок влаштовує і суб'єктивний ідеалізм.

Розкрийте розуміння цієї проблеми К.Марксом.

Завдання 15

«Ми робимо нашу історію самі, але, по-перше, ми робимо її при досить певних передумовах і умовах. Серед них економічні є, в кінцевому рахунку, вирішальними. Але і політичні і т.п. умови, навіть традиції, які живуть у головах людей, відіграють певну роль, хоча і не вирішальну».

(Ф. Енгельс)

Приведіть історичні і сучасні підтвердження цієї тези.

Завдання 16

Дайте світоглядну і методологічну спрямованість уривку із художнього тексту: «Історії ніхто не робить, її не видно, як не можна побачити, як трава росте. Війни, революції, царі, робесп'єри – це її органічні збудники, її бродильні дріжджі. Революції роблять люди діючі, односторонні фанатики, генії самообмеження. Вони в кілька годин або днів звалюють старий порядок. Перевороти тривають тижні, багато – роки, а потім десятиліттями, століттями поклоняються духу обмеженості, що привела до перевороту, як святині...»

(Пастернак Б. Доктор Живаго)

Завдання 17

Деякі представники католицької і протестантської філософії (М.Марітен, Р.Нібур) вважають, що історичний матеріалізм ставить історичну необхідність на місце бога, робить людство рабом необхідності, жертвою долі.

Проаналізуйте дану точку зору.

Завдання 18

Яка світоглядна позиція виражена в наступних рядках О.Хайяма.

Кто мы – Куклы на нитках, а кукольщик наш – небосвод,
Он в большом балагане своем представление ведет,
Нас теперь на ковре бытия поиграть он заставит,
А потом в свой сундук одного за другим уберет.

Завдання 19

Прокоментуйте філософський зміст відомої латинської приказки: Zata volentera decunt nolentem trahunt – Доля направляє того, хто її приймає, і тягне того, хто їй пручається.

Завдання 20

О. Тоффлер – відомий футуролог ХХ в. задає таке питання: «чи зможе людина вижити в умовах свободи?»

Спробуйте на нього відповісти.

Завдання 21

Що, по Вашому, свобода?

Чи вважаєте Ви себе вільною людиною?

Що обмежує Вашу волю?

Завдання 22

В одному з афоризмів Козьма Прутков стверджує:

„Життя наше зручно порівнювати зі примхливою рікою, на поверхні якої плаває човен, іноді заколисуваний тихою хвилею, який нерідко стримується у своєму русі мілиною і розбивається підводним каменем. – Чи потрібно згадувати, що цей вутлий човен на річці скороминущого часу є не хто інший, як сама людина?»

Як філософська концепція лежить в основі цього афоризму?

Завдання 23

Яка філософська ідея відображена в наступному напівжартівливому діалозі між Маленьким принцем і королем з казки «Маленький принц» Антуана де Сент-Екзюпері:

- Як же захід сонця? – нагадав Маленький принц...

- Буде тобі і захід сонця. Я жадаю, щоб сонце зайшло. Але спершу дочекаюся сприятливих умов, тому що в цьому і складається мудрість правителя.

- А коли умови будуть сприятливими? – поцікавився Маленький принц.

- Гм, гм, – відповів король, перегортаючи товстий календар. – Це буде гм... гм... сьогодні це буде о сьомій годині сорок хвилин вечора. І тоді ти побачиш, як точно здійсниться моє веління.

Завдання 24

Проаналізуйте наступні визначення свободи:

«Бути свободним – значить бути самим собою... Людина приречена бути вільною» *Ж.П.Сартр*.

«Свобода – здатність людини діяти у відповідності зі своїми інтересами і цілями, опираючись на пізнання об'єктивної дійсності».

Філософський енциклопедичний словник.

«Хто не має мужності ризикнути життям для досягнення своєї свободи, той заслуговує бути рабом» *Г.В.Гегель*.

«Воля – це кругла пробка у квадратній дірці» *О.Хакслі*.

Завдання 25

«Таку ж важливість, яку побудова останків кісток має для вивчення органів зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій».

(К.Маркс Капітал).

Розкрийте на конкретних прикладах зміст даного тексту.

Завдання 26

Чи буде грубою помилкою ототожнення продуктивних сил з технікою? Чому? Дайте порівняльний аналіз понять «економічний базис суспільства» і «технічний базис суспільства». Приведіть приклади.

Завдання 27

Виділіть головну продуктивну силу суспільства?

1. Знаряддя праці
2. Техніка
3. Земля
4. Людина
5. Наука

Завдання 28

Виділіть з названих суспільних відносин виробничі:

1. Між засобами праці і предметом праці
2. Між робітником і предметом праці
3. Між робітниками різних спеціальностей і процесом праці
4. Між державою і робітниками
5. Між власником заводу і робітниками
6. Між начальником зміни і робітниками
7. Між власником підприємства і посередницькою торговельною фірмою
8. Між державою і власником заводу.

Завдання 29

Виділіть положення, яке найбільш точно характеризує співвідношення понять „науково-технічна революція” (НТР) і „науково-технічний прогрес” (НТП):

1. НТР і НТП тотожні, збігаються за часом і змістом: характеризують зміни в техніці на базі наукових знань
2. Ці поняття не збігаються взагалі, відбиваючи різні суспільні процеси
3. Поняття НТП більше широке, НТР – один з етапів НТП
4. Поняття НТР більше широке, технічний прогрес один з етапів НТР

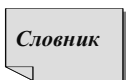
Завдання 30

Серед названих напрямків науково—технічної революції (НТР) виділіть головне, яке визначає все інше:

1. використання у виробництві наукомістких технологій
2. хімізація виробництва
3. автоматизація виробництва
4. освоєння космосу

5. використання нових джерел енергії
6. розвиток кібернетики, інформаційний вибух
7. зміна характеру праці, поєднання науки і праці
8. використання нових матеріалів, створення матеріалів із задалегідь заданими властивостями.

Поповніть свій словник:

суспільство, суспільне виробництво, матеріальне виробництво, духовне виробництво, суспільні відносини, географічне середовище, народонаселення, спосіб виробництва, соціальний дарвінізм, географічний детермінізм, науково-технічна революція, науково-технічний прогрес, фаталізм, волюнтаризм, історична необхідність, воля, свобода.

Тема ДЖЕРЕЛА І РУШІЙНІ СИЛИ ІСТОРІЇ

План

1. *Потреби, інтереси, протиріччя – джерела розвитку суспільства*
2. *Суб'єкти історичного процесу*
3. *Особистість як суб'єкт історії*

1. Потреби, інтереси, протиріччя – джерела розвитку суспільства

...Пояснити історію, значить виявити пристрасті людей, їх геній, їх діючі сили

Г. Гегель

Дотепер ми дивилися на суспільство з боку його статичності, вивчаючи основні структурні елементи і зв'язки між ними. (*Соціальна статика*). Зараз нам потрібно відповісти на одне з найважливіших питань науки: як суспільство розвивається? Який характер, спрямованість цього розвитку? Які джерела розвитку суспільства? (*Соціальна динаміка*).

Механізм розвитку будь-якого об'єкта розкривається через відшукування джерел і рушійних сил. Під **джерелом розвитку** розуміється першопричина, вихідний пункт розвитку, основа буття даного процесу.

Рушійна сила – безпосередній виконавець дії джерела в конкретному зв'язку явищ, активні дії суб'єкта, спрямовані на збереження і зміну життя.

З погляду діалектики, як загальної теорії розвитку, джерелом руху будь-якого об'єкта є внутрішнє протиріччя. Суспільство не є виключенням, навпроти, суспільні протиріччя (у порівнянні з іншими сферами буття) набагато більше складні і різноманітні. Головна **особливість суспільних протиріччя** полягає в тому, що це протиріччя діяльності людей з їх потребами, інтересами, цілями, тобто в структурі суспільного протиріччя завжди є об'єктивні і суб'єктивні моменти. Протиріччя завжди були, є і будуть у житті суспільства, і цей факт не потрібно розглядати як недолік,

напроти, відсутність протиріч – це застій, смерть. Управління суспільством – це вміння бачити протиріччя і вчасно, ефективно їх розв’язувати.

Схема 31

Класифікація суспільних протиріч

По ступені спільності		Загально-історичні протиріччя	- діють на всіх етапах розвитку суспільства, є головними джерелами його розвитку
		Конкретно-історичні або специфічні протиріччя	- протиріччя, характерні: а) для однієї епохи протиріччя (буржуазного суспільства, наприклад); б) для однієї країни (протиріччя розвитку Франції, України); в) для однієї сфери громадського життя (економічні, політичні, моральні і т.п.)
По гостроті боротьби проти-лежностей і способам розв’язання		Антагоністичні	- характеризуються гострою непримиренною боротьбою сил із протилежними інтересами; боротьба, як правило, закінчується загибеллю однієї або обох сторін, руйнуванням системи
		Неантагоністичні	- це боротьба суспільних сил, інтереси яких протилежні, але примиряються в результаті реформ, угод і т.п.

У процесі розвитку антагоністичні протиріччя можуть переростати в неантагоністичні і навпаки.

З нескінченної безлічі суспільних протиріч соціальну філософію цікавлять, насамперед, загально-історичні протиріччя. Назвемо деякі з них:

- ✓ протиріччя суспільства і природи;
- ✓ протиріччя матеріальної і духовної культури;
- ✓ протиріччя суспільства і особистості;
- ✓ протиріччя виробничих сил і виробничих відносин;
- ✓ протиріччя історичної необхідності і свободи.

 Чи можна серед них вибрати найголовніше, яке відбиває найбільш глибоку сутність соціального буття? В суспільствознавстві на ці питання дана безліч відповідей. Спробуйте самі поміркувати над цією проблемою.

У процесі розвитку будь-яке протиріччя проходить три основних стадії.

- **Перша** – зародження, коли з тотожності з'являється відмінність, розмежування протилежних сил, тенденції.
- **Друга** – стадія зрілості, коли єдність і боротьба протилежних сил урівноважують і забезпечують спокійний розвиток об'єкта.
- **Третя** – стадія розв'язання протиріччя, коли між протилежностями настає дисбаланс – конфлікт, криза і об'єкт або видозмінюється, або гине.

Основні способи розв'язання суспільних протиріч представлені в схемі 32.

Схема 32

Способи розв'язання суспільних протиріч

Реформа	Класова боротьба	Революція	Війна
перебудова суспільства шляхом повільних, еволюційних змін, як правило, через зміну законодавства	реалізація, відстоювання різними соціальними групами своїх інтересів економічними, політичними і ідеологічними засобами	корінне якісне перетворення всієї системи суспільних відносин; перехід від однієї епохи до іншої, з нижчого на вищий щабель прогресу	збройна боротьба антагоністичних сил усередині країни (громадянська війна) або між країнами

 Якому з цих варіантів слід віддати перевагу? Чи зможе коли-небудь людство обійтися без революцій і воєн? Ці питання також у сучасному суспільствознавстві залишаються відкритими.

Механізм суспільних протиріч розкривається через потреби і інтереси людей. Це є внутрішнім джерелом будь-якої людської діяльності? Чому людина починає що-небудь робити? Тому що в неї з'являється потреба.

Потреба – нестаток чого-небудь необхідного для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, внутрішній спонукач активності. Структуру потреби становить протиріччя між потребою в чому-небудь і відсутністю на даний момент умов для задоволення цього нестатку. Цей розрив, ця протилежність змушує людину створювати умови, шукати можливості для задоволення потреби. Однак на місці вдоволеної потреби виникають обов'язково нові. Це закон громадського життя, суть людського буття. Людина, що нічого не бажає це – труп. **Закон зростання потреб.** К.Маркс і Ф.Енгельс, наприклад, формулюють так: "... Сама вдоволена перша потреба, дія задоволення і уже придбане знаряддя задоволення ведуть до нових потреб, і це підвищення нових потреб є першим історичним актом¹". Весь процес всесвітньої історії можна представити як нескінченне розв'язання протиріч між зростаючими потребами і історично обмеженими способами їх задоволення. Класифікація основних суспільних потреб представлена в схемі 33.

Схема 33

Класифікація основних суспільних потреб

По способу походження	По сферах діяльності	По об'єкту	По суб'єкту	По функціональній ролі
- біологічні (вітальні) - соціальні	Потреби: - у праці - у спілкуванні - у пізнанні - у відпочинку	- матеріальні - духовні - економічні - політичні - моральні - естетичні	- індивідуальні - групові - колективні - суспільні	- центральні - периферійні - стійкі - ситуативні - розумні - нерозумні

¹ Див.: К. Маркс, Ф. Энгельс. Немецкая идеология // Соч. – Т.3. – С.27

Найважливішою потребою людини, яка становить стрижень його буття, є потреба в самореалізації, у самоствердженні. Ця потреба реалізується через творчість. Неможливість людини творити (по об'єктивним або суб'єктивним причинам) є головною причиною відчуження.

Відчуження – соціальний процес перетворення діяльності людини і її результатів в самостійну силу, пануючу над нею і ворожу їй.

Усвідомлені суспільством, соціальними групами, індивідами потреби виступають у якості їх *інтересів*. *Інтерес* (від лат. interest – має значення важливо) – реальна причина соціальних дій, подій, яка стоїть за безпосередніми спонуканнями суб'єктів, учасників цих діяч. Французький матеріаліст Клод Гельвецій підкреслював: "Якщо фізичний світ підпорядкований закону руху, то світ духовний не менш підпорядкований закону інтересу"¹.

Суспільні протиріччя можна представити як протиріччя інтересів різних суб'єктів і дати наступну класифікацію протиріч між інтересами:

- ✓ особистості і суспільства;
- ✓ особистості і соціальної групи (колективу);
- ✓ особистості і особистості;
- ✓ соціальної групи і соціальної групи;
- ✓ соціальної групи і суспільства;
- ✓ суспільства і суспільства.

Одним з головних завдань суспільної науки є вивчення інтересів різних суб'єктів соціальної дії. А в практиці управління, у політиці вища мета – врахування інтересів всіх суб'єктів і підтримка їх балансу (як умова рівноваги, спокою суспільства). Для цього у свій час були придумані представницькі органи влади (парламенти, наприклад), які повинні реалізовувати це завдання. Таким чином, зрозуміти сутність будь-якого суспільного явища і процесу це означає: вивчити його складові протиріччя, потреби і інтереси. Однак, протиріччя, потреби і інтереси комусь належать. Людина є носієм джерел розвитку сус-

---

¹ Див.: Гельвецій К.А. Об уме – М., 1938. – С.34.

пільства і суб'єктом соціальної дії. Людина зовсім не чистий аркуш паперу, на якому культура записує свої письмена. Вона, навпроти, в силу того, що наділена деякими властивостями, які знищити неможливо, чинить опір історії і забезпечує в такий спосіб упорядковану, а не хаотичну соціальну динаміку¹.

2. Суб'єкти історичного процесу

Суб'єкт (від лат. *subjectus* – той, що лежить знизу, перебуває в основі) – носій діяльності, джерело активності, спрямований на об'єкт.

Хто конкретно може бути суб'єктом історії?

- ✓ людство;
- ✓ соціальні групи (народ, нації, класи, колективи);
- ✓ особистість.

Хто є головним суб'єктом історії?

Прибічники різних концепцій по-різному відповідають на це питання.

Одні вважають головним суб'єктом – **видатну особистість**. Г.Гегель, наприклад, всіх людей ділив на дві групи: відтворюючі індивіди – переслідують у своїй діяльності найближчі, приватні інтереси, сліпі сили світового духу; всесвітньо-історичні індивіди – піднімаються до перетворення історичної в особисту мету. Макс Вебер (німецький соціолог, філософ 1864-1920) стверджував, що в історії все вирішує **харизматична особистість** (харизма – божественне приречення), яка відчуває розвиток суспільства. До цієї ж точки зору примикають **концепції еліти**, які стверджують, що суспільство рухають вибрані (еліта, аристократія).

Інші філософи і соціологи як основний суб'єкт вивчають **соціальні групи**. Марксизм, наприклад, рушійною силою історії вважає **народ**, зокрема, більші соціальні групи – **класи**. К.Маркс і Ф.Енгельс так формулюють закон зростання ролі

---

¹ Див.: Гуревич П. Вселенная по имени Человек // Свободная мысль. – 1991. – №14. – 64 с.

народних мас в історії: разом з обґрунтованістю історичної дії буде, отже, рости і обсяг маси, справою якої воно є.¹

Релігійно-ідеалістичні теорії єдиним творцем – суб'єктом історії вважають **Бога** – усе з волі божої.

Останнім часом у зв'язку з інтернаціоналізацією, глобалізацією громадського життя, розвитком засобів масової інформації і зв'язку все більше говорять про **людство як єдиний і головний суб'єкт історії**. Наша епоха поставила людей перед необхідністю об'єднуватися у вирішенні деяких суспільних проблем, які представляють життєво-важливі інтереси всього людства.

У філософському, соціологічному, історичному аналізі суспільних процесів найчастіше предметом вивчення стають соціальні групи, їхні інтереси і способи захисту цих інтересів. Традиційна схема аналізу суспільного явища передбачає відповідь на три головних питання:

- ✓ які соціальні групи (сили) беруть участь у даному процесі?
- ✓ які їх інтереси?
- ✓ які об'єктивні і суб'єктивні умови реалізації цих інтересів?

Суспільство являє собою взаємозалежну систему безлічі соціальних груп. Сукупність соціальних груп і зв'язки між ними називають **соціальною структурою суспільства**.

Д.Писарєв пропонує оригінальне трактування соціальної структури суспільства.

Людське суспільство в первісній його формі можна представити у вигляді піраміди, розгородженої на кілька поверхів. У самому нижньому поверсі працюють люди, які добувають сирі матеріали, вони перебувають у безпосередньому зіткненні із землею і їх поверх становить підмурок всієї будови... У другому поверсі відбувається механічна і хімічна переробка добутих матеріалів. У третьому поверсі діють люди, які займаються перевозом і лаштують шляхи сполучення. У четвертому – мешкають всі різноманітні класи людей, які живуть продуктивною працею нижнього поверху.

Рівновага цієї суспільної піраміди буде тим стійкіша, чим ширші будуть нижні два поверхи ...

---

¹ Див.: Маркс К, Энгельс Ф. Святое семейство // Соч. - т. 2. - С. 90.

Мешканці нижніх поверхів знають, що на антресолях жити дуже весело; тому у всій піраміді панує шалене бажання дертися догори...

Підмуток постійно стає вужче, а вершина ширше і важче. Вся ця історія неминуче повинна скінчитися тим, що піраміда звалиться і перетвориться в потворну купу сміття...¹

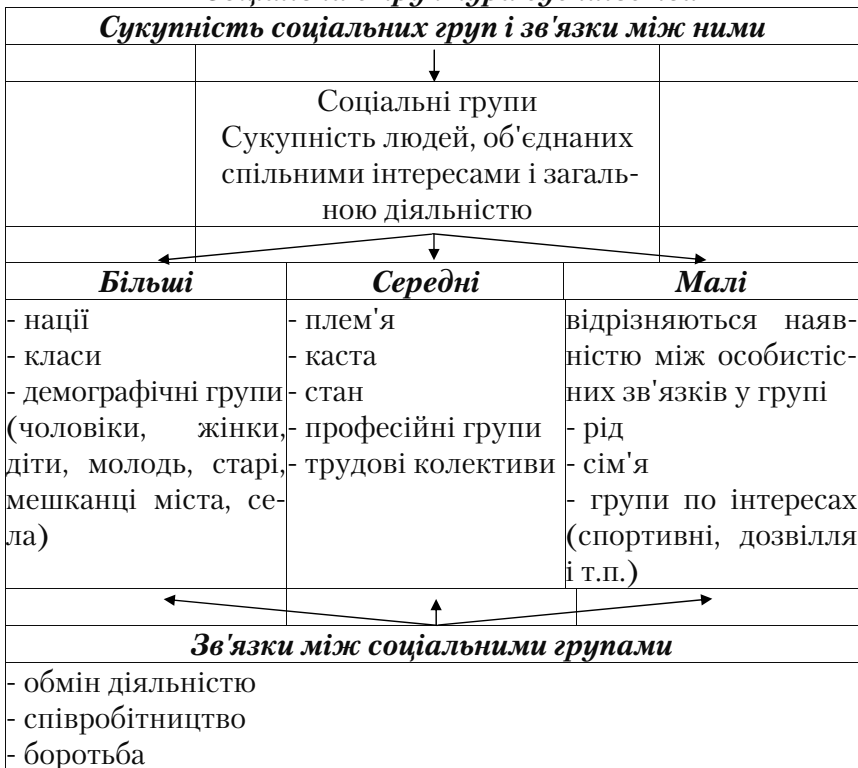

Як зробити так, щоб піраміда не перевернулася?
 Подумайте над цим питанням...

Які ж групи становлять основу соціальної структури суспільства? (дивись схему 34).

Схема 34

Соціальна структура суспільства

¹ Див.: Писарев Д.И. Очерки по истории труда // Исторические эскизы. - М., 1989. - С.193-195

Дамо визначення деяким соціальним групам.

Першою соціальною групою в історії людства був *рід* – кровноспоріднене об'єднання людей, зв'язаних колективною працею і спільним захистом інтересів, а також спільністю мови, вдач, традицій.

Плем'я – тип етнічної спільноти і соціальної організації людей докласового суспільства, яка характеризується спільністю території, господарської діяльності, мови, походження і кровноспорідненими зв'язками. В результаті взаємодії і переміщення племен відбувалася поступова заміна кровноспоріднених зв'язків – територіальними і економічно правовими.

В теперішньому часі (в розвинених країнах) залишилася одна соціальна група, заснована на кровному спорідненні – *сім'я*.

Процес поділу праці викликав до життя появу *професійних груп*: селяни, ремісники, жерці, керівники, люди, які займаються духовним виробництвом (інтелігенція).

З появою приватної власності відбувся поділ суспільства на класи. *Класи* розрізняються, насамперед, по економічних ознаках. Класами називаються великі групи людей, які розрізняються по їх місцю в історично певній системі суспільного виробництва, по їх відношенню (здебільшого закріпленому і оформленому у законах) до засобів виробництва, по їх ролі в суспільній організації праці, а, отже, по способах одержання і розмірах тієї частки суспільного багатства, яку вони мають.¹

Поряд із класами в докапіталістичних суспільствах були і стани. *Стани* – це поділ людей не по економічним, а по правовим ознакам. Місце певного стану в ієрархічній соціальній структурі і його привілеї були закріплені у звичаях або у праві. Станова приналежність із правами і привілеями передавалася в спадщину. Фома Аквінський у свій час наставляв, що підніматися вище свого стану грішно, тому що поділ на стани установлений Богом.

Буржуазне суспільство набагато спростило складну ієрархічну структуру, поставивши на місце величезної станової піраміди один поділ: на багатих і бідних або, вірніше сказати, на

---

¹ Див.: См.: Ленин В.И. Великий почин // Полн. собр. соч., т. 39. - 15с.

людей, які мають власність на засоби виробництва (буржуазія) і не мають такої, а тому змушених іти на ринок праці продавати свою робочу силу (наймані робітники – пролетаріат).

Одним з основних суб'єктів історії є нації. **Нації** – (від лат. *patrio* – народ, плем'я) – тип етносу, історично виникла соціально-економічна і духовна спільність людей зі своєю мовою, культурними цінностями, психологією і самосвідомістю.

Останнім часом все більше звертають увагу на культурні ознаки націй. Основу національної самосвідомості становить менталітет – (від лат. *mensum*) – напрям думок, щиросердний склад; глибинний рівень колективної і індивідуальної свідомості, який включає і несвідоме. Національна самосвідомість – (як основна риса націй) – явище ірраціональне, яке важко піддається раціональному опису і науковому осмисленню.

Л. Гумілев головним суб'єктом історії вважає **етнос**, визначаючи його як природно сформований на основі оригінального стереотипу поведження колектив, який існує як енергетична система, протиставляє себе всім іншим таким же колективам, виходячи з відчуття компліментарності. Компліментарність (поняття близьке за значенням поняттю менталітету) – відчуття підсвідомої взаємної симпатії (антипатії) особи, яка визначає поділ на своїх і чужих¹.

З різноманіття точок зору на проблему основного суб'єкта історії можна, мабуть, зробити наступний висновок: головним суб'єктом, творцем історії є людство. Залежно від цілей і напрямку вивчення суспільства виділяються різні частини людства – народи, нації, класи, еліта, особистості.

3. Особистість як суб'єкт історії

В одному з оповідань Рея Бредбері молодий талановитий вчений винаходить машину часу і відправляється в подорож на 80 років вперед. З подорожі він привозить фотографії і відеозаписи прекрасного майбутнього, дарує їх людям – і стає пустельником. Проходить 80 років, настає те саме прекрасне майбутнє, у якому колись побував вчений. І ось тут він,

---

¹ Див.: Гумілев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - Л., 1990.- 528с.

який постарів, подає голос. Не було ніякої машини часу, говорить він. Ви його створили самі.

Самі... Громадське життя – це, в остаточному підсумку, діяльність конкретних (окремих) особистостей. Навіть класи і нації складаються з окремих особистостей. Людина, – говорив Ф. Достоєвський, – реалізує своє життя так, як художник створює твір мистецтва.

Що ж таке особистість?

Поняття **особистість** походить від лат. *persona* – театральна маска; слов'янський варіант – личина. Приведемо кілька визначень, які характеризують особистість із різних сторін.

Особистість – це індивідуальне буття суспільних відносин. Присвоєння людиною своєї соціальної сутності.

Особистість – науковий термін, що позначає:

- а) людський індивід як суб'єкт суспільних відносин і соціальної дії;
- б) стійку систему соціально значимих рис людини того або іншого суспільства або спільноти.

Особистість – це суспільно розвинена людина, яка усвідомлено відноситься до своїх обов'язків і прав громадянина батьківщини, яка має почуття власної гідності, яка усвідомлює міру своєї відповідальності за свою життєдіяльність.

Із цих визначень видно, що на відміну від поняття людини, у якому фіксуються родові якості (свідомість, мовлення, здатність до творчої діяльності), поняття особистість фіксує соціальні якості людини. Сутність особливої особистості складає не її борода, як писав К. Маркс, – не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість¹. Людина починає ставати особистістю коли вступає в суспільні відносини з іншими людьми. Процес входження людини в культуру, засвоєння норм, установок, цінностей, зразків поведінки, традицій, властивих даному суспільству називається **соціалізацією**. У процесі соціалізації виділяються **три основних етапи**:

✓ - первинна (дитина);

---

¹ Див.: Маркс К. К критике гегелевской философии права // Соч. Т. 1. – С. 242

- ✓ - проміжна (підліток, самоствердження, пошуки ідеалу);
- ✓ - стійка (доросла людина, особистість, яка сформувалася).

Основні канали соціалізації: соціальний досвід, пізнання і виховання. Найбільш кращої для особистості і для суспільства є **інтеріоризація** соціальних норм – тобто процес перетворення зовнішніх правил і традицій у свої власні переконання і принципи. У такому випадку особистість дістає внутрішню волю, виконуючи суспільні закони природно і органічно, не розглядаючи їх як бар'єри або насильство з боку суспільства. Однак, особистість не є пасивним елементом. Вона може і прагнути видозмінити, перетворити норми, традиції, закони (а значить змінити суспільство). Схематично процес взаємодії особистості і суспільства можна зобразити в такий спосіб (дивись схему 35).

Схема 35

Взаємодія особистості і суспільства

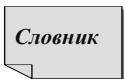
		Спадковість		активність	
Суспільство	←	Середовище	→	Особистість	Суспільство
		Виховання		творчість	

Завдяки своїй активності, діяльності кожна особистість неповторна і індивідуальна. Прагнення особистості до індивідуалізації, до автоматизації і у той же час постійна потреба в спілкуванні, у зв'язках з іншими людьми є головним протиріччям у розвитку, як самої особистості, так і суспільства в цілому.

Будь-яка людина – особистість. Будь-яка особистість – ціль історичного розвитку і його активний початок. Кожна епоха виділяє серед інших великих, історичних особистостей – людей, здатних або відповідальних приймати рішення за багатьох інших людей, здатних вести за собою. Велика людина бачить далі, ніж інші, і бажає сильніше інших, – говорив Г.В. Плеханов. Найбільш великими історія визнає тих людей, які своєю працею, творчістю, подвигом зробили внесок у скарбницю духовних цінностей людства; створили нетлінні шедеври краси, відкрили закони природи. Пам'ять людська парадоксальна: сучасники вва-

жають більш відомими, історичними особистостями політиків, спортсменів, співаків, але чим далі йде сучасність в історію, тим ясніше постає велич духовних наставників людства: письменників, поетів, композиторів, художників, вчених. Про цей парадокс Данило Гранін писав так: "Замість цього невдячний обиватель ставить пам'ятник Черчиллю, морякам-десантникам; кіоскери продають листівки з портретами Бітлз, юрби аматорів виграють автографи у Карпова. Що це за світ, де стрибунів і генералів знають краще, ніж геніїв, які розгадали міфи Природи!"¹

Поповніть свій словник:

суспільне протиріччя, антагонізм, реформа, класова боротьба, революція, війна, потреба, інтерес, суб'єкт історії, особистість, соціальна група, рід, плем'я, родина, стан, етнос, нація, соціалізація.

Попрацюйте над наступними творчими завданнями.

Завдання 1

Проаналізуйте наступну позицію.

Які б не були зовнішні події, світ створюється переважно самою людиною. Від її почуттів і ідей, моральних і розумових схильностей залежить упорядкування і прямування світу; від її внутрішнього стану залежить і стан суспільства.

(Гізо Ф. Історія і цивілізація в Європі).

Завдання 2

Проаналізуйте наступний уривок художнього тексту:

З фізичною реальністю відчув він співвідношення ваги тендітного людського тіла і колосальної держави, йому здалося, що держава пильно вдивляється в його особу величезними світлими очами, от вона наляже на нього, і він хрусне, пискне, заверещить і зникне...

(Гроссман В. Життя і доля).

Яке протиріччя громадського життя тут відображено?

Чи можливо розв'язати це протиріччя?

¹ Див.: Гранін Д. Зубр // Новый мир. – 1987. – №1. – С. 61.

Завдання 3

Про яке протиріччя – джерело розвитку суспільства говорить О. Герцен:

Зрозуміти весь обсяг і дійсність прав особистості і не зруйнувати, не роздрібнити на атоми суспільство – найважче соціальне завдання. Її розв'яже, імовірно, сама історія для майбутнього, в минулому вона ніколи не була розв'язана.

(Герцен О.)

Чи розв'язане це завдання в сучасному суспільстві?

Які Ви знаєте шляхи її вирішення?

Завдання 4

Згідно з діалектикою основним джерелом будь-якого розвитку є протиріччя. Назвіть основні протиріччя – джерела розвитку суспільства.

На яку особливість суспільних протиріч і способів їх розв'язання звертав увагу німецький поет і суспільний діяч Х. Енценсбергер, стверджуючи, що воістину чудові великі задуми: рай на яземлі, загальне братерство, перманентна революція і що все це було б цілком досяжне, якби не люди, люди тільки заважають. Ця теза в суспільній науці називається парадоксом Енценсбергера.

Завдання 5

Який з основних законів суспільного життя формулює Карл Маркс в Німецькій ідеології: «...Сама вдоволена перша потреба ... і навіть придбане знаряддя задоволення ведуть до нових потреб, і це породження нових потреб є першим історичним актом».

Завдання 6

Потреби тварин – навіть тих, які стоять на еволюційних сходах ближче всього до людини – практично не змінюються, потреби ж людей постійно міняються.

Які важливі соціальні наслідки виходять із цього факту?

Завдання 7

Яку роль відіграють потреби і інтереси людини в розвитку суспільства?

Дайте визначення понять „потреба”, „інтерес”.

Спробуйте зробити класифікацію суспільних потреб і інтересів.

Завдання 8

Які філософські ідеї відображені у наступному міркуванні одного з італійських гуманістів: Дійсно, по-справжньому багатий той, хто ні в чому не має потреби. А в чому може бідувати той, чий бажання підпорядковані розуму? Навпаки, невтримні бажання не можуть одержати задоволення ні в золоті, ні в сріблі, ні в перських скарбах. Пристрасть до володіння не знає меж. Чим більше має людина, тим більше бажає; досягши бажаного, не почуває себе вдоволеною...відчуваючи щось начебто те, що вдувають хворі водячкою: у таких хворих спрага зростає від питва, А бідність не може бути тяжкою нікому і тих, хто задовольняється тим, що має. Недоліком мудрості, а не грошей породжується бідність.

(Франческо Фидельфо. Флорентійські бесіди про вигнання)

Завдання 9

У чому різниця між прогресивною тенденцією суспільного розвитку – тенденцією піднесення потреб і споживацькими нахилами?

Який, по-вашому, критерій розмежування розумних і нерозумних потреб.

Завдання 10

Останнім часом все більше говориться про людину, що як про вирішальний фактор усіх змін.

Чи не суперечить це визнанню первинності суспільного буття і визначальної ролі матеріальних умов життя?

Наведіть приклади, які показують, що в сучасному суспільстві зростає роль суб'єктивного фактора.

Завдання 11

Проаналізуйте наступну точку зору: „... рушійними силами людини є фізичні задоволення і страждання... Задоволення і

страждання суть і завжди будуть єдиним першоджерелом людських вчинків...”

(К. Гельвецій)

Завдання 12

Нідерландський економіст Ян Тінберген задає таке питання. Визначальні спонукальні сили діяльності людей – матеріальні потреби і економічні інтереси. Але невже люди завжди керувалися і будуть керуватися користю, особистою вигодою, пристрастю до наживи?

Як би Ви відповіли на це питання.

Завдання 13

Яка філософська концепція відображена у наступному уривку наукового трактату: „Дошукуючись першопричин тих разючих подій, які ми спостерігаємо на землі з таким жахом, цих грізних революцій, цих страшних судорог, які терзають і розоряють народи, ми побачимо, що воля людей, які роблять у цьому світі самі разючі і великі зміни, приводиться спочатку в рух фізичними причинами...”

(П. Гольбах).

Завдання 14

Приведіть аргументи за або проти наступної точки зору.

Закони, які керують розвитком людини і видозмінюють її дії, є взагалі як результат його організації, утворення ступеня добробуту суспільних установ, впливу місцевості і незліченної безлічі інших причин, нелегко доступних для спостереження і з яких багато хто, імовірно, назавжди залишаться невідомими.

(Кетле Л.А. Про людину і розвиток його здатностей, або досвід соціальної фізики).

Завдання 15

Які методологічні підходи до аналізу суспільства лежать в основі наступних міркувань філософа: „... Живі індивідууми і народи, які шукають своє обличчя і домагаються свго, в той же час виявляються засобами і знаряддями чогось більш високо-

го і далекого, про що вони нічого не знають, і що вони несвідомо виконують”?

(Г.Гегель).

Завдання 16

Хто є суб'єктом історичної дії: особистість, історична особистість, клас, партія, народ, людство?

Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 17

Який-небудь ...очманілий атом, який випадково потрапив у голову законодавця і призвів до розладу діяльності його мозоку, може на цілі століття змінити хід історії.

(Г. Плеханов).

Чи може таке бути?

Знання яких категорій діалектики допоможе відповісти на це питання?

Завдання 18

Продовжить цитату і поясніть практичне значення тези.

„Матеріалістичне вчення про те, що люди суть продукти обставин і виховання, що, отже, що змінилися люди суть продукти інших обставин і зміненого виховання, – це вчення забуває, що обставини змінюються саме людьми і що вихователь сам повинен бути вихований...”

(К. Маркс. Тези про Фейєрбаха)

Завдання 19

Дайте визначення поняття „соціальна група”.

Які бувають соціальні групи?

Представниками, яких соціальних груп є Ви?

Завдання 20

Вам доручили провести соціологічне дослідження, визначити класову приналежність людини за допомогою інтерв'ю.

Ви маєте право задати не більше двох запитань.

Які запитання Ви задасте?

Завдання 21

Чи погоджуєтесь Ви із твердженням, що молодь – самий революційний клас сучасності. Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 22

Яке місце інтелігенції в соціальній структурі суспільства?

Оцініть точку зору, висловлену в одній з дискусій на сторінках газети „Пошук”: „Ознаки нової інформації постіндустріального суспільства виходять із інтелекту людини, людини мислячої, а не людини виробляючої. Точніше виробляючої в основному шляхом роботи найефективнішого засобу виробництва – розуму, інтелекту. Вибір такий: або рушійною силою, яка заперечує капіталістичні відносини, є другий – пролетаріат, або третій – інтелектуал, творець духовної сфери, суб'єкт ноосфери, який вийшов із будь-якого прошарку суспільства. Сьогодні це інтелігенція – наукова, технічна, творча. Саме вона все більшою мірою визначає прогрес суспільства”

Завдання 23

Сім'я – одна із вихідних форм соціальної спільноти людей. Досліджуючи історичний розвиток сім'ї, Ф. Енгельс писав: „Ми маємо три головних форми шлюбу, в загальному і цілому відповідним трьом головним стадіям розвитку людства. Дикості відповідає груповий шлюб, варварству – парний шлюб, цивілізації – моногамія”.

(Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави).

Опишіть більш докладно ці історичні етапи.

Яке по Вашому майбутнє сім'ї?

Завдання 24

Російський філософ ХІХ століття А. Хом'яков вважав, що безсила найдужча особистість... проти логічної строгості історичних витоків.

Якому філософському напрямку відповідає подібна точка зору?

Прокоментуйте її.

Завдання 25

Перелічіть основні історичні форми спільноти людей.

Чим відрізняється народність і нація?

Чи згодні Ви з наступним поглядом на майбутнє націй:

„... Останнім часом модно говорити про нівелювання націй, про зникнення народів в казані сучасної цивілізації. Я не згодний з тим... зникнення націй збіднило б нас не менше, ніж якби всі люди уподібнилися в один характер, в одну особу. Нації – це багатство людства, це узагальнення його особистості; найменша з них несе свої особливі фарби, таїть у собі особливу грань Божого задуму.”

(О. Солженицин Нобелівська лекція).

Завдання 26

Яку світоглядну і суспільну позицію висловлює головний герой одного з романів Стругацьких: „Що таке особистість? Суспільна одиниця. Нуль без палички. Не про одиниці мова, але про суспільне благо. В ім'я суспільного блага ми зобов'язані прийняти на свою старозавітну совість будь-які ваги, порушити будь-які писані і неписані закони. У нас один закон: суспільне благо.

(Аркадій і Борис Стругацькі. Град приречених)

Завдання 27

Дайте порівняльний аналіз понять: „індивід”, „людина”, „особистість”.

Покажіть на прикладах діалектику загального і одиничного в розвитку особистості.

В який період свого розвитку людина стає особистістю? Із чим це пов'язано?

Завдання 28

Чи погоджуєтесь Ви із твердженням, що інтереси суспільства завжди вище інтересів особистості?

Проаналізуйте протиріччя особистості і суспільства.

Завдання 29

Чому останнім часом все частіше людство розглядається як єдиний суб'єкт історії?

Завдання 30

Які філософські ідеї відображені в наступних віршах?

Народ,

Извечный, как земля.

Кто б не играл судьбой,

Все векселя

Оплачены тобой

Не подомнет тебя напасть,

Не пошатнешься ты,

Пока над властью

Будет власть

Твоей земной мечты.

В. Федоров.

Тема: СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС: ЗАКОНОМІРНОСТІ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОТИРІЧЧЯ

План

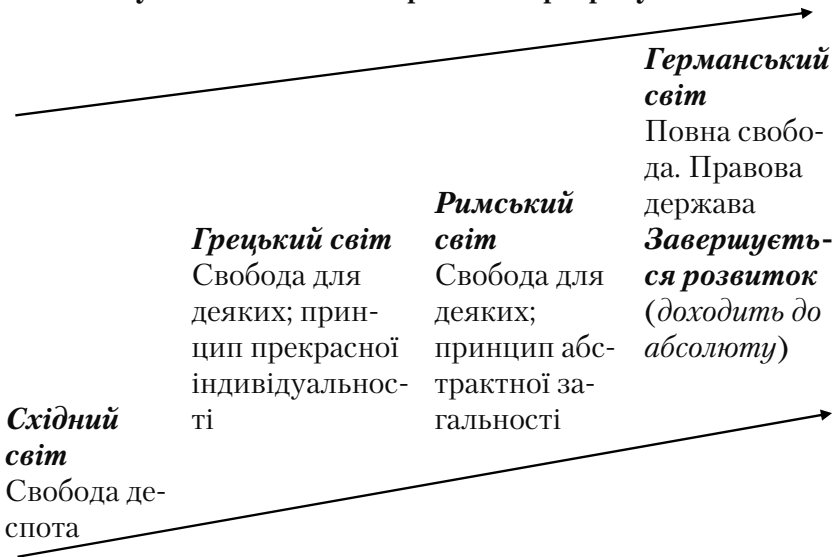
1. Проблема спрямованості розвитку суспільства
2. Критерії і закономірності суспільного прогресу
3. Теорія суспільно-економічної формації
4. Технократичні концепції прогресу
5. Філософія культурно-цивілізаційного циклізму

1. Проблема спрямованості розвитку суспільства

Відомо, що розвиток – це процес спрямованих, закономірних змін матеріальних і ідеальних об'єктів. Чи існує провідний напрямок у розвитку людства і який він? З безлічі точок зору на цю проблему виділимо і охарактеризуємо три поляричних.

1). Найпоширеніша позиція в суспільствознавстві **провідним напрямком розвитку суспільства вважає прогрес – тенденцію поліпшення, вдосконалювання однієї або декількох сфер громадського життя**. Історія може тупцювати на місці і навіть іти іноді назад, але, в остаточному підсумку, тенденція прогресу невблаганно прокладає собі дорогу через всі протиріччя і конфлікти. Людство йде по сходам прогресу нагору, до світлого майбутнього. Різні теорії прогресу відрізняються критерієм виділення ступенів (*фаз історії*) і їх кількістю. Наприклад, Г.Гегель залежно від ступеня свободи в історії суспільства виділяє чотири ступеня (*дивись схему 36*).

Ступені світового історичного прогресу по Гегелю

Карл Маркс відповідно до типу виробничих відносин виділяє п'ять ступенів (дивись схему 37).

Ступені суспільного прогресу по К. Марксу

- Комуністична**
- Буржуазна**
- Феодальна**
- Рабовлас-**
- Первісно нищяка**
- община**
- формація**

У К.Маркса, на відміну від замкнутої схеми Г.Гегеля, історичний процес відкритий у майбутнє. Комуністичної формації поки що немає. Більше того, К.Маркс неодноразово підкреслював, що комунізм це не ідеальний завершений стан суспільства, а нескінченний шлях до нього.

2). Протилежна позиція **провідним напрямком вважає регрес** – рух вниз, погіршення стану суспільства. Історик античності Гесіод в книзі "Праці і дні" писав, що людство пережило п'ять основних стадій, щораз як би спускаючись по сходам історії на одну ступінь наниз. Почавши золотим, пройшовши срібний і інші століття, воно виявилось у залізному. Споконвічний стан людського роду – "золоте століття" – ера безхмарного щастя, всього було вдосталь, земля давала все, не треба було працювати, кожен жив безтурботно, проводячи свій час у банкетах і достатку. У залізний вік, який став зараз долею людини, люди проводять свої дні в праці, турботах і сумі. Такої ж точки зору дотримувалися, наприклад, Л.Сенека, Ж.Ж.Руссо. В ХХ столітті "розчарування в прогресі", відродження апокаліпсичних очікувань пов'язані з усвідомленням і прогнозуванням глобальних проблем. Песимістичні прогнози майбутніх катастроф є не просто передчуттям, а прораховуються на математичних і кібернетичних моделях.

Незважаючи на протилежність, перша і друга позиції єдині в загальному підході до історії. Розвиток людства розглядається як єдиний закономірний процес; за основу береться **ескалаторна модель історії**. Всі народи рухаються по одному ескалаторі (*нагору або вниз*) перебуваючи на різних його ступенях (*хтось обігнав і виїхав уперед, а хтось відстав, але відсталий пройде ті ж самі ступені*).

3). **Третя позиція** – протилежна першим двом, у ній **заперечується єдність історичного прогресу**. Методологічним принципом пояснення історії є ідея циклічності і **деревоподібна модель існування людських культур**. Історія людства представляється як відносно самостійний розвиток окремих культур (*культури – окремі плоди на дереві історії*). Кожна культура, розвиваючись, проходить певні стадії, цикли у своєму розвитку.

Ідея циклічності реалізована, наприклад, в теорії історичного круговороту Джамбаттисто Віко (*італійський філософ, 1668-1744 рр.*). Він представив історію як розвиток всіх націй по циклах, які складаються із трьох епох: божественної (*бездержавність, підпорядкування жерцям*), героїчної (*аристок-*

ратична держава) і людської (*демократична республіка або представницька монархія*). Кожний цикл, проходячи стадії дитинства, юності і зрілості, закінчується загальною кризою і розпадом даного суспільства. Зміна епох здійснюється в силу суспільних переворотів.

Методологія культурно-цивілізаційного циклізма продовжує розвиватися і у сучасній філософії історії (*дивись розділ 5 цієї теми*).

2. Критерії і закономірності суспільного прогресу

Більшість філософів і істориків вважають прогрес провідною тенденцією, головним напрямком розвитку суспільства.

Зміст суспільного прогресу. Суспільний прогрес – це процес удосконалювання сутнісних сил людини, розвиток здібностей, задоволення матеріальних і духовних потреб, збагачення інтересів і прагнень.

Ціль суспільного прогресу – всебічний розвиток сутнісних сил кожної людини.

В цих формулюваннях відображена гуманістична спрямованість прогресу; тобто людина є головною метою і змістом історії.

Розвиток техніки, зростання виробництва, наукові відкриття самі по собі не можуть служити показником прогресу, вони прогресивні лише в тому випадку, якщо поліпшують життя людини, сприяють його розвитку.

Критерії прогресу. По яким же ознакам, критеріям можна визначити рівень розвитку суспільства; яке суспільство більш прогресивне, яке-менш? І чи можна знайти єдиний критерій прогресу? На останнє питання існує дві протилежних відповіді.

Одні суспільствознавці вважають, що не можна (*або важко*) говорити про загальний, єдиний критерій прогресу. В кожній сфері суспільного життя діють специфічні закономірності, які і визначають особливий критерій: економічний, технічний, науковий, соціальний, політичний, моральний, естетичний і інші. Важко по одному й тому ж критерію, вважають во-

ни, визначати рівень розвитку, наприклад, техніки і моральності.

Інші вважають, що оскільки існує єдиний історичний процес, повинен бути і комплексний критерій його оцінки. Висловлюються різні точки зору по проблемі головного критерію прогресу:

- ✓ - рівень розвитку продуктивних сил, *насамперед техніки і технології – (технократичні концепції)*;
- ✓ - тип виробничих відносин (*марксизм*);
- ✓ - рівень продуктивності суспільної праці (*валовий національний продукт (ВНП) на душу населення в рік – використовується в міжнародній економічній статистиці*);
- ✓ - рівень споживання (*рівень життя, якість життя*);
- ✓ - спосіб розподілу готового продукту (*наскільки реалізовані при цьому принципи справедливості і рівноправності*);
- ✓ - ступінь свободи особи;
- ✓ - кількість і структура використання вільного часу;
- ✓ - ступінь свідомості і використання суспільних законів;
- ✓ – щастя людини як універсальний моральний критерій прогресу (*ступінь реалізації сутнісних сил людини*).

Перші в цьому списку – технічні і економічні критерії мають перевагу в тому, що вони виражаються в досить точних, конкретних кількісних показниках, а це необхідний елемент у будь-якій процедурі порівняння. Мінус їх у тому, що вони лише побічно торкаються головної фігури прогресу – людини. Такі комплексні, гуманістичні критерії, як воля і щастя, відбивають суть, зміст людського буття, але важко піддаються ідентифікації. Кожен із названих критеріїв можна взяти як головну ланку в ланцюзі і потім витягти весь ланцюг.

Спробуйте зробити це, як логічна вправа.

Закономірності прогресу. З ідеї єдності світової історії випливає положення про загальні закономірності прогресу. Назвемо деякі з них:

1. Суспільний прогрес завжди суперечливий, здійснюється за допомогою боротьби старого і нового (*консервативної і*

революційної сил) і тому має непрямолінійний характер. Історія ніколи не йшла гладко, рівномірно; всередині провідної прогресивної тенденції завжди є елементи регресу, застою.

2. Взаємозв'язок поступовості і циклічності. В суспільстві, оскільки в ньому є такий елемент як історична пам'ять, закон заперечення здійснюється швидше (*набагато більше прикладів того, що "нове – це добре забуте старе"*).

3. Закон – тенденція нерівномірності суспільного прогресу.

Нерівномірність розуміється у двох основних аспектах:

а) нерівномірність розвитку окремих соціальних організмів (*країн, народів, держав*). В нашу епоху розрив, який все більше посилюється, у рівні життя між розвиненими країнами і країнами, які розвиваються, називають однієї із глобальних проблем.

б) нерівномірність також проявляється в різних темпах розвитку окремих сфер суспільного життя. В ХХ столітті, наприклад, чітко усвідомлене протиріччя між бурхливими темпами науково-технічного прогресу і відставанням розвитку в духовно-моральній сфері. Парадокс: люди духовно не готові, не дозріли до користування машинами, які самі створили (*яскравий приклад – Чорнобиль*).

4. Закон – тенденція прискорення темпів суспільного прогресу.

Особливо явно ця тенденція проявилася в ХХ-ХХІ століттях. Ілюстрацією цього закону можуть служити такі цифри:

- ✓ ссавці існують на Землі - 50 мільйонів років;
- ✓ гомініди - 4 мільйони років;
- ✓ homo sapiens - 40 тисяч років;
- ✓ сільське господарство - 8 тисяч років;
- ✓ промислова революція - 200 років;
- ✓ науково-технічна революція - 50 років.

В нашому ХХІ столітті все більше відчувається людський вимір прогресу, проявляються такі бажані тенденції, як демо-

кратизація, деідеологізація, інтернаціоналізація громадського життя, об'єднання людства і рух його до загальнолюдських духовних цінностей. Однак, є таке поняття як "плата за прогрес". В нашу епоху – це глобалізація багатьох проблем і протиріч (*екологічна криза, гонка озброєнь і ін.*). На жаль, дотепер актуальне зауваження К.Маркса, про те, що прогрес подібний до язичеського ідола, який не бажав пити нектар інакше, як із черепів убитих. І, проте, у людства завжди жива мрія про краще майбутнє, а раз людина, по виразу Ф.Петрарки, бажає позбутися свого жалюгідного стану, бажає щиро і цілком – таке бажання не може бути безуспішним.

3. Теорія суспільно-економічної формації

К.Маркс представив всесвітню історію як природничо-історичний, закономірний процес зміни суспільно-економічних формацій. Використовуючи як основний критерій прогресу – економічний – тип виробничих відносин (*насамперед, форму власності на засоби виробництва*), К.Маркс в історії виділяє п'ять основних економічних формацій: первісно-общину, рабовласницьку, феодальну, буржуазну і комуністичну.

Первіснообщинний лад – перша неантагоністична суспільно-економічна формація, через яку пройшли всі без винятку народи. В результаті її розпаду здійснився перехід до класових, антагоністичних формацій. Серед ранніх щаблів класового суспільства деякі вчені, крім рабовласницького і феодального способів виробництва, виділяють особливий азіатський спосіб виробництва і відповідну йому формацію. Це питання залишається дискусійним, відкритим в суспільствознавстві і зараз.

"Буржуазні виробничі відносини, – писав К.Маркс, – є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва... Буржуазною суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства"¹. На зміну їй повинна

---

¹ Див.: Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. - т.13 - С.7-8

закономірно прийти, як передбачали К.Маркс і Ф.Енгельс, комуністична формація, яка відкриває справді людську історію.

Суспільно-економічна формація – це історичний тип суспільства, цілісна соціальна система, яка розвивається і функціонує на основі характерного для неї способу матеріальних благ. Із двох основних елементів способу виробництва (*продуктивні сили і виробничі відносини*) у марксизмі ведучим вважаються – виробничі відносини, по ним визначається тип способу виробництва і, відповідно, тип формації. Сукупність пануючих економічних виробничих відносин становить **базис** суспільства. Над базисом піднімається політична, юридична **надбудова**. Ці два елементи дають уявлення про системний характер суспільних відносин; є методологічною основою у вивченні структури формації (*дивись схему 38*).

Схема 38

Структура суспільно-економічної формації

Послідовна зміна суспільно-економічних формацій рухається протиріччям між новими, розвиненими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, які на певному щаблі перетворюються з форм розвитку в кайдани продуктивних сил. На основі аналізу цього протиріччя К.Марксом були сформульовані дві основні закономірності зміни формацій.

1. Жодна суспільно-економічна формація не гине раніше, ніж розв'яжуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, а нові більш високі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж у лоні старого суспільства дозріють матеріальні умови їх існування.

2. Перехід від однієї формації до іншої здійснюється через соціальну революцію, яка розв'язує протиріччя в способі виробництва (*між продуктивними силами і виробничими відносинами*) і в результаті цього змінюється вся система суспільних відносин.

Теорія суспільно-економічної формації є методом збагнення всесвітньої історії в її єдності і різноманітті. Послідовна зміна формацій утворює магістральну лінію прогресу людства, формуючи його єдність. В той же час розвиток окремих країн і народів відрізняється значним різноманіттям, що проявляється:

- в тому, що не кожне конкретне суспільство проходить всі щаблі (*наприклад, слов'янські народи минули стадію рабовласництва*);
- в існуванні регіональних особливостей, культурно-історичній специфіці прояву загальних закономірностей;
- у наявності різних перехідних форм від однієї формації до іншої; у перехідний період в суспільстві, як правило, співіснують різні суспільно-економічні уклади, які є залишками старої і паростками нової формації.

Аналізуючи новий історичний процес, К. Маркс виділяв також три основних типи суспільства:

<i>1. Первинна формація</i>	<i>особиста залежність</i>
<i>первісне суспільство, ран-</i>	<i>людина – раб, поглинений</i>

ньюкласові суспільства

2. Вторинна формація
частково феодалізм і капіталізм

3. Третинна формація
майбутнє суспільство

тотальністю роду

зовнішня залежність
людина юридично вільна, але змушена іти на ринок праці і продавати свою робочу силу

вільна індивідуальність
реальний гуманізм, свобода, умови для всебічного розвитку сутнісних сил людини

Теорія суспільно-економічної формації є методологічною основою однієї з концепцій сучасної історичної науки (*на її основі робиться глобальна періодизація історичного процесу*) і суспільствознавства у цілому.

4. Технократичні концепції прогресу

Технологічний детермінізм (*більш загальна назва технократичних концепцій*) – це сукупність уявлень, об'єднаних постулатом про визначальну роль техніки і технології в суспільному розвитку.

Якщо в марксизмі визначальними вважаються виробничі відносини, то в технократичних концепціях за головний критерій прогресу береться інший елемент способу виробництва – виробничі сили (*а точніше – рівень розвитку техніки і технології*).

Загальна методологія технократичних концепцій.

1. За основу береться лінійна, ескалаторна схема історичного процесу. Провідною тенденцією вважається прогрес.

2. Критерій виділення щаблів прогресу – рівень розвитку матеріального виробництва, який визначається рівнем розвитку техніки і технології, як бази суспільного виробництва.

3. Підкреслюється величезна роль науки, освіти, інформації в розвитку суспільства.

4. Технократія (*лат. techno – ремесло, kratos – влада; влада ремесла, техніки*) – ідея про можливість влади, заснованої на знаннях, компетентності; про можливість заміни політичних рішень раціонально-технологічними. Головним суб'єктом ро-

звитку суспільства (*принаймні в майбутньому*) називаються інженери і вчені.

5. Для цих концепцій характерний науково-технічний і соціальний оптимізм, заснований на упевненості, що всі людські проблеми можна вирішити технічними засобами. Ці концепції відкриті в майбутнє, у них сильний прогностичний елемент.

6. Для технократичних концепцій характерна ідея конвергенції. Конвергенція – це стирання граней між суспільствами з різними політичними і ідеологічними системами. Вважається, що чим вище рівень розвитку суспільства, тим більше вони тяжіють до співробітництва і однаковості (*наприклад, загальний ринок, загальна інформаційна мережа*).

Коротко охарактеризуємо деякі, найбільш відомі технократичні концепції.

Стадії економічного росту У. Ростоу

Уолт Уйтмен Ростоу – американський економіст, соціолог, історик виділяє залежно від рівня розвитку техніки п'ять прогресивних економічних стадій росту будь-якого суспільства і історії людства в цілому.

Стадія перша – традиційне суспільство – аграрне суспільство із примітивним сільським господарством, ієрархічна соціальна структура, влада в руках земельних власників, доньютонівський рівень розвитку науки.

Стадія друга – перехідне суспільство – період створення передумов для зрушення, збільшення капітальних вкладень на душу населення, ріст сільськогосподарського виробництва, поява заповзятливих людей, які виступили як рушійна сила суспільства, зростання націоналізму, який прагнув забезпечити економічний фундамент національної безпеки виникаючих централізованих держав.

Стадія третя – стадія зрушення – період промислової революції, швидкий ріст продуктивності праці, більша частка нагромадження капіталу, радикальна зміна методів виробництва (*історичний приклад: на цьому рівні розвитку Англія була в XVIII ст., Франція і США в середині XIX ст., Німеччина – кінець XIX ст., Росія кінець XIX – початок XX ст., Індія і Китай – середина XX ст.*).

Стадія четверта – стадія зрілості – індустріальне суспільство, бурхливий розвиток промисловості, нові галузі виробництва, капітальні вкладення становлять до 20% від національного доходу, зростання міст (*рівень урбанізації – частка міського населення в загальній чисельності 60-90%*).

Стадія п'ята – ера "високого рівня масового споживання" – НТР, основна галузь виробництва – сфера послуг. Пізніше цю стадію назвали постіндустріальною.

Соціологи Г.Кан і А.Вінер, підрозділяючи всі країни на п'ять категорій, користуються строгими кількісними показниками – виробництво валового національного продукту на душу населення в рік (*у вартісному вираженні, в цінах 70-х років ХХ століття*).

1. Доіндустріальні країни – до 200 доларів ВВП на душу населення в рік

2. Перехідні – 200-600 доларів

3. Індустріальні – 600-1500 доларів

4. Високоіндустріальні – 1500-4000 доларів

5. Постіндустріальні – 4000 і більше доларів

Теорія У.Ростоу "Стадії економічного росту" стала методологічною основою всіх технократичних концепцій. Якщо Ростоу сконцентрував свою увагу на історичних стадіях (*перших чотирьох*), то інший відомий американський соціолог Даніел Белл став автором, родоначальником прогнозованої концепції "постіндустріального суспільства" і досить докладно описав майбутнє суспільство.

Концепція постіндустріального суспільства

Д. Белл виділяє три ступені прогресу:

1. Доіндустріальне суспільство – сільське господарство+армія+церква.

2. Індустріальне суспільство – промисловість+корпорація і фірма.

3. Постіндустріальне суспільство – виробництво знань із університетом на чолі.

Основні риси майбутнього постіндустріального суспільства (*на думку Белла, деякі високорозвинені країни починають входити в цю стадію*):

- ✓ сфера послуг – провідна галузь економіки;
- ✓ в соціальній сфері – перехід від класового розподілу суспільства до професійного (*стирання класових розходжень, конфлікти мають тенденцію згладжуватися*); якщо в індустріальному суспільстві основне соціальне протиріччя – конфлікт між працею і капіталом, то в постіндустріальному – боротьба між знаннями і некомпетентністю;
- ✓ явно виражена тенденція демократизації всіх сторін громадського життя; усунення привілеїв і всіх форм нерівності (*за винятком нерівності здібностей*); відповідає необхідність в революціях;
- ✓ теоретичне знання займає центральне місце у визначенні політики (*пригадується мрія Платона про державу, де правити будуть мудреці*), правлячу еліту становлять люди з високим рівнем знань і освіти;
- ✓ створення нових інтелектуальних технологій (*інформаційна революція, глобальна інформатизація суспільства*).

Іноді ці концепції оцінюють як технократичні утопії, які малюють не реальні картини майбутнього. Однак, не можна не відзначити, що в цих теоріях помічено багато характерних рис і протиріч нашої епохи.

5. Філософія культурно-цивілізаційного циклізма

Принципово інша (*деревоподібна*) схема історичного процесу розглядається в культурологічних концепціях.

Загальні методологічні ідеї культурологічних концепцій.

1. Не зізнається єдність всесвітнього історичного процесу і критикується однолінійна, односпрямована схема прогресу. Потворність лінійної схеми, на думку М.Данилевського, полягає в тому, що намагаються з'єднати непоєднуване. До древньої історії, наприклад, відносять Єгипет, Індію, Китай, Вавилон, Ассирію, Іран, Грецію, Рим. "Чи не зроблене це теж саме,

що з'єднувати ворону з устрицею, тому що ні в тій, ні в іншій чотирьох ніг не має¹".

2. Критика європоцентризму. Представники цих концепцій вважають, що історія Європи або романо-германського племені неправомірно була ототожнена з долею всього людства. Багато історичних класифікацій і періодизацій розробляться на прикладі Європи, а потім автоматично екстраполюються на увесь світ.

3. Головна ідея: світовий історичний процес – це розвиток відносно замкнених локальних цивілізацій (*культур, культурно-історичних типів*).

4. Культурний детермінізм. Основним критерієм історичної класифікації є своєрідність окремих культур.

Докладніше охарактеризуємо три найбільш помітні культурологічні концепції кінця XIX-XX століть.

Культурно-історичні типи Н. Данилевського

Микола Якович Данилевський (1822-1885 – *росіянин учений біолог, статистик, історик, філософ*), по своєму світогляду примикав до ідеології слов'янофілів, які вважали, що слов'янам не варто звертатися до історичного досвіду європейської цивілізації; у них є власний, більш продуктивний і більш гуманний шлях прогресу. Ці ідеї були реалізовані Данилевським в його історико-філософській концепції, викладеної в роботі "Росія і Європа" (1871). В цій праці були сформульовані всі основні методологічні принципи культурологічної філософії історії.

М.Данилевський стверджував, що загальної історії у людства немає. Кожен народ являє собою своєрідний, неповторний культурно-історичний тип, який живе по своїх мірках і своїй системі цінностей.

Ознаки культурно-історичного типу:

- ✓ своєрідна мова, як основа культури;
- ✓ особливий духовний склад народу (*сучасний термін – менталітет*), ядро якого становить релігія;

---

¹ Див.: Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991. – С.81.

✓ наявність у народу політичної незалежності (*коли народ створює державність*), коли реалізується можливість більш ефективного розвитку перших двох ознак.

М.Данилевський формулює наступні основні закони розвитку культурно-історичних типів.

Закон 1. Всяке плем'я або сімейство народів, які характеризуються окремою мовою або групою мов... становлять самобутній культурно-історичний тип, якщо вони взагалі по своїм духовним задаткам здатні до історичного розвитку і вийшли вже із дитинства.

Закон 2. Щоб цивілізація, властива самобутньому культурно-історичному типу, могла зародитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, до нього приналежні, користувалися політичною незалежністю.

Закон 3. Початок цивілізації одного культурно-історичного типу не передається народам іншого типу. Кожний тип виробляє її для себе при більшому або меншому впливі далеких, його попередніх або сучасних цивілізацій.

Закон 4. Цивілізація, властива кожному культурно-історичному типу, тоді тільки досягає повноти розмаїтості і багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, які його складають, – коли вони не поглинаються одним політичним цілям, користуються незалежністю і становлять федерацію або політичну систему держав.

Закон 5. Хід розвитку культурно-історичних типів ближче всього вподібнюється тим багаторічним одноплодовим рослинам, у яких період росту буває триває не визначений час, а період цвітіння і плодоносіння – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу¹.

М. Данилевський розрізняє три типи народів:

- ✓ народи – творці культур;
  - ✓ народи – руйнівники, гробарі цивілізацій (*наприклад, гунни, монголи, турки-османи*).
  - ✓ пасивні народи (етнографічні) – повільно будують свою культуру і виступають інструментом для народів – творців.
- До першого типу відносяться, наприклад, такі культури:

---

¹ Див.: Данилевський Н.Я. *Россия и Европа*. – М., 1991. – С.91-92.

- ✓ єгипетська – єврейська – перуанська
- ✓ китайська – грецька – романо-германська
- ✓ халдейська – римська (європейська)
- ✓ індійська – аравійська – російська¹
- ✓ іранська – мексиканська

У своєму відносно замкнутому розвитку кожна культура проходить три основних стадії:

- ✓ перша – етнографічна – збирання цінностей своєї культури, вироблення свого духовного складу;
- ✓ друга – державна – створення державної самостійності;
- ✓ третя – фаза цивілізації – старіння і умирання; культура припиняє творчість і починає переживати старе.

Перша і друга фази, на думку вченого, можуть тривати як завгодно довго, а для третьої відміряно не більш як 500 років.

Структура суспільних відносин розглядається Данилевським в "загальних розрядах культурної діяльності". Він виділяє чотири основних сфери суспільного життя і розташовує їх по ступені значимості:

1. Діяльність релігійна, охоплює собою відношення людини до Бога, поняття людини про долі свої як морально неподільне у відношенні до загальних доль людства і Всесвіту.

2. Діяльність культурна (*у вузькому значенні цього слова*) – розвиток науки, мистецтва, техніки.

3. Діяльність політична, охоплює собою відносини людей між собою як членів одного народного цілого і відносини цього цілого, як одиниці вищого порядку до інших народів.

4. Діяльність суспільно-економічна, охоплює собою відносини людей не безпосередньо, як моральних і політичних особистостей, а опосередковано – стосовно до умов користування предметами зовнішнього світу, добування і обробки їх².

Залежно від того, яка сфера життєдіяльності розвинена більше, Данилевський виділяє типи одноосновні (*європейська культура – релігійна діяльність, грецька – естетична, римська*

¹ Данилевській не ототожнює поняття російська і російська, розуміючи під російською культурою - слов'янську (для нього був характерний панславянizm).

² Див.: Данилевский Н.Я. Россия Европа. – М., 1991. – С. 471-472.

– політична); двоосновні (європейська – політико-культурний тип). Характеризуючи із цього погляду слов'янський культурно-історичний тип, Данилевський робить такий прогноз: "Ми можемо сподіватися, що слов'янський тип буде першим чотирьох основним культурно-історичним типом"¹; тобто в ньому одержують розвиток всі сфери громадського життя. Філософ також стверджує, що слов'янський тип відрізняється молодістю, життєтворчістю і має більші переваги перед європейською культурою, яка перебуває у фазі цивілізації. Ця ж думка пізніше буде висловлена Освальдом Шпенглером в його знаменитій книзі "Захід Європи".

Концепція локальних культур О. Шпенглера

Освальд Шпенглер (1880-1936) – німецький філософ, історик, культуролог. Його книга "Захід Європи", написана в 1914 році і опублікована в 1917 стала однією із самих популярних у світі; вона видавалася 20 разів відразу після виходу, її називали "духовним наркотиком", "філософським шлягером". Очевидно, трапилося це тому, що Шпенглер не тільки правдиво розповів про сучасну епоху, але і проникливо пророчив багато протиріч майбутнього.

До вивчення історії, вважав філософ, не можна підходити з позицій строгого наукового аналізу; в історії головне – уловити унікальність, а в цьому інтелект неспроможний – потрібна інтуїція. Зрозуміти, оцінити культуру можна тільки зсередини, відчувши її.

У Шпенглера немає поняття "людство" – є окремі народи (культури). Він вважав, що кожна культура виростає на основі власного "прафеномена" – способу переживання життя і живе приблизно 1200-1500 років по певному "біологічному ритму" (народження, дитинство, молодість, зрілість, старість). У житті культури Шпенглер виділяв два основних етапи.

1. Етап підняття культури – органічна еволюція.

2. Етап занепаду культури – цивілізація – механічний тип еволюції; для нього, зокрема, характерно:

---

¹ Данилевский Н.Я. Россия Европа. – М., 1991. – С. 508.

- ✓ окостеніння творчих початків;
- ✓ омасовлення життя (*символ омасовлення – міста*);
- ✓ глобалізація (*принцип простору перемагає принцип часу, звідси неминучі світові війни*);
- ✓ бездуховність життя (*перехід від творчості до спорту, від літератури – до вар'єте, від героїв – до інженерів, заміна поезії механікою*).

Шпенглер ще в 1914 році пророчив другу світову війну і практично всі глобальні проблеми нашої епохи.

Концепція локальних цивілізацій А. Тойнбі

Арнольд Тойнбі (1889-1975) – англійський філософ, історик вважав, що *всесвітню історію людині не дано зрозуміти*; це – область божественного бачення. Логіку розвитку можна досягнути тільки стосовно окремих цивілізацій. Одиниця вивчення історії – окремо взяте суспільство. Суспільства діляться на два типи:

- ✓ перший тип – "примітивні";
- ✓ другий тип – "цивілізаційні".

Розвиток суспільства здійснюється через **"мімесис"** – **наслідування**. Перший тип – це суспільства, які дозволяють старим, минулому, опиратися на традиції і авторитет предків. Другий тип наслідує своїм героям, лідерам, творчим особистостям. Герої створюють динаміку розвитку, вони здатні концентрувати енергію і відповідати на "виклик" історії. Тойнбі вважає, що людина досягає цивілізації не внаслідок біологічного дарування (*спадковості*) або сприятливих умов географічного оточення, а у відповідь на виклик в ситуації особливих труднощів, що надихає його на безпрецедентне дотепер зусилля. Таким чином, внутрішній механізм історії, по Тойнбі, можна представити: **виклик → відповідь**. "Виклики", на його думку, діляться на три види:

1. Несприятливі погодні умови (*наприклад, болота в дельті Ніла – виклик для древніх єгиптян, ліси і морози – для росіян*).
2. Напад іноземців.
3. Гниття попередніх цивілізацій (*наприклад, падіння елліно-римської цивілізації викликало до життя злет Візантійської і Європейської культур*).

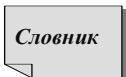
Таким чином, навіть коротке перерахування концепцій прогресу дає уявлення про їх розмаїтість і різну методологічну спрямованість.

Як це пояснити? Можливо, суспільна наука перебуває ще "у пелюшках" і пробує різні гіпотези, що пояснюють сутність розвитку суспільства; а може бути, розвиток суспільства настільки різноманітний, різноплановий, що всі ці концепції, які відображають одну з його сторін, граней, володіють істиною (кожна по-своєму і своєю)?

Ці питання, як і багато інших в філософії, ми залишимо відкритими, але не як доказ безсилля власного розуму, а як стимул для його подальшого розвитку.

Поповніть свій словник:

прогрес, регрес, ескалаторна модель історії, древо видна модель історії, критерій прогресу, суспільно-економічна формація, базис, надбудова, технократичні концепції прогресу, постіндустріальне суспільство, культурно-цивілізаційний циклізм, культурно-історичний тип.

Попрацюйте над наступними творчими завданнями.

Завдання 1

В історії явно простежується тенденція прискорення темпів суспільного прогресу: для прикладу: ссавці живуть на землі близько 50 млн. років, гомініди – 4 млн. років, homo sapiens – близько 40 тис. років, аграрна революція відбулася приблизно 8 тис. років тому, промислова революція – 200 років, науково-технічна революція – 50 років...

Визначте внутрішні механізми і фактори прискорення суспільного прогресу. Чи тенденція прискорення в майбутньому нескінченна, чи наступить час, коли прогрес суспільства сповільниться і досягне якихось оптимальних темпів?

Завдання 2

Філософ Володимир Соловйов у своїй невеликій роботі "Таємниця прогресу" розповідає казку: "У глухому лісі заблуdivся мисливець. Втоmlений, сів він на камені над широким бурхливим потоком. І стало мисливцеві важко на душі. "Самотній я в житті, як у лісі", – думається йому, – і давно вже збився зі шляху по різних стежкам... Самітність, туга і загибель!..." Тут хтось доторкнувся до його плеча. Бачить, стоїть згорblена баба... "Чуєш, добрий молодець,... перенеси ти мене на той берег, а то де мені встояти поперек плину..." Був мисливець малий добросердний. "Ну, бабуся, залазь на закірки, та кістки – то свої до нутра підтягни, а то розсиплешся, – у воді не збереш". Видрала бабуся до нього на плечі, і відчув він таку страшну вагу, наче труну з небіжчиком на себе звалив, – ледь ступнути міг. "Ну, думає, тепер уже на попятки соромно!" Ступив у воду і раптом начебто не так важко, а там з кожним кроком усе легше і легше... А як вийшов на берег так оглянувся: замість баби пригорнулася до нього красуня, яку не описати, справжня цар-дівиця..."

(Соловйов В.С. Таємниця прогресу).

Казка – неправда, та в ній – натяк... Які філософські ідеї ви бачите в цій казці? Які особливості суспільного прогресу можете виділити, порівнюючи його з розвитком природи?

Завдання 3

Назвіть основні критерії суспільного прогресу.

Оцініть сучасний етап розвитку нашого суспільного прогресу.

Завдання 4

Приведіть аргументи на доказ того, що прогрес є головним напрямком людської історії.

Завдання 5

Спробуйте відповісти на запитання великого російського письменника-філософа Л. Толстого: чи не такий звичайний хід прогресу, коли робляться винаходи і матеріальні вдосконалення, які руйнують моральний порядок життя. Коли ж це безладдя стає дуже важким, піднімаються моральні питання...

і знову крок вперед матеріальних удосконалень і другий крок морального...

(Л.Н. Толстой).

Чи згодні ви з таким поглядом на суспільний розвиток.

Завдання 6

Існує такий критерій прогресу, як спосіб розподілу виробленого продукту. У розподілі людство прагне реалізувати принцип рівноправності і справедливості.

Як ви розумієте цей принцип? Які існують механізми в суспільстві для його реалізації?

Завдання 7

Охарактеризуйте докладно такий критерій суспільного прогресу, як кількість і структура використання вільного часу. Оцініть з позиції цього критерію нашу епоху.

Завдання 8

Про яку закономірність суспільного прогресу йде мова в наступному вислові: "...Промисловий прогрес зовсім не паралельний в історії із прогресом мистецтва і справжньої цивілізації..."

(Э. Ренан. Поезія з виставки).

Приведіть історичні факти, що ілюструють цю закономірність.

Завдання 9

Про який вимір, який критерій суспільного прогресу йде мова в наступних уривках художньо-філософських тез:

"Прогрес – прагнення до приведення людини в людський сан..."

(М. Чернишевський)

"Всі прогреси – реакційні, якщо руйнується людина".

(А. Вознесенський. Оза).

"Кому потрібний такий технічний прогрес, який не робить людину доброю, сердечнішою, шляхетнішою..."

*(Ю. Бондарев. "Гомо мора лис").
Які критерії суспільного прогресу Ви можете назвати.
Як з їх допомогою можна пояснювати хід історії?*

Завдання 10

Наскільки повно в сучасному нам суспільстві реалізований гуманістичний зміст прогресу?

Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 11

Які принципові положення діалектики відображені в наступному погляді Д.Писарева на суспільний розвиток. "Людство просувається вперед – це вірно; але ніяк не слід думати, що кожний крок вперед і кожен рух – рух до кращого. Напроти, людство просувається вперед не по прямій, а зигзагами; кожний успіх купується ціною багатьох помилкових спроб".

(Д.Писарев Популяризатори негативних доктрин).

Приведіть історичні приклади, які підтверджують ці положення.

Завдання 12

Ким і коли вперше було введено в соціологію поняття "суспільно-економічна формація".

Спробуйте оцінити рівень розвитку суспільства, в якому ми живемо з погляду формаційного підходу.

Завдання 13

Як Ви розумієте, відоме висловлення К. Маркса про те, що прогрес подібний до язичеського ідола, який не бажав пити нектар інакше, як із черепів убитих.

Яка особливість і яка закономірність прогресу тут помічена?

Завдання 14

Вбачаючи пряму залежність соціальних змін від змін техніки, американський соціолог Уайт вважає, що соціальні системи грають другорядну, підпорядковану роль стосовно технічних систем. Техніка – це незалежна змінна, соціальна система – залежна система. Проаналізуйте цю концепцію.

Із чим Ви згодні, із чим – ні. Аргументуйте свої висновки.

Завдання 15

Сучасна НТР створює величезні можливості для збільшення влади людини над природою. Разом з тим відомо, що ресурси природи не безмежні. На цьому ґрунтуються песимістичні прогнози про можливу природну загибель людства через недостачу засобів існування.

Чи згодні Ви з такою точкою зору? На що по Вашому можуть спиратися відповідні оптимістичні прогнози?

Завдання 16

В останній третині ХХ століття все більш гостро критикувався технократичний підхід.

Чи згодні Ви із цією критикою? Покажіть на конкретних прикладах, до чого може привести "логіка залізак" – "спочатку техніку створимо, потім людиною займатися будемо..."

Завдання 17

Деякі вчені стверджують, що на певній стадії технічного прогресу техніка підніметься над людиною, а не людина опанує техніку.

Яка Ваша точка зору? Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 18

Про яке протиріччя сучасного прогресу говорить автор наступного міркування: "Робітники, зайняті обслуговуванням роботів, зрозуміло, визнають, що врятовані тепер від важкої стомлюючої праці, але вони ремствують на те, що тривале спілкування з бездумною машиною, яка безперервно і монотонно виконує одноманітну операцію, викликає в них стресовий стан..."

(В. Цветов. П'ятнадцятий камінь саду Реандзи).

Завдання 19

Виділіть положення, яке краще за інших характеризує концепцію технологічного детермінізму?

1. Який спосіб виробництва, таке і суспільство.
2. Ключем до розуміння історії є типи систем соціальної інформації.

3. Історичний процес у першу чергу пов'язаний з технічним прогресом.

4. Суспільна система, насамперед, характеризується типом політичного керування.

5. Доля народів обумовлюється головним чином зовнішнім середовищем їх проживання.

6. Наукова революція визначає технічну революцію, а вони разом – принципи організації всієї сукупності соціальних елементів.

Завдання 20

"Безсумнівно одне: техніка спрямована на те, щоб у ході перетворення всієї трудової діяльності людини перетворити і саму людину. Людина вже не може звільнитися від впливу створеної нею техніки. І зовсім очевидно, що в техніку вкладені не тільки безмежні можливості, але і безмежні небезпеки".

(К. Ясперс Зміст і призначення історії).

Про які небезпеки для людини говорить філософ? Яке протиріччя і яка закономірність прогресу тут відображені.

Завдання 21

В век варварства и атома

Мы – акушеры нового,

Нам эта участь адова

По нраву и по норову

Мы – бабки повивальные,

а век ревет матеро,

как помесь павиана и

авиамотора.

Попробуйте при родах

подобных постоять,

сгорать на электродах

и в руки радий брать.

И счастлив этой долей,

художник в мастерской

стоит, смертельно болен

болезнью лучевой.

Про які риси сучасного суспільного розвитку говорить А. Вознесенський

Завдання 22

На думку англійського історика і соціолога А. Тойнбі рушійною силою розвитку цивілізацій є "творчі меншості" носіїв містичного "життєвого пориву", яке вдало відповідаючи на різні історичні "виклики", тягне за собою "інертну більшість". Своєрідність цих "викликів" і "відповідей" визначає специфіку кожної цивілізації, ієрархію її соціальних цінностей і філософські концепції сенсу життя.

Яка концепція історії тут відображена? Чи згодні Ви з автором?

Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 23

" Чи повинна формула прогресу містити в собі, як необхідний елемент, і принцип щастя, чи ж повинна зовсім ігнорувати щастя? Якщо щастя входить в поняття прогресу, то чи збільшується і розвивається воно із прогресом людства або ж таки ні?... Постає, отже, дилема: можна визнати історичний процес прогресом, але зате з поняття прогресу доводиться виключити точку зору щастя; якщо ж критерієм прогресу стає щастя, то саме існування прогресу стає проблематичним".

(П. Сорокін Людина, Цивілізація, Суспільство)

Спробуйте відповісти на питання, поставлені філософом.

Завдання 24

Спробуйте визначити критерій прогресу

- в науці – в мистецтві – в моральності

- в системі освіти – в політиці

Завдання 25

Про який період в історії людства говорить О.Блок?

Яка закономірність прогресу тут помічена?

Под знаком равенства и братства

Здесь зрели темные дела...

Тот век немало проклинали

*И не устанут проклинать
И как избыть его печали?
Он мягко слал – да жестко спать.*

Завдання 26

"Прогрес... складається не в тому, щоб іти все в одному напрямку (*у такому випадку він незабаром би припинився*), а в тому, щоб обійти все поле, яке складає поприще історичної діяльності людства у всіх напрямках. Тому жодна цивілізація не може пишатися тим, що вона представляє вищу точку розвитку, у порівнянні з її попередницями або сучасницями..."

(Данилевський Н.Я. Росія і Європа)

Яка методологія вивчення суспільства тут відображена?

Чи погоджуєтесь Ви з таким підходом?

Аргументуйте свою відповідь.

Підведемо підсумок вивчення трьох тем: «Соціальна філософія: основні методологічні проблеми», «Джерела і рушійні сили розвитку суспільства» і «Суспільний прогрес»

1. Позначте правильні відповіді в наступних тестах:

1. Перший підрозділ суспільного виробництва – це:

- а. Виробництво матеріальних цінностей
- б. Виробництво знарядь праці
- в. Виробництво суспільних відносин
- г. Виробництво людини шляхом дітонародження
- д. Виробництво духовних цінностей
- е. Виробництво людини як особистості шляхом соціалізації

2. Другий підрозділ суспільного виробництва – це:

- а. Виробництво матеріальних цінностей
- б. Виробництво знарядь праці
- в. Виробництво суспільних відносин
- г. Виробництво людини шляхом дітонародження
- д. Виробництво духовних цінностей
- е. Виробництво людини як особистості шляхом соціалізації

3. Третій підрозділ суспільного виробництва – це:

- а. Виробництво матеріальних цінностей
- б. Виробництво знарядь праці
- в. Виробництво суспільних відносин
- г. Виробництво людини шляхом дітонародження
- д. Виробництво духовних цінностей
- е. Виробництво людини як особистості шляхом соціалізації

4. Четвертий підрозділ суспільного виробництва – це:

- а. Виробництво матеріальних цінностей
- б. Виробництво знарядь праці
- в. Виробництво суспільних відносин
- г. Виробництво людини шляхом дітонародження
- д. Виробництво духовних цінностей
- е. Виробництво людини як особистості шляхом соціалізації

5. Виділіть рису, яка не відображає сутність праці, як специфічної людської діяльності:

- а. Суспільний характер
- б. Цілеспрямованість
- в. Використання природи
- г. Використання знарядь праці
- д. Свідомий характер

6. Виділіть концепції, які сформульовані в рамках натуралістичної методології в розумінні сутності соціуму:

- а. Діалектико-матеріалістична
- б. Соціальний дарвінізм
- в. Технологічний детермінізм
- г. Культурний детермінізм
- д. Географічний детермінізм

7. Виділіть концепції сформульовані в рамках техно-кратичного підходу:

- а. Діалектико-матеріалістична
- б. Соціальний дарвінізм
- в. Технологічний детермінізм

- г. Культурний детермінізм
- д. Географічний детермінізм

8. Виділіть концепції сформульовані в рамках культурологічного підходу:

- а. Діалектико-матеріалістична
- б. Соціальний дарвінізм
- в. Технологічний детермінізм
- г. Культурний детермінізм
- д. Географічний детермінізм

9. У рамках якої концепції обґрунтовується наступне твердження: **“Суспільство нічим принципово не відрізняється від природних процесів; у ньому діють ті ж закономірності, що і у природі:”**

- а. Ідеалістична
- б. Діалектико-матеріалістична
- в. Натуралістична
- г. Космологічна
- д. Теологічна

10. Виділіть природні фактори розвитку суспільства:

- а. Продуктивні сили
- б. Народонаселення
- в. Відносини власності
- г. Корисні копалини
- д. Засоби праці

11. Фаталізм – це:

- а. Абсолютизація волі
- б. Абсолютизація ролі економічних відносин
- в. Абсолютизація ролі культури
- г. Абсолютизація історичної необхідності
- д. Абсолютизація принципу розвитку

12. Волюнтаризм – це:

- а. Абсолютизація волі
- б. Абсолютизація ролі економічних відносин
- в. Абсолютизація ролі культури

- г. Абсолютизація історичної необхідності
- д. Абсолютизація принципу розвитку

13. Виділіть головну продуктивну силу суспільства:

- а. Знаряддя праці
- б. Техніка
- в. Земля
- г. Людина
- д. Наука

14. Виділіть положення, яке найбільш точно характеризує співвідношення понять науково-технічна революція (НТР) і науково-технічний прогрес (НТП):

- а. НТР і НТП одне і теж, збігаються за часом і змістом: характеризують зміни в техніці на базі наукових знань
- б. Ці поняття не збігаються взагалі, відбиваючи різні суспільні процеси
- в. Поняття НТП більш широке, НТР – один з етапів НТП
- г. Поняття НТР більш широке, технічний прогрес один з етапів НТР

15. Серед названих напрямків НТР виділіть головний, який визначає всі інші:

- а. Використання у виробництві наукомістких технологій
- б. Хімізація виробництва
- в. Автоматизація виробництва
- г. Освоєння космосу
- д. Використання нових джерел енергії

16. Антагонізм – це:

- а. Соціальні групи
- б. Базис суспільства
- в. Тип соціальних реформ
- г. Нерозв'язне протиріччя
- д. Тип особистості

17. Революція – це:

- а. Якісне перетворення суспільних відносин

- б. Політичний переворот
- в. Ідеологічні реформи
- г. Економічні реформи
- д. Зміна конституції

18. Суб'єкти історичного процесу:

- а. Особистість
- б. Ідеологічні доктрини
- в. Людство
- г. Соціальні групи
- д. Мафія

19. Головний критерій суспільного прогресу в історичній концепції Г.Гегеля

- а. Розвиток особистості
- б. Ступінь свободи особи
- в. Рівень розвитку техніки і технології
- г. Спосіб виробництва матеріальних благ
- д. Якість життя

20. Головний критерій суспільного прогресу в історичній концепції К.Маркса

- а. Розвиток особистості
- б. Ступінь свободи особи
- в. Рівень розвитку техніки і технології
- г. Спосіб виробництва матеріальних благ
- д. Якість життя

21. Суспільний прогрес – це:

- а. Удосконалювання соціуму
- б. Закономірний розвиток суспільства
- в. Розвиток фауни
- г. Структурування ноосфери
- д. Оптимізація менеджменту

22. Ціль суспільного прогресу – це:

- а. Досягнення рівності чоловіків і жінок
- б. Вирішення глобальних проблем сучасності
- в. Всебічний розвиток сутнісних сил кожної людини

- г. Створення всесвітніх політичних організацій
- д. Знищення тероризму

23. Головний критерій суспільного прогресу з погляду марксизму:

- а. Рівень розвитку техніки і технології
- б. Тип виробничих відносин (форми власності)
- в. Рівень споживання
- г. Ступінь свободи особи
- д. Щастя людини

24. Головний критерій суспільного прогресу в технократичних концепціях

- а. Рівень розвитку техніки і технології
- б. Тип виробничих відносин (форми власності)
- в. Рівень споживання
- г. Ступінь свободи особи
- д. Щастя людини

25. До якого концепції прогресу відноситься теорія „постіндустріального суспільства“:

- а. Діалектико-матеріалістична
- б. Соціальний дарвінізм
- в. Технологічний детермінізм
- г. Культурний детермінізм
- д. Географічний детермінізм

26. Виділіть закон, який не є основною закономірністю прогресу:

- а. Взаємозв'язок поступовості і циклічності
- б. Тенденція нерівномірності суспільного прогресу
- в. Закон – тенденція прискорення темпів суспільного прогресу
- г. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін
- д. Тенденція непрямолінійного характеру прогресу

27. Хто був автором теорії суспільно-економічної формації:

- а. З.Фрейд
- б. К.Маркс

- в. Г.Гегель
- г. Ш.Монтеск'є
- д. М.Чернишевський

28. Виділіть структурні елементи суспільно-економічної формації:

- а. Надбудова
- б. Релігія
- в. Базис
- г. Засоби праці
- д. Інформаційні системи

29. Автор концепції постіндустріального суспільства:

- а. Д.Белл
- б. У.Ростоу
- в. К.Маркс
- г. О.Шпенглер
- д. А.Тойнбі

30. Автор концепції «Стадії економічного росту»:

- а. П. Гольбах
- б. У.Ростоу
- в. К.Маркс
- г. О.Шпенглер
- д. А.Тойнбі

31. Виділіть стадії прогресу в теорії постіндустріального суспільства:

- а. Постіндустріальне суспільство
- б. Феодальне суспільство
- в. Буржуазне суспільство
- г. Патріархальне суспільство
- д. Індустріальне суспільство

32. Назвіть авторів культурологічних концепцій історії:

- а. К.Маркс
- б. А.Тойнбі
- в. О.Шпенглер
- г. У.Ростоу
- д. М.Данилевський

33. Виділіть положення, яке краще інших характеризує концепцію технологічного детермінізму:

- а. Який спосіб виробництва, таке і суспільство
- б. Ключем до розуміння історії є типи систем соціальної інформації
- в. Історичний процес у першу чергу пов'язаний з технічним прогресом
- г. Суспільна система, насамперед, характеризується типом політичного керування
- д. Доля народів обумовлюється головним чином зовнішнім середовищем їх проживання

34. Серед названих типів соціальних груп виділіть етнічні спільноти:

- а. Народності
- б. Класи
- в. Плем'я
- г. Нації
- д. Професійні групи

35. Серед названих типів соціальних груп виділіть економічні групи:

- а. Народності
- б. Класи
- в. Плем'я
- г. Нації
- д. Професійні групи

36. Визначте тип соціальної групи, виділюваної по правових ознаках:

- а. Народності
- б. Класи
- в. Стани
- г. Нації
- д. Сім'я

37. Виділіть потреби по сферах діяльності:

- а. Потреба в праці
- б. Потреба у відпочинку

- в. Потреба в їжі
- г. Потреба в одязі
- д. Потреба в спілкуванні

38. Виділіть потреби по об'єкту:

- а. Потреба в праці
- б. Потреба у відпочинку
- в. Потреба в їжі
- г. Потреба в одязі
- д. Потреба в спілкуванні

39. Який фактор суспільного процесу в марксизмі виділяється в якості головного:

- а. Рівень розвитку техніки і технології
- б. Розвиток способу виробництва
- в. Рівень розвитку духовної культури
- г. Природне середовище (клімат, ґрунт, корисні копалини)
- д. Рівень реалізації творчого потенціалу особистості

40. Який фактор суспільного процесу виділяється як головний у географічному детермінізмі:

- а. Рівень розвитку техніки і технології
- б. Розвиток способу виробництва
- в. Рівень розвитку духовної культури
- г. Природне середовище (клімат, ґрунт, корисні копалини)
- д. Рівень реалізації творчого потенціалу особистості

41. Який фактор суспільного процесу виділяється як головний у культурному детермінізмі:

- а. Рівень розвитку техніки і технології
- б. Розвиток способу виробництва
- в. Рівень розвитку духовної культури
- г. Природне середовище (клімат, ґрунт, корисні копалини)
- д. Рівень реалізації творчого потенціалу особистості

42. Який фактор суспільного процесу виділяється як головний у технологічному детермінізмі:

- а. Рівень розвитку техніки і технології

- б. Розвиток способу виробництва
- в. Рівень розвитку духовної культури
- г. Природне середовище (клімат, ґрунт, корисні копалини)
- д. Рівень реалізації творчого потенціалу особистості

43. Носієм конфлікту є:

- а. Об'єкт
- б. Суб'єкт
- в. Тварина
- г. Споруда
- д. Природа

44. Соціальний конфлікт виникає:

- а. Між державами
- б. Між епохами
- в. Між соціальними групами
- г. З самим собою
- д. Між тваринами

45. Для мирного вирішення конфлікту потрібно:

- а. Бійка
- б. Приниження
- в. Крик
- г. Компроміс
- д. Докори

46. Геополітика – це:

- а. Наука, яка вивчає вплив політичної сфери суспільства на природне середовище
- б. Наука, яка вивчає політичне становище країни
- в. Наука, яка вивчає вплив природних факторів на основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави
- г. Наука, яка вивчає основні напрямки аграрної політики держави
- д. Наука про природні ресурси

47. Цивілізація – це:

- а. Природа
- б. Ступінь “окультурення” суспільства

- в. Субкультура
- г. Політичний режим
- д. Наукова концепція

48. Багато дослідників називають сучасну західну цивілізацію:

- а. Новітнім суспільством
- б. Капіталістичним суспільством
- в. Постіндустріальним (інформаційним). суспільством
- г. Модерним суспільством
- д. Патріархальним суспільством

49. Основним показником розвитку сучасного суспільства є:

- а. Розвиток сільського господарства
- б. Розвиток наукомістких технологій
- в. Розвиток галузей важкої промисловості
- г. Розвиток індустрії масового споживання
- д. Розвиток засобів масової інформації

50. Що з наведеного не є основною тенденцією розвитку сучасної цивілізації:

- а. Формування світової економіки
- б. Підвищення авторитета міжнародних організацій
- в. Інтенсивний культурний обмін
- г. Криза інститутів представницької демократії
- д. Створення єдиного інформаційного простору

Тема. СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

План

*Майбутнє суспільства як предмет дослідження
Глобальні моделі миру – прорив у майбутній світовий
порядок*

1. Майбутнє суспільство як предмет дослідження

Скільки пам'ятає, скільки знає себе людство, воно завжди прагнуло заглянути за завісу, що відокремлює сьогоднішнє від прийдешнього. Але ніколи прагнення це не було таким сильним, як в останні десятиліття. Причина тому – величезні соціальні і політичні зміни, які відбуваються в країні, сучасному світі, всі тенденції, що підсилюється, прискорення темпів соціального прогресу і пов'язане з ним ускладнення і загострення протиріч розвитку сучасного суспільства.

Випереджальне зображення дійсності, прогнозне мислення є сутнісними характеристиками людської свідомості і діяльності. Людина прагне пізнати майбутнє не заради цікавості, а заради успіху своєї діяльності. Чим більш точно і всебічно людина знає найближчі і віддалені наслідки своєї діяльності, тим з більшою ймовірністю вона досягне мети. Люди звертались і звертаються до різних способів осягнення майбутнього: від різного роду ворожби до наукового прогнозування майбутніх соціальних процесів; від інтуїтивного передчуття майбутнього до математичного комп'ютерного моделювання. Цікавий художньо-образний спосіб малювання майбутнього в мистецтві, зокрема, у літературі (міфи, утопія, фантастика).

Із всіх способів пізнання суспільства нас буде цікавити наукове соціальне прогнозування.

Соціальний прогноз – науково обґрунтоване судження про можливі стани об'єкта в майбутньому і про альтернативні шляхи і строки їхнього здійснення. **Наукове прогнозування** ґрунтується на знанні законів і тенденцій розвитку об'єкта, а також його оточення (середовища, у якому перебуває об'єкт).

Такі знання в прогностиці¹ називають **підставою прогнозу** або **інформаційним масивом**. У підставі виділяють профільні і фонові дані: **профіль** – знання про закономірності і тенденції розвитку об'єкта, **прогнозне тло** – знання про зовнішні стосовно об'єкта прогнозування умови і ступені їх впливу на об'єкт.

Особливості соціальних прогнозів (у порівнянні, скажемо, із прогнозами розвитку природних об'єктів) пов'язані зі специфікою законів суспільного розвитку. У суспільних процесах можливість перетворюється в дійсність через **діяльність людей**, тому в прогнозуванні соціальних процесів важливим є не тільки знання об'єктивних умов діяльності, але і суб'єктивних джерел її мотивів, потреб, інтересів, цілей соціального суб'єкта. Ця здатність соціальних прогнозів відбита, зокрема, в “ефекті Едіпа” (Едіп – герой давньогрецької міфології).

- Едіп, жахлива твоя доля! Ти вб'єш батька, женишся на власній матері, і від цього шлюбу народяться діти, прокляті богами і ненависні людьми...

Здригнувся Едіп, почувши таке прорікання дельфійського оракула. Він вирішив не повертатися в Коринф до своїх батьків (помилково думаючи, що це і є його рідні батько і мати), і біг куди очі дивляться. Але, як зважали стародавні греки, від долі не втечеш. Лиховісне пророцтво збулося. Трагедія Едіпа і донині продовжує викликати співчуття. Нещасний Едіп не підозрював, що став жертвою так званого “ефекту Едіпа” (названого в його честь тисячі років через). Цей ефект зводиться до того, що прогнози можуть “самоздійснюватися” або “само-руйнуватися”, якщо діяти відповідно прогнозам. Звідси висновок: там, де потрібно вирішувати, керувати, діяти, недостатньо просто намагатися пророкувати, що саме відбудеться у майбутньому. Необхідно представити, що може трапитися, якщо нічого не робити, і залишити все йти своєю чергою або, представити, що відбудеться, якщо вживати які-небудь дії. Прогноз, який виявляє перспективні проблеми шляхом умовного продовження в майбутнє спостережуваних тенденцій, називається **пошуковим**.

---

¹ Прогностика – наука про закономірності розробки прогнозів

Після пошукового прогнозу необхідно продумати, що саме варто зробити, щоб щонайкраще вирішити виявлені пошуком проблеми. Прогноз, який визначає всі можливі шляхи вирішення проблем, досягнення якогось оптимуму на основі заздалегідь заданих критеріїв, називається **нормативним**. Зіставляючи дані пошукового і нормативного прогнозів, вчені виробляють рекомендації для керування, як би “зважують” можливі наслідки прийнятих (або не прийнятих) рішень, тим самим, підвищуючи рівень обґрунтованості і ефективності планів, програм, проектів.

У світовій практиці прогнозування виділяється три основних методи розробки прогнозів:

- ✓ екстраполяція;
- ✓ моделювання;
- ✓ експертні оцінки.

Екстраполяція (від лат. extra – понад, поза і polatio – виправляю, змінюю) – продовження висновків, пізнаних тенденцій розвитку об’єкта, законів у майбутнє.

Моделювання – це подання об’єкта в спрощеному, схематичному виді, зручне для одержання висновків прогнозного характеру. Прикладом може служити матриця типу шахово-турнірної або, скажемо, таблиця „Періодичної системи елементів” – там і там у перехрестях різних значень виводяться відповідні дані. Або система математичних рівнянь, які описують той або інший процес. У соціальному прогнозуванні часто використовуються такі способи моделювання, як написання сценарію, який являє собою систематизований (часто словесний) опис можливого ходу подій.

Третій основний метод – **прогнозна оцінка експерта**, тобто людини, здатної більш-менш об’єктивно і професійно надати висновки про перспективи відповідного явища.

Три перерахованих способи звичайно застосовуються комплексно. Дієвість кожного з них окремо досить обмежена. Так, метод екстраполяції на скільки-небудь віддалене майбутнє, за межами одного-двох найближчих десятиліть, нерідко дає абсурдні висновки. І це цілком природно, з огляду на, що ми живемо в епоху науково-технічної революції. Революція – зна-

чить переворот. Переворот в науці, в техніці, в економіці, в культурі. Такі речі екстраполяції не піддаються.

Метод моделювання спрощує, полегшує дослідження. Але він не є якоюсь універсальною відмичкою, здатною дати відповідь на всі запитання. Модель “видає” у перетвореному вигляді ті дані, які в неї закладає людина.

Що ж стосується експертних оцінок, то тут виникають складні питання підбору експертів. Наприклад, якщо експерт молодий, початківець, то йому може не вистачити досвіду для правильного судження. І навпаки, якщо він у літньому віці, то досвід минулого здатний підвести його при оцінці майбутнього. Якщо він фахівець вузького профілю, то він може дати односторонню оцінку. Якщо це людина знаюча про все потроху, то оцінка може бути поверхневою. Але головна небезпека полягає в можливій необ'єктивності експерта, коли він особисто зацікавлений у тій або іншій оцінці. Крім того, експертів дуже важливо не осоромити себе перед колегами, і він найчастіше намагається по можливості уникати сміливих, ризикованих оцінок. А в прогностиці найбільше значення мають саме, сміливі, нетривіальні, евристичні судження.

Однак, якщо сполучатися в єдиній методиці розробки прогнозу ці три способи, то вони взаємно компенсують недоліки один іншого, “допомагають” один одному зробити прогноз достовірним, надійнішим.

Вірогідність прогнозного знання пов'язана також з **горизонтом прогнозу** – терміном попередження. За цим критерієм виділяють:

- ✓ **довгострокові прогнози** – два – три десятки років;
- ✓ **середньострокові прогнози** – близько десяти років;
- ✓ **короткострокові прогнози** – до п'яти років;
- ✓ **поточні прогнози** – до одного року.

Горизонт прогнозу залежить від характеру прогнозованого об'єкта. “Далекобійність” найкращої методики сучасного науково-технічного або соціально-економічного прогнозу не перевищує, як правило, двох-трьох десятків років і лише в деяких галузях (наприклад, в енергетиці, містобудуванні і демографії) збільшується на декілька десятиліть. У демографії, наприклад, уже є прогнози до 2050 року, розроблені групою ек-

пертів ООН. Більшою же частиною за межами двох-трьох десятиліть розрив між профільними і фоновими показниками стає таким величезним, лавина можливих і неминучих рішень, які видозмінюють прогнозовані тенденції, настільки зростає, що застосування існуючої прогнозної технології утруднюється. Визначення точного горизонту – одна з відмінних рис наукового прогнозу (утопії, ж гадання, фантазії можуть спрямовуватися у майбутнє незоро далеко).

Що ж із себе представляє на практиці розробка науково-технічного або соціально-економічного прогнозу?

Прогностичне дослідження починається з **побудови вихідної (базової) моделі об'єкта**. В ідеалі це повинна бути система математичних рівнянь. Але практично це не завжди можливо. Тоді обмежуються більш-менш упорядкованою сукупністю показників, які створюють як би образ, “кістяк” даного явища. У процедурі індикації – відборі показників (індикатор – від лат. показник), важливо враховувати кілька моментів.

Перше, показників на кожному рівні повинна бути оптимальна кількість, найкраще – кілька десятків. Коли виявляється кілька сотень показників, вони перестають “працювати” для прогнозування і управління. Якщо ж використовується лише кілька показників, то знижується так звана репрезентативність, “показовість” “індикаторної” системи. Але як відібрати необхідні два – три десятки найбільш репрезентативних показників? Тут звертаються до різних способів узагальнення, агрегування безлічі окремих показників в загальні, зведені, використовують складні індекси, вибирають “проблемні” показники.

Друге, багато чого залежить від вибору типу самого показника. Можна зупинитися на найпростіших. Наприклад, частка, або відсотки до попереднього підсумку, або взагалі простий числовий показник подає обмежену інформацію. А можна вибрати показники більш складніші, наприклад:

- ✓ структурний – співвідношення відповідних частин;
- ✓ нормативний – рівень наближення до заданої величини, норми;
- ✓ екстремальний – показує співвідношення максимальної і мінімальної величини (скажемо доходів).

Третя важлива обставина в побудові базової моделі – це її структура. Інакше кажучи, певне розташування, організація виявлених і відібраних індикаторів.

Наступний етап розробки прогнозу – **побудова ще однієї такої ж індикаторної системи за даними прогнозного фону**, тобто зовнішніх факторів, які впливають на подальший розвиток прогнозованого об'єкта. Що нового відбудеться із цього погляду в науці? Як будуть виглядати справи з нововведеннями в техніці, з людськими ресурсами, з асигнуваннями, із соціальними відносинами в рамках явища, яке вивчається? Яке буде міжнародне становище?

Після побудови вихідних (профільної і фонових) моделей переходять до побудови **пошукової моделі**, яка особливо в соціальних прогнозах, як правило, є багатоваріантною. Спочатку – для кращої орієнтації дослідників – ведеться пряма, так звана механічна екстраполяція даних вихідної моделі на часовий простір прогнозу. Потім аналізуються несприятливі фактори прогнозного фону і обчислюються відповідні відхилення від лінії механічної екстраполяції до меж, за якими знаходиться область свідомо нереального – “нижня екстрема”. Далі аналізуються сприятливі фактори, і таким же чином визначаються протилежні межі, за якими також розташовується область нереального, фактичного – “верхня екстрема”. Нарешті, шляхом порівняльного аналізу сприятливих і несприятливих факторів прогнозного фону визначається проміжне, найбільш імовірне значення кожного показника – **оптимум**. В результаті створюється система пошукових прогнозних показників, яка характеризує перспективи назрівання певної проблемної ситуації як би самої по собі, без свідомого втручання людини.

Свідоме керування з боку людини досліджуванним об'єктом враховується в **нормативній моделі**. Тут спочатку визначається **“абсолютний оптимум”**, або ідеальний, найбільш бажаний для суб'єкта розвиток об'єкта. Питання ставиться так: що в принципі хотілося б мати на доступну для огляду перспективу і чому? На базі абсолютного оптимуму з урахуванням обмежень прогнозного фону обчислюється **відносний оптимум**.

І на закінчення розробки прогнозу виробляються рекомендації для планування, проектування, теперішніх управлінських рішень.

По об'єкту всі суспільні прогнози діляться на кілька великих груп:

- науково-технічні;
- економічні;
- соціальні;
- політичні;
- культурологічні.

В кожній групі є ще безліч конкретних напрямків, які розроблені в різному ступені. Однак, існують і комплексні суспільствознавчі прогнози, в яких робиться спроба представити майбутнє всього світу (усього Людства). На цьому типі прогнозів ми і зупинимось більш докладно в наступній частині теми.

2. Глобальні проблеми світу – прорив у майбутній світовий порядок

Глобалістика, глобальне прогнозування і моделювання виникає і бурхливо розвивається з середини ХХ-го століття. Пов'язано це з усвідомленням і вивченням глобальних проблем сучасного світу.

Поняття “глобальний” походить від лат. globus – земна куля і використовується для призначення найбільш важливих, загальнопланетарних проблем сучасної епохи, які постали перед людством.

Проблеми перед людьми, перед людством завжди стояли і будуть.

Які ж із сукупності проблем називають глобальними?

Коли і чому вони виникають?

Глобальні проблеми виділяють ***по об'єкту***, по широті охоплення дійсності – це такі соціальні протиріччя, які ***охоплюють як людство в цілому***, так і кожну людину. Глобальні проблеми зачіпають корінні умови буття; ця стадія розвитку протиріч ставить перед людством гамлетівське питання: “бути

або не бути?” – зачіпає проблеми сенсу життя, сенсу людського існування.

Відрізняються глобальні проблеми і **методами їх рішення**. Вони можуть бути вирішені тільки спільними зусиллями світового співтовариства і комплексними методами. Тут уже не обійтися окремими техніко-економічними заходами. Для вирішення сучасних глобальних проблем необхідний **новий тип мислення, де головними є морально-гуманістичні критерії**.

Виникнення глобальних проблем у ХХ-ому столітті пов'язане з тим, що, як пророкував В.Вернадський, людська діяльність набула планетарний характер. Відбувся перехід від тисячолітнього стихійного розвитку локальних цивілізацій до світової цивілізації.

Засновник і президент Римського клубу (Римський клуб – міжнародна неурядова організація, що поєднує близько 100 вчених, суспільних діячів, бізнесменів, створена в 1968 році в Римі для обговорення і досліджень глобальних проблем, сприяння формуванню суспільної думки відносно цих проблем) А.Печчеї писав: “Діагноз цих утруднень поки невідомий, і проти них не можна прописати ефективних ліків; при цьому вони посилюються ще тією тісною взаємозалежністю, яка зв'язує нині все в людській системі... В нашому штучно створеному світі буквально все досягло небувалих розмірів і масштабів: динаміка, швидкість, енергія, складність – і наші проблеми – теж. Вони тепер одночасно і психологічні, і соціальні, і економічні, і технічні, до того ж ще політичні”¹.

В сучасній літературі з глобалістики виділяється кілька основних блоків проблем. Головна проблема – проблема виживання людської цивілізації.

Що ж у першу чергу загрожує людству? Це:

- ✓ виробництво і нагромадження зброї масового знищення, яка може вийти з-під контролю;
- ✓ посилення антропогенного тиску на природу. екологічна проблема;
- ✓ пов'язані з першими двома сировинна, енергетична і продовольча проблеми;

---

¹ Див.: Печчеї А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – С.91-92.

- ✓ демографічні проблеми (неконтрольований, швидкий ріст населення, некерована урбанізація, надмірна концентрація населення у великих і найбільших містах);
- ✓ подолання країнами, які розвиваються, всебічної відсталості;
- ✓ боротьба з небезпечними хворобами.
- ✓ проблеми освоєння космосу і світового океану.
- ✓ проблема подолання кризи культури, занепаду духовних, в першу чергу моральних цінностей, формування і розвиток нової суспільної свідомості з пріоритетом загальнолюдських цінностей.

Докладніше охарактеризуємо останню з названих проблем. Проблема занепаду духовної культури давно називається серед основних глобальних проблем, але саме зараз, з кінця ХХ-го – початку ХХІ століть все частіше вченими і суспільними діячами вона визначається як ключова, від якої залежить вирішення всіх інших. Найстрашніша з катастроф, що загрожують нам, – це не стільки атомний, тепловий і тому подібні варіанти фізичного знищення людства, скільки антропологічна – знищення людського¹ в людині.

Андрій Дмитрович Сахаров у своїй статті “Світ через півтоліття” писав: “Сильні і суперечливі почуття охоплюють кожного, хто замислюється про майбутнє світу через 50 років – про те майбутнє, в якому будуть жити наші онуки і правнуки. Ці почуття – пригніченість і жах перед клубком трагічних небезпек і труднощів безмірно складного майбутнього людства, але одночасно надія на силу розуму і людяності в душах мільярдів людей, яка тільки одна може протистояти хаосу, що насувається.” Далі А.Сахаров попереджає, що... “навіть якщо буде усунута головна небезпека – загибель цивілізації у вогні великої термоядерної війни – положення людства залишиться критичним.

Людству загрожує занепад особистої і державної моралі, що проявляється вже зараз у глибокому розпаді в багатьох країнах основних ідеалів права і законності, у споживчому

---

¹ Див.: Мамардашвили М.К. Сознание и цивилизация // Природа. – 1988. – №11. – С.65-67.

егоїзмі, у загальному рості кримінальних тенденцій, націоналістичному і політичному тероризмі, який став міжнародним, у руйнівному поширенні алкоголізму і наркоманії. В різних країнах причини цих явищ дещо різні. Все-таки мені здається, що найбільш глибока, первинна причина лежить у внутрішній бездуховності, при якій особиста мораль і відповідальність людини витісняються і придушуються абстрактним і нелюдським по своїй сутності, відчуженим від особистості авторитетом”¹.

Ауреліо Печчеї, розмірковуючи над різними варіантами рішення глобальних проблем, головною також називає “Людську революцію” – тобто зміну самої людини. “Людина підкорила собі планету, – пише він, – і тепер повинна навчитися керувати нею, осягнути непросте мистецтво бути лідером на Землі. Якщо вона знайде в собі сили повністю і до кінця усвідомити всю складність і нестійкість свого нинішнього положення і прийняти на себе певну відповідальність, якщо вона зможе досягти того рівня культурної зрілості, що дозволить виконати цю нелегку місію, тоді майбутнє належить їй. Якщо ж вона впаде жертвою власної внутрішньої кризи і не впорається з високою роллю захисника і головного арбітра життя на планеті, що ж, тоді людині призначена стати свідком того, як стане різко скорочуватися число подібних, а рівень життя знову скотиться до оцінки, пройдені кілька століть назад. І тільки Новий Гуманізм здатний забезпечити трансформацію людини, підняти її якість і можливості до рівня, що відповідає новій відповідальності людини в цьому світі”². На думку Печчеї три аспекти характеризують Новий Гуманізм: почуття глобальності, любов до справедливості і нетерпимість до насильства³.

Від загальної характеристики глобальних проблем перейдемо до методології їх аналізу і прогнозу. В сучасній футурології, глобалістиці робляться спроби вивчити глобальні проблеми в комплексі, у взаємозв'язку. Класичним прикладом

---

¹ Див.: Сахаров А.Д. Мир через полвека // Мир, прогресс, права человека. – Л.: Сов. писатель, 1990. – С.37-38.

² Див.: Печчеи А. Человеческие качества // Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – С.211.

³ Див.: там же – С.214.

глобальних прогностичних моделей дотепер вважається модель “Межі росту”, виконана проектною групою Массачусетського технологічного інституту під керівництвом доктора Д.Медоуза. Результати роботи групи були представлені як перша доповідь Римському клубу в 1972 році.

Дж.Форрестер запропонував (а група Медоуза реалізувала цю пропозицію) вирахувати зі складного комплексу глобальних соціально-економічних процесів декілька вирішальних для долі людства, а потім “програти” їх взаємодію на кібернетичній моделі за допомогою електронно-обчислювальної машини (ЕОМ). У якості таких були вибрані: зростання світового народонаселення, а також промислового виробництва, продовольства, зменшення мінеральних ресурсів та посилення забруднення природного середовища.

Моделювання показало, що при існуючих темпах росту населення світу (понад 2% в рік, з подвоєнням за 33 року) і промислового виробництва (в 60-х роках ХХ століття – 5-7% в рік, з подвоєнням приблизно за 10 років) протягом перших десятиліть ХХІ століття мінеральні ресурси виявляться вичерпаними, зростання виробництва припиниться, а забруднення природного середовища стане безповоротним.

Щоб уникнути такої катастрофи і створити глобальну рівновагу, автори рекомендували різко скоротити темпи росту населення і промислового виробництва, звівши їх до рівня простого відтворення людей і машин за принципом: нове тільки замість вибуваючого старого (концепція “нульового росту”).

Відтворимо деякі елементи методології і методики прогнозного моделювання.

1) Побудова базової моделі.

Нагадаємо основні індикатори базової моделі в розглянутому нами випадку:

Населення. В моделі Д.Медоуза тенденції росту населення екстраполюються на майбутнє десятиліття. Виходячи із цього формується ряд висновків: (1) не існує можливостей для вирівнювання кривої росту населення до 2000 р.; (2) більшість імовірних батьків 2000 р. уже народжені; (3) очікується, що через 30 років населення світу складе близько 7 млрд. людей. Іншими словами, якщо знижувати смертність так успішно, як

і колись, і, як і раніше безуспішно намагатися знизити плодючість, то в 2030 році кількість людей у світі зросте в 4 рази в порівнянні з 1970 роком.

Виробництво. Існував висновок, що зростання виробництва випереджає ріст населення. Висновок цей неточний, тому що був заснований на гіпотезі, що зростаюча промислова продукція світу рівномірно розподіляється серед всіх земель. В дійсності ж більша частина світового росту промислової продукції припадає на промислово розвинені країни, в яких темпи росту населення досить низькі.

Розрахунки показують, що в процесі економічного росту невинно збільшується розрив між багатими і бідними країнами світу.

Продовольство. Третина населення світу (50-60% населення країн, які розвиваються) страждає від недоїдання. І хоча загальне сільськогосподарське виробництво у світі зростає, виробництво продуктів харчування на душу населення в країнах, що розвиваються, ледь зберігається на сучасному, досить низькому рівні.

Мінеральні ресурси. Можливість збільшення виробництва харчових продуктів в остаточному підсумку залежить від наявності ресурсів, які не поповнюються.

При сучасних темпах споживання природних ресурсів і подальшому збільшенні цих темпів, на думку Д.Медоуза, абсолютна більшість ресурсів, що не поповнюються, стануть вкрай дорогими вже через 100 років.

Природа. Чи витримає біосфера? Людина лише недавно почала проявляти заклопотаність з приводу впливу її діяльності на природне середовище. Спроби кількісного виміру цього явища виникли ще пізніше і поки що недосконалі. Оскільки забруднення навколишнього середовища перебуває в складній залежності від чисельності населення, індустріалізації і специфічних технологічних процесів, важко дати точну оцінку, наскільки швидко піднімається експонентна крива загального забруднення. Однак, якщо у світі буде 7 млрд. людей, а валовий національний продукт на душу населення буде таким же, як сьогодні в США, те загальне забруднення навколишнього середовища принаймні в 10 разів перевищить су-

часний рівень (1970 рік). Чи зможуть природні системи витримати це – поки невідомо. Швидше за все, припустима межа буде досягнута у глобальному масштабі при експонентному зростанні населення і забруднень, вироблених кожною людиною.

2) Далі на підставі базової моделі йшла побудова пошукових різноманітних моделей.

Модель 1 “стандартного типу”

Вихідні посилки. Передбачалось, що не відбудеться корінних змін у фізичних, економічних або соціальних взаємозв'язках, які історично визначали розвиток світової системи (за період з 1900 по 1970 рр.).

Прогнозований розвиток світової системи. Обсяги продовольства і промислової продукції, а також населення будуть рости експоненціально до того моменту, поки швидке виснаження ресурсів не приведе до вповільнення росту промисловості. Після цього населення буде ще якийсь час збільшуватися по інерції, а заодно і тривати забруднення навколишнього середовища. Зрештою, ріст населення зменшиться наполовину в результаті збільшення коефіцієнта смертності, що буде обумовлено нестачею їжі і медичного обслуговування.

Модель 2

Вихідні посилки. Передбачається, що “необмежені” джерела ядерної енергії дозволять подвоїти наявні природні ресурси і здійснити велику програму по вторинному використанню ресурсів і їхній заміні.

Прогнозування розвитку світової системи. Оскільки ресурси виснажаться не так швидко, індустріалізація може досягти більше високого рівня, чим при реалізації моделі стандартного типу. Однак, велике число крупних підприємств буде забруднювати навколишнє середовище дуже швидко, що приведе до збільшення коефіцієнта смертності і зменшенню кількості продовольства. Наприкінці відповідного періоду ресурси сильно виснажаться, незважаючи на подвоєння первісних запасів.

Модель 3

Вихідні посилки. Природні ресурси повністю використані і 75% з них використовуються повторно. Виділення забруднюючих речовин в 4 рази менше, ніж в 1970 році. Урожайність з одиниці земельної площі подвоєна. Ефективні заходи контролю над народжуваністю доступні всьому населенню миру.

Прогнозований розвиток світової системи. Виявиться можливим (хоча і тимчасово) забезпечити стабільну чисельність населення при середньому річному доході на душу населення, майже рівному середньому доходу населенню США сьогодні (1970 р.). Однак, зрештою, хоча і зростання промисловості зменшиться вдвічі, а коефіцієнт смертності збільшиться в результаті виснаження ресурсів, забруднення будуть накопичуватися, а виробництво продовольства скорочуватися.

Модель 4 (верхня екстрема)

Індивідуальні передумови. Після 1975 р. населення не підтримується на постійному рівні шляхом зрівнювання коефіцієнтів народжуваності і смертності. Зростання капіталу обмежене шляхом накладення вимоги, щоб капіталовкладення були рівні амортизації. Проводиться певна технологічна політика, що містить у собі повторне використання ресурсів, нові пристосування для контролю над забрудненнями. Відбулися важливі зміни, наприклад, в тому відношенні, що більше уваги звертається на виробництво продовольства і послуг, чим на виробництво промислової продукції.

Прогнозований розвиток світової системи. Урівноважений рівень промислової продукції на душу населення буде в 3 рази перевищувати середній світовий рівень 1970 року.

Модель 5

Вихідні посилки. Здійснюються ті ж заходи щодо обмеження росту і стабілізації, що і у 4-й моделі, але починаючи не з 1975 року, а з 2000 року.

Прогнозований розвиток світової системи. Рівноважний стан не досягається. Чисельність населення і промисловий капітал досягнуть такого високого рівня, що нестача продовольства почне відчуватися раніше 2100 року.

Висновки:

Якщо сучасні тенденції росту населення миру, індустріалізації, забруднення навколишнього середовища, виробництва харчових продуктів і виснаження ресурсів залишаться такими ж, то межі росту на нашій планеті будуть досягнуті в якийсь із моментів вже в ХХІ столітті. Найбільш імовірним результатом цього з'явиться раптове і нестримне падіння чисельності населення і обсягу промислового виробництва.

Існує можливість змінити сучасні тенденції росту населення, індустріалізації, забруднення навколишнього середовища і домогтися екологічної і економічної стійкості, яку можна зберегти аж до віддаленого майбутнього. Стан глобальної рівноваги можна спроектувати так, що будуть задоволені основні матеріальні потреби кожної людини на Землі, і вона буде мати можливість реалізувати свій індивідуальний потенціал.

Якщо люди в усьому світі стануть вважати за доцільне рішення проблем, які пропонувані вище, то чим скоріше вони почнуть рухатися у відповідному напрямку, тим більше буде шансів на успіх.

Вживання людства, подальший соціальний прогрес в умовах взаємозалежного і цілісного світу, формування і розвиток єдиної цивілізації на Землі припускають не тільки загальне визнання таких фундаментальних гуманістичних принципів, як воля вибору народами свого майбутнього, всезростаюча багатоваріантність соціального прогресу і верховенство загальнолюдських інтересів., але і практичне їх втілення.

На думку відомого футуролога О.Тоффлера, людство вступило в перехідний період від старої до принципово нової цивілізації. Істотними рисами перехідного періоду вчений вважає:

- ✓ поступовий перехід від традиційних викопних джерел енергії до нетрадиційних;
- ✓ заміна масового виробництва виробництвом товарів і послуг, чітко орієнтованих на споживача;
- ✓ заміна нуклеарної сім'ї “багатоформною”;
- ✓ зрушення в організації корпорації до форм менш бюрократичних, більш спеціалізованих і орієнтованих на вирішення конкретних проблем;

- ✓ демасифікація засобів комунікацій, чому сприяє розвиток кабельного телебачення, відеофонів, супутників зв'язку.

Існує також безліч інших, глобальних прогнозних моделей. Вчені всього миру змушують дзвін тривоги бити все голосніше! Глобальна криза сучасної цивілізації викликала до життя і принципово нові підходи до вивчення суспільства і людини. На світ, писав Лев Гумільов, можна дивитися з мишачої нори, з вершини пагорба і з висоти польоту орла, тому що ми повинні оцінювати результати наших дій у довгостроковій перспективі, на одне-два покоління вперед. Інакше наші онуки і правнуки можуть виявитися біля розбитого корита.

Міф про Прометея ми читаємо сьогодні по-новому: мало викрасти вогонь у богів, треба ще навчитися зберігати вогонь, зберігати хатину від пожежі. Якщо ми не приборкаємо своє марнославство, прагнення до успіху за всяку ціну, свою жадібність, користь, варварство, якщо не перестанемо жити невідповідно до своїх достатків, якщо в нас не вистачить розуму, волі, відповідальності – ми зруйнуємо геть усе і над великою трагедією цивілізації опуститься завіса.

Яке майбутнє очікує людство? Відповідь на це питання залежить від того, як, коли і яким чином будуть вирішені глобальні проблеми сучасності, починаючи із проблем запобігання ядерної війни і кінчаючи проблемами забезпеченості зростаючого людства продовольством, енергією, сировиною. У людства є всі можливості для успішного вирішення цих проблем. Але про майбутнє мало мріяти – за майбутнє треба боротися.

І на закінчення – поетичне образне відбиття тих проблем про які ми говоримо.

Яков Хелемский

На исходе века

Двадцатый век, стремительно состарясь,

Решился напоследок подсчитать,

Лесов на свете много ли осталось

И сколько русел повернули вспять.

К тысячелетию новому готовясь

Задумался на позднем рубеже

Не слишком ли укоротили совесть

*И не пора ль подумать о душе?
Не слишком ли безумны человеки,
Трусцою провожающие век?
Не слишком ли глушат видеотеки
Святую тишину библиотек?
И не страшной ли пули браконьерской
Амбиция ученого дельца,
Который, угождая министерству,
Уродует урочья и сердца.
Столетье, обновляясь беспрестанно,
Осознает и каждый свой просчет.
...Пусть вольно дышит Ясная Поляна,
Печора безбоязненно течет.
Отнюдь не для трескучего народа
Забот вседневных постигаем суть
Течение жизни жаждем повернуть,
А реки поворачивать не надо.*

Поповніть свій словник наступними поняттями:

Словник

**майбутнє, прогноз, соціальне прогнозування,
нормативний прогноз, пошуковий прогноз,
екстраполяція, моделювання, експертні оцінки,
глобальні проблеми, глобальне моделювання, глобальне
прогнозування**

В підсумковій темі курсу Вам пропонується кілька варіантів завдань, які мають комплексний характер і передбачають використання всіх знань, отриманих у вивченні філософії.

Завдання 1

Один з відомих філософів ХХ століття К.Ясперс у своїй книзі “Джерела історії і її ціль” так описує майбутній світовий порядок: “Всі процеси будуть “внутрішніми”. Немає більше далеких сил, варварських народів, які могли б вторгнутися в цей світ ззовні. Якщо ззовні більше не загрожує небезпека, то немає більше зовнішньої політики, немає необхідності орієнтувати державу на оборону... Вся продукція держави служить тепер росту добробуту, а не руйнівній військовій техніці... В цілому можна вважати, що час національних держав пройшов... У цей час мова йде про

те, як відбувається об'єднання націй, необхідне для створення світової держави, – чи підкоряє одна нація собі іншу або рівні по своїм життєвим підвалинам нації утворять, жертвуючи своїм суверенітетом, єдине державне співтовариство... Все це можливе тільки без тотального планування на основі планування лише загальнозначущих законів і договорів у суспільстві вільного ринкового господарства, що зберігає своє вирішальне значення в ряді істотних областей, в умовах конкуренції і духовного суперництва, у вільному спілкуванні, насамперед у сфері духу.

...Світовий порядок не може бути просто створений.

... Значно відчутливіше, чим самий світовий порядок, встає перед нашим поглядом небезпека, що загрожує нам, на шляху до нього. Однак, у факті пізнання вже вкладений її момент подолання. В житті людини немає смертельної небезпеки, поки вона здатна зберегти волю”

(К.Ясперс. Майбутній світовий порядок)

Проаналізуйте міркування філософа: з чим Ви згодні, а із чим – ні?

Які прогнози К.Ясперса, зроблені в 1949 році реальні, які ні?

Завдання 2

Одним з методів глобального прогнозування є складання сценарію взаємозалежного розвитку глобальних проблем. Як правило, складається декілька, принаймні, чотири сценарії:

1. механічна екстраполяція існуючих тенденцій (що буде, якщо все збережеться, як є?)

2. верхня екстрема – максимально можливий розвиток тенденції в сприятливий для людини бік

3. нижня екстрема – максимально несприятливий варіант розвитку, граничне загострення проблем

4. найбільш імовірний тренд (“середній варіант”) або найбільш імовірний розвиток подій

Спробуйте скласти кілька сценаріїв розвитку глобальних проблем (гонка озброєнь, сировинна криза, розрив в рівні економічного розвитку різних країн на планеті, зростання народонаселення, продовольча проблема, проблеми зайнятості, відхилення в поведженні людей, наркоманія, злочинність, занепад духовної культури, економічні проблеми, стихійна урбанізація) до 2020 року.

Завдання 3

Відомий американський футуролог Ольвін Тоффлер всю історію людства ділить на три великих періоди (у третій людство тільки входить – це скоріше прогноз, чим реальність): “перша хвиля” принесла із собою панування сільського господарства; “друга хвиля” – масове промислове виробництво; “третьа хвиля” – це комп’ютер, біологічна революція, зміна видів енергії і як наслідок – всебічна соціальна трансформація.

“Це криза не політична або соціальна, – пише Тоффлер про сучасне суспільство, – а індустріальна, остання криза, що переживає економіка, створена цивілізацією “другої хвилі”. Нові сили прориваються на світову арену, даючи початок нової, “третьої хвилі” змін”

(Тоффлер О. Прогнози и предпосылки)

Дайте аналіз цієї концепції. З яких методологічних позицій виступає вчений? Спробуйте більш докладно описати, як разом з корінними змінами в техніці і технологіях будуть мінятися характер праці, соціальна структура суспільства, політичні інститути, сама людина?

Завдання 4

Великий внесок в аналіз і прогноз глобальних проблем ХХ століття внесла міжнародна організація вчених – Римський клуб. Засновник і президент Римського клубу італійський суспільний діяч А.Печчеї пише: “Діагноз цих утруднень поки невідомий, і проти них не можна прописати ефективних ліків; при цьому вони збільшуються ще тією тісною взаємозалежністю, що зв’язує нині все в людській системі... В нашому штучно створеному світі буквально все досягло небувалих розмірів і масштабів: динаміка, швидкість, енергія, складність – і наші проблеми теж. Вони тепер одночасно і психологічні, і соціальні, і економічні, і технічні, до того ж ще і політичні...” Далі Печчеї приводить список тих проблем, які Римський клуб назвав глобальною проблематикою:

- 1) безконтрольне поширення людини по планеті;
- 2) нерівність і неоднорідність суспільства;
- 3) соціальна несправедливість;
- 4) голод і недоїдання;

- 5) широке поширення бідноти;
- 6) безробіття;
- 7) манія росту;
- 8) інфляція;
- 9) енергетична криза;
- 10) недолік природних ресурсів;
- 11) розпад міжнародної торговельної і фінансової системи;
- 12) протекціонізм;
- 13) неграмотність і застаріла система освіти;
- 14) бунти серед молоді;
- 15) відчуження;
- 16) занепад міст;
- 17) злочинність і наркоманія;
- 18) вибух насильства і жорсткість поліцейської влади;
- 19) катування і терор;
- 20) зневага законів і порядку;
- 21) ядерне божевілля;
- 22) політична корупція;
- 23) бюрократизм;
- 24) деградація навколишнього середовища;
- 25) занепад моральних цінностей;
- 26) втрата віри;
- 27) відчуття нестабільності;
- 28) неусвідомленість усіх цих труднощів і їх взаємозв'язків (Печчеї А. Человеческие качества.)

Спробуйте із цього перерахування скласти класифікацію за наступними критеріями: по ступені значимості для сьогодення (ключова проблема – головні проблеми – похідні проблеми); по ступені ймовірності їх вирішення в майбутньому.

Завдання 5

Андрій Дмитрович Сахаров в своїй статті “Світ через півстоліття” в 1974 році писав: “Сильні і суперечливі почуття охоплюють кожного, хто замислюється про майбутнє світу через 50 років – про те майбутнє, у якому будуть жити наші онуки і правнуки. Ці почуття – пригніченість і жах перед клубком трагічних небезпек і труднощів безмірно складного майбутнього людства, але одночасно надія на силу розуму і людянос-

ті в душах мільярдів людей, що тільки одна може протистояти хаосу, що насувається,”. Далі А.Д.Сахаров попереджає, що навіть якщо буде усунута головна небезпека – загибелі цивілізації у вогні великої термоядерної війни – положення людства залишиться критичним.

Людству загрожує занепад особистої і державної моралі, що проявляється вже зараз у глибокому розпаді в багатьох країнах основних ідеалів права і законності, у споживчому егоїзмі, у загальному зростанні кримінальних тенденцій, у націоналістичному і політичному тероризмі, який став міжнародним, у руйнівному поширенні алкоголізму і наркоманії. В різних країнах причини цих явищ трохи різні. Все-таки мені здається, що найбільш глибока, первинна причина лежить у внутрішній бездуховності, при якій особиста мораль і відповідальність людини витісняються і придушуються абстрактним і нелюдським по своїй сутності, відчуженим від особистості авторитетом”

(Сахаров А.Д. Мир, прогрес, права людини.)

Які ви бачите шляхи і способи вирішення цієї глобальної проблеми в найближчому і віддаленому майбутньому?

Завдання 6

Єдиний порятунок людини в найближчі 200 років американський соціолог Д. Форрестер бачить у скороченні капіталовкладень на 40%, народжуваності на 50%, споживання сировини на 70%. Форрестер вважає, що такий економічний ріст повинен бути зупинений. Він глибоко переконаний, що це треба зробити свідомими зусиллями і невідкладно, не чекаючи катастрофи, коли ріст буде припинений в силу внутрішньої динаміки таких болісних явищ, як перенаселення, зараження навколишнього середовища, голод і вичерпання ресурсів.

Дайте оцінку цим міркуванням.

Покажіть можливі шляхи збереження високих темпів науково-технічного прогресу і досягнення екологічної рівноваги.

Завдання 7

У ХХ-му столітті в буржуазній соціології широке розповсюдження одержало неомальтузіанство. Неомальтузіанці

стверджують, що нині відбувається “демографічний вибух” не менш небезпечний, чим вибух атомної бомби. Як радикальні засоби проти демографічного вибуху неомальтузіанцями рекомендуються війни, обмеження шлюбів, примусова стерилізація “біологічно неповноцінних”.

Чи погоджуєтесь Ви з такими висновками?

Завдання 8

“Кожному поколінню властиво вважати себе покликаними переробити світ. Моє, однак, уже знає, що світ воно не переробить. Але його завдання, більш значне. Воно полягає в тому, що б перешкодити світу зникнути. Одержавши в спадщину ослаблену історію, епоху занепаду революцій, смерті богів, техніки яка сказала і вичерпаних ідеологій, час, коли посередні володарі можуть легко знищити все, але вже не в змозі нікого переконати, а інтелігенція опустилася до того, що зробилася служницею ненависті і придушення, це покоління повинне було, опираючись на одну лише неможливість миритися з тим, що відбувається, хоч частково відновити в собі і навколо себе те, що надає гідність життю і смерті. Перед погрозою загибелі світу, який наші великі інквізитори можуть в будь-яку хвилину перетворити в царство смерті, воно розуміє, що йому слід в божевільному бігу наперегони з часом відродити між народами світу, що ні для кого не був би рабством, примирити знову працю і культуру і заново звести міст згоди між людьми. Невідомо, чи зможе воно коли-небудь виконати це величезне завдання, зате відомо, що всюди у світі воно вже зробило ставку на правду і волю і готове, якщо знадобиться, без ненависті вмерти за них. Це покоління заслуговує вітань і підтримки всюди, і особливо там, де воно приносить себе в жертву”.

(Камю А. Нобелівська лекція.)

Про які глобальні проблеми говорить Альбер Камю?

Який спосіб рішення їх він бачить?

Чи згодні Ви з його думкою?

З М І С Т

ВСТУП	4
<i>Філософія – сфера людської культури</i>	4
1. Філософія – це любов.....	4
2. Філософія як тип світогляду.....	5
3. Філософія як наука	18
РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ ...	27
<i>Давня філософія</i>	29
1. Філософія Давнього Сходу.....	29
<i>Основні особливості східного типу філософствування</i>	29
<i>Філософія древньої Індії. Буддизм</i>	32
<i>Філософія древнього Китаю. Конфуціанство</i>	37
2. Антична філософія	39
<i>Періодизація історії античної філософії</i>	39
<i>Основні особливості античної філософії</i>	44
<i>Філософія Демокріта</i>	46
<i>Філософія Платона</i>	48
<i>Середньовічна філософія</i>	58
1. Теоцентризм філософії середніх віків	58
2. Онтологія середньовічної філософії.....	65
3. Пізнання як одкровення	68
4. Дискусія про універсалії: реалізм – номіналізм	70
5. Християнська антропологія	71
<i>Філософія Київської Русі</i>	79
1. Джерела вітчизняної філософії.....	79
2. Явище Софії.....	84
3. Буття і пізнання як промисел Бога	88
4. Людина як мікрокосмос	90
<i>Філософія епохи Відродження і Нового часу</i>	96
1. Антропоцентризм філософії епохи Відродження.....	96
2. Основні особливості Європейської філософії XVII-XVIII століть.....	105

3. Дилема емпіризму і раціоналізму у філософії Нового часу	109
4. Механістична наукова картина світу	119

Філософія Просвітництва. Особливості

Просвітництва в Україні 129

1. Філософія Просвітництва: основні особливості і видатні діячі епохи	129
2. Особливості Просвітництва в Україні.....	138
3. Григорій Сковорода – філософ-просвітитель.....	146

Європейська філософія ХІХ століття..... 158

1. Німецька класична філософія	158
<i>Критична філософія І.Канта.....</i>	159
<i>Філософія І.Фіхте .....</i>	163
<i>Естетичний пантеїзм Ф.Шеллінга .....</i>	165
<i>Розвиток діалектичного методу у філософії Г.Гегеля....</i>	166
<i>Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха.....</i>	168
2. Філософія марксизму	171
<i>Основні особливості марксистської філософії.....</i>	171
<i>Розробка ідей марксизму в працях Г.Плеханова і В.Леніна .....</i>	174
<i>Марксизм в ХХ столітті.....</i>	178

Боротьба світоглядів у вітчизняній філософії

ХІХ–ХХ століть 184

1. Особливості розвитку української філософії в ХІХ–ХХ століттях.....	184
2. Розвиток матеріалістичних ідей в Україні. Філософія І.Франко	187
3. Ідеалізм у вітчизняній філософії ХІХ століття. Філософія П.Юркевича.....	190

Філософія ХХ століття 202

1. Основні особливості сучасної філософії.....	202
2. Неопозитивізм.....	207
3. Екзистенціалізм	210

РОЗДІЛ II. ОСНОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ .220

***Онтологічні проблеми в філософії* 220**

1. Що є буття? Основні сфери і протиріччя буття 220
2. Особливості і форми існування об'єктивної сфери буття..... 223
3. Рух, простір, час 226

***Діалектика як теорія розвитку і метод пізнання* 237**

1. Становлення діалектичних ідей в історії людського пізнання 237
2. Основні принципи діалектичного методу пізнання..... 242
3. Система діалектики 245

***Гносеологічні проблеми у філософії* 260**

1. Діалектичний характер процесу пізнання 260
  - 1.1. Протиріччя об'єктивного і суб'єктивного в пізнанні 261
  - 1.2. Протиріччя почуттєвого і раціонального в пізнанні 263
  - 1.3. Протиріччя абсолютної і відносної істини 266
2. Специфіка наукового пізнання 268

***Проблема людини у філософії* 277**

1. Хто є людина? Різні трактування сутності і природи людини 277
2. Звідки людина прийшла? Проблема походження людини 293
3. Для чого людині жити? Філософський аналіз проблеми сенсу життя 296

***Соціальна філософія: основні методологічні проблеми* 311**

1. Що є суспільство? Суспільство і природа 311
2. Основні методологічні підходи до аналізу суспільства..... 317
3. Специфіка законів суспільного розвитку. Діалектика необхідності і свободи 321

<i>Джерела і рушійні сили історії</i>	334
1. Потреби, інтереси, суперечності – джерела розвитку суспільства	334
2. Суб'єкти історичного процесу	339
3. Особистість як суб'єкт історії	343
<i>Суспільний прогрес: закономірності, тенденції, протиріччя</i>	354
1. Проблема спрямованості розвитку суспільства	354
2. Критерії і закономірності суспільного прогресу	357
3. Теорія суспільно-економічної формації	360
4. Технократичні концепції прогресу	363
5. Філософія культурно-цивілізаційного циклізму	366
<i>Соціальне прогнозування і глобальні проблеми сучасності</i>	390
1. Майбутнє суспільство як предмет дослідження	390
2. Глобальні моделі світу – прорив в майбутній світовий порядок	396

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА ГУБАР

ФІЛОСОФІЯ:

ІНТЕРАКТИВНИЙ КУРС ЛЕКЦІЙ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*

Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 06.03.2007. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.

Умовн. друк. арк. 26.

Видавництво “Центр учбової літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006